М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак

ТЫВА ЧОГААЛ

8 класс

Ниити өөредилге черлеринге
өөредилге ному

Тыва Республиканың
өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл – 2022

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

ББК 83.3 Тув
К 88

Рецензентилери:
А.Х. Херел, Национал школа хөгжүдер институттуң тыва филология лабораториязының улуг эртем ажылдакчызы; *Е.Б. Ондар,* дээди категорияның тыва дыл, чогаал башкызы.

Эртем талазы-биле редактору: *А.С. Шаалы,* педагогика эртемниринiң кандидады, доцент.

Өөредилге номунуң I, III, V кезектерин *М. А. Күжүгет;* II, IV, V кезектерин *Л. Х. Ооржак* кылган.

Номнуң даштында Россия Федерациязының Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү *Чечек Монгуштуң* «Кадарчы» деп чуруун ажыглаан.

Тускай демдеглелдер:

– номчаан чогаалывысты сайгараалы;

– бодуң бодалың илерет;

– немелде медээлерни дилээли;

– шинчилел ажылын чорудаалы;

– чогаадыкчы номчулга;

– литература болгаш уран чүүлдүң өске хевирлери;

– чугаавысты сайзырадыылы;

– бот-тускайлаң онаалга;

– демнежип ажылдаалы;

@ – интернет.

М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак.
К 88 Төрээн чогаал. 8 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному. – Кызыл: Национал школа хөгжүдер институт, 2022. – 304 ар. – ISBN 978-5-6048088-3-2.

Өөредилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлериниң 5–11 класстарынга тыва аас чогаалы болгаш литератураның чижек программазынга даянып кылдынган.

ББК 83.3 Тув

ISBN 978-5-6048088-3-2

© С. С. Сюрюн-оол, С. Б. Байыр-оол, 2005
© М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак, 2018, 2021
© Национал школа хөгжүдер институт, 2018, 2022

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Чогаал дугайында сөс

Чурук, ыры-хөгжүм, кино, чечен чогаал уран чүүлдүң хевирлери болур. Сайзыраңгай үеде чурттап чоруур культурлуг кижи бүрүзү уран чүүлдүң хевирлери-биле таныш, оларны сонуургап чоруур ужурлуг. Чүге дээрге хевир бүрүзү кижиниң сагыш-сеткилин байыдар, хей-аъдын көдүрер, кайгамчыктыг чараш чүүлдерге ынак болурунга чаңчыктырар.

Чечен чогаал — уран чүүлдүң онзагай хевирлериниң бирээзи. Чогаал номчукчуларны бодунче хаара тудар сорунзалыг, кижизидикчи шынарлыг, амыдыралчы ужур-уткалыг. Ооң ужурундан литератураны чон сонуургаар, аңаа ынак. Бүгү делегейде ат-сураглыг Пушкинниң, Шекспирниң, Гейнениң, Толстойнуң, Достоевскийниң, Чеховтуң, Горькийниң, Маяковскийниң, Шолоховтуң, Твардовскийниң, Гамзатовтуң, Шукшинниң, Распутинниң болгаш оон-даа өскелерниң чогаалдарынга номчукчулар ынчангаш ынак.

Проза, шүлүк база шии чогаалдары литератураның жанрлары болур. Тыва чечен чогаал шупту жанрлар-биле байлак.

Тыва литератураның шылгараңгай чогаалчылары: С. А. Сарыг-оол, В. Ш. Көк-оол, С. Б. Пюрбю, С. С. Сүрүң-оол, К.-Э. К. Кудажы, Ю. Ш. Кюнзегеш, М. Б. Кенин-Лопсан, А. А. Даржай, В. С. Серен-оол, А. К. Үержаа, Э. Б. Мижит болгаш өскелер-даа — номчукчуларга шынарлыг, өөредиглиг чогаалдарын сөңнээн.

Литература номчукчуну чараш делегейже эдертип, ооң делегей көрүүшкүнүн делгемчидип турар. Чоннуң амыдыралының, культуразының, төөгүзүнүң, дылының, ёзу-чаңчылдарының, шажынчы үзел-бодалдарының онзагайын чечен чогаал чуруп көргүзер. Чогаал бойдустуң чаражын эскереринге, кижилерни хайгаарап, амыдыралчы турушту быжыглаарынга өөредир.

Кижи, ооң амыдыралы, мөзүн-шынары чогаалдарда кол черни ээлээн турар. Ооң-биле чергелештир орус болгаш делегей литературазында «мөңге темалар»: өг-бүле, улуглар болгаш бичиилер, бойдус камгалалы, ынакшыл дээш оон-даа өске айтырыгларны шиитпирлээринге чечен чогаалдың салдары аажок улуг.

Чечен чогаалдың утка-шынарын билип алырынга дыл кол черни ээлеп турар. Тыва дыл тыва чечен чогаалды тургузарының кол чепсээ болур. Эртемден З. Б. Самдан тыва дылдың дугайында мынчаар бижээн: «Тыва литератураның бир кол тепкиижи — аас чогаалындан үндезилеттинген байлак дылында». Ооң ачызында чечен чогаал уран чүүлдүң өске хевирлеринден ылгалдыг, чүге дээрге ыры-хөгжүмнү дыңнаар, чурукту көөр бис, а чогаал маадырлары-биле чугаалажып, сүмележип, маргыжып-даа болур.

© ТувГУ ИФТиРЯ

Степан Агбаанович
САРЫГ-ООЛ
(1908–1983)

УЛУГ-ХЕМИМ

Шүлүглелден үзүндүлер

1

Сентябрь ай – чурукчувус
Шевер чажыт холу-биле
Хемнер эрии эзим, сында
Хевис аргып эгеледи.

Арга шыпшың, бодал бодап,
Агым суглар сымыражып,
Алдын бүрү чаашкын бооп,
Аяар, ыржым саарлып туру.

Көк-кат сывы түлеп каапкаш,
Көскү кылдыр кадын делгээн:
Туман өңнүг бизиргей кат
Дунааргай, куу агаарда бош.

Чиңгис ногаан сывын үглээн
Чиңгир кызыл киш-кулаа,
Кызыл-хүрең сылдыстарзыг,
Кыптып, өжүп ойнаан көс-ле.

© ГБНУ ИФ РТ ИРНШ

Кадак ак-көк дээривисте
Кастар далбый болу берген:
«Чазын чанып келир бис!» – деп
Чалгын чайып, кыйгыржыр-даа.

Узун, хөнү шиви, чойган
Улуг-Хемниң эриин харап,
Арнын сугга көрдүнген дег,
Аян кирген, каазы дендээн!

Алдын кеткен өске ыяшка
Адааргаардан кээргээн ышкаш,
Хоюг ногаан тоннарынга
Хойгарыксап тургулаанзыг.

Арыг иштин чырыткылаан
Аккыр уннуг хадыңнар ам
Хүрең-кызыл шырай-биле
Хүлүмзүрүү дендей берген.

Чыжыр хоолуг көрүнчүк дег,
Чырык, арыг Улуг-Хемде
Түмен алдын бүрү шуужуп,
Дүлнүп ойнап, бадып-ла тур.

2

Мынчага дээр кижи буду базып көрбээн,
Мырай эмдик, бүткен олчаан арыг хевээр,
Дошкун күштүг, ээлдек чаглак булуңнарлыг
Тоолзуг чараш хемимге ынаам таанда дендии!

Базым санай, уран шүлүк одуруу дег,
Байлак, каазын кыжын, чайын номчуп ханмас
Эң-не чажыт, ыдык сөзү – ишти-хөңнү
Эге-ле чүм, сөглеттинмээн даңгына-ла!

3

Азы күзүн дииңчи, кишчи
Аңныыр өйүн бодай каавыт:
Эткин өйү[1] чымааргай дүн
Эриктерде одаг-сылдыс.

[1]*Эткин өйү* – ай чок караңгы дүн, сыыннар ынчан эдер.

© БГУ МО РТ ИРНШ

Омак-эрес оолдуң, кыстың
Одагларда тоожу, тоолу:
«Огуң-чемзээң дөгерин!» – деп
Олуртпайн, кыйгыра бээр.

Караан-кулаан чепсегленген,
Карманында сорунзалыг
Кезимелдер-чиндикчилер
Геологтардан айтырывыт.

Хемиңниң сээ хайыразын
Хемчээп, деңнеп шыдавас сен,
Чүнү канчаар эдилээрин
Чүгле шынчы күжүң билир.

Эне хемим эриин дургаар
Эзирик бооп аяң аргып,
Эге-ле хей (сорулга чок)
Эргеленип, таалаксаам кээр.

Черге шыгаан бүрү ийикпе,
Чекпе, мөөгү, ыяшсыг чыды,
Балык, балар тунгаан чыды
Баш-мээңге чемзиш кынныр.

Эрте күскү аргаже кир,
Эмзиг-таңзыг айдызай бээр:
Дытсыг, пөшсүг, хүнзүг, шыксыг –
Тынып ханмас ышкажыгай!

Каш он дылда шулуңнашкан
Кандыг кушкаш ында чогул!
Эзим будуу дөгере-ле
Эткир, хөөнгүр чадаган-на!

Эткин өйү хоор күзүн
Эзимнерге кулааңны бер:
Ынаан кый дээн ындынныг үн
Ыяш когзу[1] кандыг ийик!

Дазыл бөргүн кедип алган,
Танцылап-самнаан ышкаш

[1] *Ыяш когзу* – арга-ыяшка чаңгыланыры.

© ГБНУ МОРГ ИРНШ

Кара-мелдер сыынны көргеш,
Карааң канчап өөрбезил!

Сепке чемнээн мыйыт, бел дег,
Шеттер дамчаан дииңни көргеш,
Госциркке орган ышкаш,
Холум часкап, дилексээм кээр...

4

Чазын эмдик, мөөп чыткан
Чаңын уттуп, томаарааштың,
Кандыг-ла-бир сарыыл кирген,
Кадыннарзыг оожум, чоргаар.

«Унум дургаар кылыр ижим
Улустуу» деп далашканзыг,
«Угаан-биле демниг мен» деп
Угаадып-даа чытканзыг ийин.

Эне хемим, Улуг-Хемим!
Эмин эрттир чоргаарааң сен,
Ээңни мени өттүнгензиг,
Эктиң бедик, оруун делгем!

Орук дургаар шаптыктарны
Ойбайн, деспейн, чула тутчуп,
Чалым-хая, ужарларны
Чаза булгап эртип чордуң.

«Сыскак сен» деп, «хөөлбек сен» деп
Сынзып, далдап, сооңга кагбайн,
Дамды чыгыы дамырактардан
Дажыг күштү чыып ап чордуң.

Улус сени ынчангаштың
«Улуг-Хем» деп адап алган!
Кадыр Таңды, калбак Саян
Хамык хемчиин сеңээ немээн.

5

Эне хемим, Улуг-Хемим!
Эң-не баштай сени көрген

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Эрткен үем – чажым сактып,
Эвээш чижек сөглей кааптайн:

Эң-не баштай эриин орта
Элбер-самдар кыштап келгеш,
Муңгак, хилег олурумда,
Буттарым чуп чыткан ийик сен.

Энемниң сээң чайгаар бүткен
Эннежиг чок каазың көргеш,
Чүрек аарып, угаан аймап,
Чүдүп-тейлеп турган ийик мен.

«Кандыг күчү, кандыг угаан
Канчап мынчаар чаяаган?» деп
Бажым чайып, эргий көрүп,
Пат-ла кайгаан турар ийик мен.

Ынчалза-даа бөгүн сөглээйн:
Ынчан чүгле эмдик куш сен,
Шыны херек, коргуп чордум,
Шыдал чокту кым-даа бастыр.

Өвүр черден кыштап келген
Өскүс оолдуң чолу туржук,
Мөге күштүг бодуңнуң-даа
Мөрү-чолуң билдинмес ийик.

Ында-хаая кайда-ла-бир
Ылым-чылым эриинге кээп,
Одаг шаккан эрес аңчы
Огурган аң дыңнап хонар!

Оортан сеңээ хөглүг-даа эвес,
Оду сени чырытпас-даа,
Эки дизе, дээрде ай дег,
Элээн чырааш, өже-ле бээр.

Аътка дүжер, салдап кежер,
Азы шуут-ла дут манаар[1].
Бачыдаза, халый бергеш,
Бажы-биле баар-даа чорду.

---

[1]*Дут манаар* – дошталы бээрин манаар.

© ГБНУ ИФ РТ ИРНШ

«Улуг далай эртинелиг,
Үндүр чалгып каар-ла боор оң,
Уруг эжим эриг баарлыг,
Удур көрнүп кээр-ле боор оң...

Улуг-Хемим сактырымга,
Урук дурту чыткан ышкаш,
Уруг эшти сактырымга,
Улуг тынып чыткан ышкаш...»

Чайын ойнаан уруглар-даа
Чадаарда-ла хемни кежир
Үнү-биле хөңнүн солчур
Үелерни көрүп эрттим...

Хемни кежир бир-ле катап
Хеме чайлып, корткан арат
Ооң соонда хемден буруп[1],
Оолдарынга чаннып турган:

«Улуг-Хемге чыгаваңар,
Ургуларым, өршээп көргер!
Бажы-биле оюп чорааш,
Баргай мен де, манап оргар!..»

Хендир-биле эрикке өртээш,
Хемни кежир долгап тыртар
«Паром» дижир деспини-даа
Баштай көргеш, магадаан мен.

7

Мурнунда сен арат кижээ
Муңгаш, бедик арттан дора,
Бутта-холда кинчи-бек дег,
Муңгарадып, дуглап чордуң.

Ырак дүннер сагынгаш чоор,
Ырда кирген Кызыл хоорай
Амдыгаа дээр кандыг чытчык,
Ажыы-биле шынын сөглээйн:

[1] *Буруп* – дедирленип.

© ГБУ МО РТ ИРНШ

Боску дунуп, үр чыл аарааи,
Богдунган дег, чүрээ боглуп,
Чазын, күзүн – кезек өйде
Самолёт-ла өршээп турду...

Шапкын улуг хөгжүлдеге
Шаптык-моондак болганыңга,
Халас барган санчок шакты
Кайын негеп чаргылдажыр!

Ажынганда, черлик-эмдик,
Ажылдаанда, ажыктыг-даа
Улуг-Хемни бөгүн көргер,
Угаан-күштүң кенни болду.

Чүс-чүс чылда манаан суюн
Чүгле ам кээп хүлээп алды:
Мөңгүн, алдын холуй кылган
Мөңге богаа кеттинипти!

Богаа боорда, онза богаа –
Боду хөйнү көргүспүшаан,
Чурттуң улуг шапкын күжүн
Чугаалап-ла турган чүү ийик.

Дүне-хүндүс соксаш дивес
Түмен дугуй – эртине, үне
Кадык судал какканы дег,
Хайнып, дойлуп, шуужуп-ла тур.

Көвүрүг-даа ажыттынды!
Хөрек-чүрек хозай берди,
Деткимчениң улуг оруу
Дээрде, черде делгемчиди...

Дашка, каңга быжып, дадаан
Дарган, шевер холдуң белээн
Мөге күштүг Улуг-Хемим
Мөңгеде утпайн эдилезин...

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Ава хемим, Улуг-Хемим,
Агым күжүң ырым болган,
«Шымда-ла, авай, үерле!» – деп
Шыданмайн кый деп тур мен.

Эриин дургаар айыраң чаш
Эзимнерни шыргайжыт-ла,
Эңме-санчок аң-мең, кушка
Энчек-чаглаан кылыннат-ла.

Даап чыскаан көшке салды
Дажыглажып куду шуут-ла.
Ужарларга торулбас сен,
Унуң оруу улам алгыыр.

Катерлер, пароходтар
Кастар ышкаш көвей шуужар,
Харын мырай чалгыннангаш,
Каа-Хем бажы чедир эштир.

Белим, Шишкит, Кызыл-Хемниң
Белдиринде улуг курорт,
Тере-Хөлде балыкчы одаг –
Дөмей-ле сээң чараш арның.

Унуң дургаар ГЭС-терни
Улузуңга шаңнадың-даа,
Делгем Сибирь күштүг үнүн
Делегейге дыңнаттың-даа.

Бистиң чурттуң тергиин каазы –
Бии-Хем бажы хөлдер-хемнер,
Арга-сыннар, чечек, чимис –
Ава хемим чараш арны.

Хөй-хөй чараш көрүш айтып,
Көөргеттинип, хөөревейн-даа,
Енисей ГЭС, Саян ГЭС-ти
Элдээртипсе, оон-на илдең!

© ГБУ МО РТ ИРНШ

Каа-Хем биле Бии-Хем каттышканы Улуг-Хем бо.

9

Аңган-на сээң эриин базып,
Арның көрүп, танаан черим
Чааты аксы Шагаан-Арыг –
Шагдан тура чуртум чер ийин.

Ава хемим, Улуг-Хемим,
Ам бис аңаа бөгүн барып,
Кайывыс-даа көңгүс өске
Катап база көржүп тур бис!

Шагаан-Арыг, Чаа-Хөл ынчаар
Чап-чаа далай болу берген
Ажай-буурул Буура безин
Аныяксып чалыыткай бээр.

Бажы мөңгүн Хайыракан
Балыкчы дег эриин харап,
Бар-ла бүгү эртинезин
Пароходка чүдүре бээр.

© ГБНУ РТ ИМЯ

Чүнүң күжү бисти мынчаар
Чүглендирип, күчү киирген?
Ием сеңээ ырлап сөглээйн:
Ильичиниң ачызы-дыр!

Шүүлген чараш Улуг-Хемим эриин орта,
Шүлүк чогаал номчаан ышкаш, таалап, ханып,
Авазынга чассаан чаш дег, сөс-даа тыппайн,
Аңдаштанып, чүрээм черге дагаксаам кээр.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. С. А. Сарыг-оолдуң «Улуг-Хемим» деп шүлүглелинден үзүндүнү номчааш, эгелер аайы-биле кыска уткаларын тодарадып, чугаалаңар.

2. Улуг-Хем (Енисей) дугайында кандыг төөгү болгаш тоолчургу чугаалар азы чогаалдар билир силер, чугаалаңар. Эштериңер, башкыларыңар база улуг улустан айтырып сонуургаңар.

3. Улуг-Хем дугайында шүлүктер, ырылар билир силер бе? Оларның авторларын тодарадып бижиңер. Сеткилиңерге тааржыр шүлүктерни шээжилеп, ырыларның аялгазын тыпкаш, ырлап өөренип алыңар.

4. Интернет четкизи, тыва дылда Википедияны ажыглап, Улуг-Хем кандыг хемил, ооң оруунда кандыг хоорайлар турарын, ооң эгези болгаш төнчүзү кайда чыдарын тодарадыңар.

5. Бирги, ийиги, үшкү эгелерден эпитеттерни, диригжидилгелерни, деңнелгелерни ушта бижиңер. Демдеглеп алганыңар уран аргаларны чогаалда кииргенииң ужур-дузазын тодарадыңар.

6. Улуг-Хемниң күскү чурумалының каазын, байлаан, чонга хайыразын көргүскен эгелерни аянныг номчуңар, башкының сүмелээни үзүндүлерни шээжилеп алыңар.

7. Улуг-Хем дугайында уран чүүлдүң (уран чурулганың, ырыхөгжүмнүң...) кандыг ажылдары-биле таныш силер?

© ГБУ МО РТ ИРНШ

8. Дараазында одургуларда кандыг уран чурумалдыг аргалар ажыглаанын тодараткаш, оларның чогаалга ужур-дузазын илередиңер:

«Сентябрь ай – чурукчувус... Хевис аргып эгеледи», «Арга шыпшың, бодал бодап, Агым суглар сымыражып, Алдын бүрү чаашкын бооп...», «Көк-кат сывы ... Көскү кылдыр кадын делгээн...», «Кадак ак-көк дээривисте / Кастар далбый болу берген...», «Узун, хөнү шиви, чойган / Улуг-Хемниң эриин харап...», «Аккыр уннуг хадыңнар ам... Хүлүмзүрүү дендей берген».

Шүлүглел дугайында билиг

Шүлүглел — шүлүктеп бижээн улуг хемчээлдиг чогаал. Ооң тургузуу нарын. Шүлүглелге чогаалчы, бир талазында, маадырларның кылган хөделиишкиннерин, оларның киржип турар болуушкуннарын база сеткил-сагыжын долузу-биле тоожуп чугаалаар, ийи талазында, бо бүгүнү боду (автор) канчаар көрүп, канчаар билип турарын илередир. Шүлүглелдиң бирги шынары ону тоожуга чоокшулаштырар, а ийиги шынары лирика чогаалдарынга хамаарыштырар. Ооң ужурунда ону (ол ышкаш балладаны) холушкак аймактың азы лиро-эпиктиг аймактыг чогаал деп санаар.

Тыва чогаалчылар дыка хөй шүлүглелдерни чогааткан. Олар барык шүлүкчү бүрүзүнде бар деп болур. Оларның иштинде С. Пюрбюнүң «Чечек», «Үем болгаш үе-чергем дугайында», С. Сарыг-оолдуң «Саны-Мөге», «Алдын-кыс», Ю. Кюнзегештиң «Бөдүүн төөгү», «Ынакшыл болгаш килең дугайында ыры», «Куда», М. Кенин-Лопсанның «Бичии башкы», К.-Э. Кудажының «Чаңгыс шак», Е. Танованың «Хемчиктиң ыры», К. Черлиг-оолдуң «Найыралдың одаанга», А. Даржайның «Таңма», «Игил ыызы», А. Үержаанының «Ногаан аът», Э. Мижиттиң «Өг», «Сүбедей» дээш оон-даа өске.

© ГБНУ РТ ИРНШ

Юрий Шойдакович
КЮНЗЕГЕШ
(1927–2000)

ДЫТ

Дытка аяар чөленипкен
Дыңнап тур мен. Тынып туру.
Дазылдары дыка ханы –
Салаалар дег чатты берген,
Дагдан баткан дамыракты
Сагыш хандыр дозуп ишкен.
Шуужуп чоктаан чаагай дамды
Чулук болуп бүрүге баар.

Шонган хүннүң херелдери
Бүрүлерден черже сиңер,
Чоон-чиңге дазылдары
Бүргег-кааңда, изиг-соокта
Чечен ыр дег тааланчыг
Черниң үнүн дыңнап чыдар.

Дытка аяар чөленипкеш,
Дыңнап тур мен. Будуктары,
Шүдүнзениң күгүрү дег,
Дызырткайнып өрү алзы
Шүглү дүжүп, шимээргей-дир.
«Чаңнык дүшсе, канчаар сен?» – деп,
Иези-чер айтырган боор.

«Чалданыш чок уткуур мен» – дээн
Идегелдиг чаңгыс харыы
Дыттың ногаан бүрүзүнден

© ГБНУ МОРТ ИРЯШ

Дыңналы-дыр. Бүргээн кудай
Дымырады частап келди.
Амдыы чаа-ла диргеп келген
Айыыл-халап тайлы берди.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Дыт» деп чогаал шүлүк жанрының кандыг хевиринге хамааржырын чижектер-биле бадыткап тургаш, тодарадыңар.

2. Шүлүк кандыг теманы ажыткан деп бодаар силер? Бодалыңарны чогаал сөзүглелин ажыглап тайылбырлаңар.

3. Шүлүктү аянныг номчуп, шээжилеңер.

4. *Дыт* ыяштарның кайы бөлүүнге хамааржырыл? Биология эртеминге даянып, эртем ёзузунуң кыска медээзин бижиңер.

5. Лириктиг маадырның болгаш дыттың овур-хевирлериниң аразында харылзааны тодарадыңар.

6. «Дыт» деп шүлүктүң сайгарылгазын чорудуңар: строфаларда одуруглар санын, эге аяннажылгаларның хевирлерин, дылының чурумалдыг аргаларын тодарадыңар.

7. Орус болгаш делегей литературазында *хадың, терек, дыт, пөш* дугайында шүлүктер, ырылар билир силер бе? Оларның авторларын болгаш аттарын тыпкаш, эштериңерге танышты-рыңар.

ЧӨӨН ЧҮКТҮҢ КИЖИЗИ МЕН

1

Шөлээн, сериин тайга чурттуг
Чөөн чүктүң кижизи мен.
Чөөк-биле чымчаглааштың,
Алажыга[1] аадып кааргa,
Дызырткайнып эглип турар
Арга ишти хадып кээрге,
Дыттар бажы дыңгылдайлаар –
Дыңнап өскен хөгжүмүм ол.
Балдыр эъди хорлагыже,
Байлаң шүүреп, айлап-бестеп,

[1] *Алажы* – чадыр ыяжы.

© ГБНУ МОГИ ИРНЦ

Аңнап-куштап доруккан мен.
Артыш, шаанак айызап кээр[1],
Хемче тырта одагланып,
Кезек пөшке чаглактанып –
Чажымда-ла төрээн черим
Чаражынга ынакшаан мен.
Чуңма турлаа туругларлыг
Чуртум мени өөредип каан:
Чуруп ойнаар хөртүк харым,
Аккыр хадың тозун карттааш,
«А» деп үжүк дүрзүлээним,
«Сарыым» деп сөс баштай бижип,
Шаңдаа[2] шыйган бирги шүлүүм
Сагыжымда мөңге арткан.

...Алажыга аадып каарга,
Дызырткайнып эглип турар.
Арга ишти хадып кээрге,
Дыттар бажы дыңгылдайлаар...

2

Шөлээн, делгем хову чурттуг
Чөөн чүктүң кижизи мен.

[1] *Айызап кээр* — чыды келир.

[2] *Шаңдаа* — ыяш картынга.

© ГБУ РТ ИРНШ

Хонак ууштап, хевек соктап,
Хонуун үзүп чурттап чораан,
Чиргилчин дег талыгырда
Чивеңгирлээн аас-кежиин
Күзеп, сурап, олче чүткээн
Хүннүң төлү – арат оол мен.
Хову сыңмас теве биле
Хорум кырлаар дошкун сарлык,
Эгээртинмес өшкү, хойлар,
Эмдик аъттар – мээңии турбаан.
Кургаг шатта агы-каңгаа
Кумзат, ноян малын малдааш,
Хүнге додаан хүрең арным
Хүрээ-хагзыг, изиг хүнзүг...
Эштенчилер, кадарчылар
Эжик, оруун ажытканнар,
Үнээргелден уштунганнар.
Дөңгү дээгин элеткештиң,
Төре багын чылча шапкан,
Үелерниң өңүн солаан
Ажылчынның, тараачынның
Артык ынак дуңмазы мен.

3

Чөптүг хоойлу херелденген
Чөөн чүктүң кижизи мен,
Ада-чуртум делгеминге
Өөредилге, ажыл-биле
Өңнүктежип чаңчыккан мен.
Анай-кара чажымдан-на
Ынакшылдың, найыралдың
Ырын ырлап доруккан мен.
Ынчангаштың барыын чүктү,
Соок болгаш эрттир изиг
Соңгу болгаш мурнуу чүктү
Ылгай көрүп, чектевес мен.
Кайы чурттан аалдап келген
Кара, сарыг, аккыр кештиг,

© ГБНУ МОБТ ИРНШ

Кандыг аймак кижил бо деп
Кайгавас мен, айтырбас мен.
Чүктер санай кижилерни
Чүгле чаңгыс демдек-биле –
Ажылчын деп, мөлчүкчү деп
Аңгыларга чүрээм ылгаар.
Шоглап келген дайзын-биле
Сокчурундан чүрээм кортпас,
Демисели чаңгыс өөрүн
Деткиирinden чажам дивес.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктү аянныг, ыыткыр номчуңар. Чогаалдың бижиттингенинде онзагай чүнү эскердиңер? Сөзүглелде билдинмес сөстер, медээ бар-дыр бе, харыызын дилээриниң аргазын көрүңер.

2. Чогаалдың темазын болгаш идеязын тодарадыңар. Төрээн чер-биле харылзааны авторнуң илереткенин сөзүглелден тодарадыңар.

3. Лириктиг маадыр чүге «*Шөлээн, сериин тайга чурттуг / Чөөн чүктүң кижизи мен*» деп дыңнадып турарыл? «Чөөн чүк» деп сөстерниң утказын тайылбырлаңар.

4. Шүлүкте янзы-бүрү язы-сөөктүг кижилерниң найыралынга база бай, ядыы кижилерниң аразында эптеш чок демиселге тураскааткан одургуларны тывыңар. Лириктиг маадырның туружунга каттыжар силер бе, бодалыңарны делгереңгей илередиңер.

5. География эртеминге даянып, Чөөн чүк чурттарын адап көрүңерем.

6. Шүлүктүң үзүндүзүн башкының шилилгези-биле шээжилеп алыңар.

7. «Төрээн черимниң онзагайы» деп чогаадыгдан бижиңер.

8. Шүлүктүң планын тургузуп алыңар.

9. Лириктиг маадырның төрээн черинге ынакшылын, чоргаараалын илереткен одургуларны ушта бижип алыңар.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Монгуш Баянович
ДОРЖУ
(1939–1992)

ДАГ ЭЗИРИ

Ачамның чорта берген дүнезинден бээр мугур бир чыл болду. Ол дүн-биле тыныжы билдинип келген бо частың дээвиирлерден хүн чылыынга шурашкылаан дамдыларны чаржадыпкан дүнү ийистер ышкаш сагындырып тур. Дээрде чедишкен ай-даа, ончалаттынмас сылдыстар-даа ол-ла олчаан. Бо-ла бүгүнү даң адар чоокта бажыңымдан үнүп келген, айның чырык херелин шугланып алган делгем шынаа ындында ак бөрттүг сынче көрүп алган бодап тур мен.

Канчангаш-ла чиге соңгу чүкче, Улуг-Кара-Сугже, бистиң кыштап чораан сынывысче эргиле берген болдум. Ооң кырында, «эзимниң таңныылы мен» дээнзиг, тергиин чырык шолбан чайырланып туру. Ийе, мээң чашкы шаамның элээн каш чылдары Улуг-Кара-Суг-биле холбаалыг. Ынчангаш ону дүште-дүлде-даа чүве ышкаш, ынчалза-даа ачамның шала шириин болгаш чоргаар шырайы, ооң меңээ чагып чораан чагыглары чүрээмни өйүп келди. Ону мен ам шыгжап алгаш чоруп шыдавас ышкаш апардым. Бодум база-ла ада апарган кижи, ажы-төлү өгбезиниң дугайын каксы-даа бол, билип алзыннар дээш, ак саазынга допчу демдеглелди шокарлап каарын күзей бердим.

Аалывыстың кедээзинде кызылгыр өңнүг чалым хаяларның кырынга кыш санында-ла улуг ала эзир шүүргедедип кыштаар чүве. Ооң турлаа ол-ла турду ыйнаан. Тыпкан чемижин чыыр уязы ол бизең хаяларның бирээзинге туттунган турганы чугаажок.

© ГБНУ ИФ РТ ИРНШ

Шала часкаар апарган. Дээр чүдерээш, кезек кодан-майыктап чоруй, сын кырынга сырылган аар булуттарны, үзечаза сывырган чүве дег, дүвүрээзинниг часкы шуурган үрүп эгеледи. Узун дыттарның баштары, аразында менди солушкан чүве дег, эглиңнешкен, мурнуу чүкче чүткээн турлар.

«Даг эзири мындыг шуурганга доңмас ирги бе?» дээн бодал хенертен бажымга кире хонуп келди. Кызылгыр өңнүг чалымнарже көре бээримге, чүве-даа көзүлбес, чүгле бурулаан ак дүвү сын кырын куду союп бар чоруур болду. Бөлүк хар дүвү арлы хона бээрге, ала эзир дөө-ле кылыйтып үндү. Мырыңай-ла шуурганга удур дивес силер бе.

– Эзирни! Эзирни! Шуурганга удур ужуп чор! Көрүңер даан! Дидимин! – деп алгырып тур мен.

– Кайы, кайы? – деп чоруй, өгден ачам морзук кежи бөскелиг быстанныг боозун тудуп алган үне халып келди.

– Дуу, сын кырында! Хаяларже көр даан – деп алгырдым.

– Мен элик деп дыңнадым, эзир ышкажыл – дээш, ачам өгже киреринче далашпайн, олче кайгап тур оң.

Мээң эрезим улам хайнып:

– Эзир шуургандан кортпас бе, ачай? – дидим.

– Бо эрес эзир-дир. Бак эзир болза, кортпас харыы кайда боор. Эки эзир эңгимениң бедиин тевер болгай, а бак эзир ооң тепкен чүвезин дойлаар, сартык манаарынга өй – дээш, ачам менче ээлдээ кончуг көргеш: – ол дугайын тоолдардадаа, дептерлерде-даа бижип каан болдур ийин, өзүп келгеш, таныжа бээр сен – депкеш, өгже кире берди.

Шуурган намдаар туржук, улам дендеп, өөвүстүң ханаларын безин шыңгырады силгип эгеледи. Арга-эзим чүгле коолаар чүве.

Өгге кирип кээримге:

– Идииң ужул, ораашкыннарың өл боор, кургадып ал. Дыштанылган дооступ турар болгай, даарта шуурган аязы берзе, ачаң чедирип каар, кызып өөренир сен – дээш, авам аякта хөөдүп каан чиңге-тараа тутсуп берди.

Бирги класска өөренип турган мен.

– Ачай, бооң берем. Ол эзирни даяладып каайн, мээң күжүгенниг какпаларымны канчаар теп аппарып туржук, энир чылын дузакка туттунган койгунумну база сыырыпты – дидим.

© ТЫВКИЮ РТИРНШ

– Эки эзир какпалыг күжүген, дузакка кирген койгун дойлавас чоор. Сары дээн ышкаш куштар белен чем хайып чоруурлар. Экер-эрес эзирниң кашпагай, соруккур, шыдамыын кижилер безин дөзексээрлер. Черле ынчаш, аңчы кижи карааңга көзүлген-не аңны өлүрбес, таңды кежиин хумагалаар чоор. Харын эзир дугайында кандыг ырларны билир сен? Сактып ап чор. Ол сеңээ херек апаар – деп, ачам чоргаарал-биле чугаалай-дыр.

«Шынап-ла, эзир дугайында кандыг ырларны билир кижи боор мен? Омаа-хоң эвес-ле» деп иштимде боданып олурумда, хенертен мындыг одуруглар ужугуп келдилер. Ону эрткен чайын, бир эр ырлап чорда, доктаадып алган мен:

«Эр-ле чаңгыс болур дооста,
Эзир куш дег болурумгай.
Эңмек хая баарынга
Уя туткан болурумгай».

А бодумнуң ынак болгаш билирим одуруглар ооң соондан ужугуп келдилер:

«Казылганныг кара хая
Кадыр болгаш бедик болду.
Айыраңнаан өшкү, хойлар
Аландыда оттап чорлар».

Бо одуругларны чогааткан кижини ынчан кайын билир ийик мен. Ынчалза-даа одуруг бүрүзү-ле меңээ эргим, характарымга көстүп кээр турган. Оларны бир акым болур кижиниң чугаалап бергенинден доктаадып алган мен.

Ындыг-мындыг ырны, шүлүктү билир мен дептер дээш, ызырты-ла чөгендим. Чүге дээрге оон өске курлавырым бар эвес. Депгерлерни сыылады номчуптар апаргаш, ыры, шүлүктерден эңдере доктаадып алгаш, чайын ачам-биле аңнап чорааш, кежээ одаг чанынга таптыг номчуп бээрин шиитпирлеп алдым.

Өг ишти ыржым. Чүгле даштын дүвүлүг часкы шуурган улувушаан. Авам болгаш кыс дуңмаларым кады өөвүс – үндезин кырган-ачам сугда барганнар. Ачам боо огу кудуп орган. Үш харлыг оол дуңмам Адар-оол дөр бажында дүште чок удуп чыткан чүве.

Бо-ла бүгү чүүлдер мээң карактарымга ам безин хевээр көстүп туру. Кижиниң мага-бодундан чарылбас, ооң кандыг-

© ТувГИИ ИРТиШ

бир кезекчигежи апарган кижи-биле кады чурттап чоруур сактыышкыннар кайы хөй болганда, амыдырал база солундур ийин.

Амыдыралдың узун болгаш нарын оруктарын эрткен эргим ачамны сактып ора, мындыг түңнелге келгеш, база катап дашкаар үнүп келдим.

Улуг-Кара-Сугнуң кырында чидиг шолбан улам өң кире берген ышкаш болду. Сактырымга, шуурганга удур кылыйтыптар ала эзирниң чүрээ шолбан болуп хуула бергензигдаа, оон-даа чоокшуладыр бодаарымга, амыдыралдың узун оруун эрткен ачамның изиг чүрээ өскен-төрээн черин каап чадап, чидиг өңнүг шолбан апарган хып турганзыг-даа...

Даң адып келген. Хүн удавас бүгү амылыг өртемчейни куспактаптар. Эртенгиниң мендизи-биле, эргим кижилер!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың планын тургускаш, ону ёзугаар утказын эдерти чугаалаңар.

2. Ачазының чагыгларынга хамаарыштыр бодуңарның бодалдарыңарны илередиңер.

3. Даг эзири биле шолбан сылдыстың аразында харылзааны авторнуң илереткениниң онзагайы чүдел?

4. Чечен чугаада силерге билдинмес сөстерни тыпкаш, оларның уткалары-биле ажылдаңар.

5. Чогаалдың дылының уран чурумалдыг аргаларын тывыңар, ужур-дузазын тайылбырлаңар.

6. Эзир дугайында орус болгаш өске-даа делегей литератураларындан чогаалдар номчаан силер бе? Кым кандыг чогаал номчаанын араңарда сайгаржып, утказын чугаалажыңар.

7. Уран чүүлдүң аңгы-аңгы хевирлеринде эзирниң овур-хевири-биле холбашкан ажылдарны тодарадыңар:

а) ыры, шүлүкте;

б) уран чурулгада, скульптурада;

в) танцы-самда.

8. Улуг орус чогаалчы М. Горькийниң «Песня о Буревестнике» деп чогаалы биле М. Доржунуң «Даг эзири» деп чогаалының аразында харылзаага хамаарыштыр чергелештир деңнелге сайгарылгадан чорудуңар.

9. «Эңгимениң бедиин тевер...» деп темага кыска чогаадыгдан бижиңер.

© ГБУ МО РТ ИРНШ

Салим Сазыгович
СҮРҮҢ-ООЛ
(1924–1995)

ЫРЛА, ХЕМЧИК

Чадаганның хылдары дег,
Чалгыг бүрү тускай үннүг;
Чайгы шагның куштары дег,
Саарыг санай көвей ырлыг,
Хемчик,
Хемчик,
Төрээн хемим, ам-даа ырла!
Куттулуп кээр,
Кушталы бээр
Төнмес ырың улаштыр-ла!

Хүннү уткуй ишче үнер
Чымыштыглар магадазын,
Дүне кывар түмен оттар –
Сылдыстар-даа сонуургазын,
Хемчик,
Хемчик,
Төрээн хемим, ам-даа ырла!
Чуртту, чонну,
Чуртталганы
Төнмес ырга алдаржыт-ла!

Кара-Дашта ажылчыннар
Улуг чуртка аян тутсун;
Унун дургаар тараажылар,
Кадарчылар хөглеп турзун,
Хемчик,
Хемчик,

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Төрээн хемим, ам-даа ырла!
Ажыл-ишти,
Амыр-дышты
Төнмес ырга алдаржыт-ла!

Чуртталга-даа магалыг-дыр.
Чурттаары-даа күзенчиг-дир.
Эътке доңнур, угаан сергээр
Эки ырлар чаңгыланзын,
Хемчик,
Хемчик,
Төрээн хемим, ам-даа ырла!
Улуг-Хемге
Үнүң немеп,
Төнмес ырың улаштыр-ла!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың темазын, идеязын тодарадыңар.

2. Шүлүктүң тургузуун бердинген план ёзугаар сайгарыңар:
– шүлүктүң строфазы;
– строфа бүрүзүнде одуруглар саны;
– одуругларда слог, стопа;
– одуругларда эге аяннажылгаларның хевирлери;
– шүлүктүң дылында уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы, оларның ужур-утказы.

3. Лириктиг маадырның төрээн черинге хамаарылгазын илерткен одуругларны тодарадыңар. Адалга, дилег аяннарын кииргениниң ужур-утказы.

4. Салим Сүрүң-оолдуң кандыг шүлүктери ырылар апарганыл, билир силер бе? Оларга аялгаларны кым деп композиторлар бижээнил, сонуургаңар.

5. «Салим Сүрүң-оол – улустуң чогаалчызы» деп кыска дыңнадыгдан белеткеңер.

6. Шүлүктү аянныг номчуңар. Аялгазын тыпкаш, ырлажып өөрениңер.

7. «Төрээн хемим аялгазы» деп темага кыска чечен чугаадан чогаадыңар.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Монгуш Борахович
КЕНИН-ЛОПСАН
(1925–2022)

ХҮТТҮҢ УЖАРЫ

Күскү чаңы

Оруун доскан чалымны
Одура шаап керткеш,
Хүттүң начын ужары
Күжеп шурап чыдар.

Кызаага доктаагаш,
Кылаңнаан суксунун
Хөлүн эрттир пактааш,
Көвүк огуп чыдар.

Чакпыыл чудук кээрге,
Шаалашкан чалгыглар
Ээртиндир бөөлдешкен,
Эрикче согуптар.

Сарыг бүрү дүжерге,
Сарыннааны намдаар:
Кончуур кылыы частыр,
Хоюг үннүг апаар.

Кышкы чаңы

Хүттүң бардам ужары
Күскээр кыжын хоруур,
Кылын доштар шуглааарга,
Кылык-чары чидер.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Бараан-сараан сөөрткен
Машиналар кырлааргa,
Чаштынып-хораанзыг,
Сайже сыңнып чыдар.

Часкы чаңы

Чанып келген кастар
Чаржалажып эдерге,
Ижээп кыштаан ужар
Изирнигип оттур.

Көжүп чыткан ужар
Күженип херлирге,
Булукталган доштар
Бустугулап чаштаар.

Чайгы чаңы

Салды төрепчилээш,
Салдаткан теплоход
Хүттүң дошкун ужарын
Күдүжеңнеп эртер.

Девиржээн чалгыглар
Демир аргамчыны
Үзе соп чадап кааш,
Үй-балай маңнажыр.

Оожум черге келгеш,
Кажараан капитан
Кады чораан өөрүн
Ончалап көргүлээр.

Кортукту, дидимни
Котпактап хынаар дээш,
Күчүтензиг ужар
Хүртеңнеп чыдар.

Теплоход №213, 1968 чылдың июль 27,
1970 чылдың октябрь 11

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Хүттүң ужары» деп шүлүктүң тема, идеязын тодарадыңар.

2. Шүлүктүң тургузуунуң онзагайы чүдел?

☞ **3.** Шүлүкте ажыглаан кол уран чурумалдыг арганы тодарадып, сөзүглел-биле бадыткаңар.

4. Кижи биле бойдустуң аразында харылзааны илереткениниң уран-чеченин сайгарыңар.

5. *Хүт, ужар* деп чүл, тайылбырлаңар.

6. *Огуп чыдар, чалым, кызаа, чакпыыл, хоруур, булукталган доштар, төрепчилээш, девиржээн, кажараан, хүртеңнеп чыдар* деп сөстерниң уткаларын болгаш сөзүглелде ажыглалын тайылбырлаңар.

7. Шүлүктү чылдың үелериниң аайы-биле аянныг номчуп өөрениңер.

8. Шүлүктү долузу-биле шээжилеп ап, аянныг номчулга мөөрейлеринге киржиңер.

9. «М. Б. Кенин-Лопсанның «Хүттүң ужары» деп чогаалының онзагайы», «М. Б. Кенин-Лопсан – Тываның улустуң чогаалчызы», «Монгуш Кенин-Лопсан – чогаалчы, эртемден, хам» деп темаларны шилип, шинчилел ажылындан кылыңар.

Кызыл-Эник Кыргысович
КУДАЖЫ
(1929–2006)

ТАҢДЫ КЕЖИИ

Хенче чажымда ийи кырган-авалыг чораан мен: бирээзин Чолдак-Кадай дээр, өскезин Көк-Кадай дээр. Олар мээң чиңгине төрээн кырган-аваларым база эвес чүве. Чолдак-Кадай ачамның акызының аалының ээзи-дир, Көк-Кадай ачамның

© ГИМО РТ ИРНШ

дуңмазының кат-иези-дир. Ынчалза-даа дөмей-ле кырган-аваларым чүве.

Чолдак-Кадай кырган-авам угунда Кызыл-Суглуг-Баян-Кол чурттуг Байкара кижи. Көк-Кадай кырган-авам Чөөн-Хемчик чурттуг Монгуш кижи.

Ийи кадайның тоолдаар деп чүвезин мынчага дээр магадаар мен. Өөвүске ийи кырган-авам, чүү кончуг төнмес-батпас чүве ийик, та кайын төктүп кээп турар чүве ийик, узун кышты өттүр тоол ыдып кээр. Артында шупту чаа болур. Ээлчежип алгаш, тоолдаарлар: бирээзи бир кежээ, өскези дараазында кежээ.

Тоолдап эгелээр мурнунда кайызы-даа баштай мынчаар чугааланып алыр: «Тоол ээлери эжик бажында сыңмарлажып алган, ам кайывысты ыдар эвес дээш, манап олурупканнар боор. Шыяан ам, эртенгиниң эртенинде, бурунгунуң мурнунда, те мыйызы дээрге шаштыгып, теве кудуруу черге дөжелип, калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп турар шагда чүвең иргин...»

«Тоол ээлери» дээрге, амгы шагныы-биле алырга, тоолдуң маадырлары-дыр.

Ынчан «сыңмарлажып» деп чаңгыс сөстү адаптарга-ла, караамга Даш-Хүрең аттыг Танаа-Херел, Бора-Шокар аттыг Боралдай, Бокту-Кириш биле Бора-Шээлей алышкылар, чүүл-бүрү уран-мерген Өскүс-оолдар, Багай-оолдар, Ак-Сагыш, Кара-Сагыш, элдеп-эзин Саасканактар, Койгунактар караамга көстүп келир. Дүжүмде олар эжик бажында иткилешкен: «Мени, мени тоолдаңар» деп дилээн олурарлар.

Шагаа соонда кыш эрткен, час келген, хүн дурту кыскалай бээр дишкеш, ийи кырган-авам тоолдаарын соксап кааптар.

Чолдак-Кадай кырган-авам аалдан черле үнмес кижи, чаңгыс оглу-биле багай өөнде чурттап орар. Өлгүже дээр авам-ачамдан чарылбады. Ооң иезиниң угу Оюн кижи-дир. Ынчангаш ийи-бир аяк шиме апканда, ырлаар чаңгыс ырлыг, ону бадыра берзе, эзирээни ол:

«Чогум чуртуң кайыл?» дизе,
Чодураалыг Межегей дээр.
«Чогум акың кымыл?» дизе,
Чолдак мөге Хаспаажык дээр.

© ТувИИФРТиИЯШ

Көк-Кадай кырган-авам мырыңай сыр өске аажылыг кижи. Чайын ис чок чиде бээр. Садыг-коржаа кылып чоруур уруу-күдээзиниң аайы-биле Шагаан-Арыг, Чадаана, Сүт-Хөл дээш – чорбас-барбас чери чок. Ынчангаш ликпункт, школа, ажы-төл өөренир апарган деп чүвениң ужурун билип, караа чырый берген хире. Чайын ында-хаая көстүп келгеш, мээң чанымга мынчаар ырлаан олурар:

«Ногаан шыктыг Шагаан-Арыым,
Номнар номчуур мээң оглум.
Делгем шыктыг Чадаанамны,
Дептер номчуур мээң оглум».

Улустуунда мындыг ырлар чок, оозун бодаарга, черле алыс тоолдаар уран-чечен кижи болгаш, боду чогаадып алган хевирлиг.

Көк-Кадай кырган-авам күзүн бо чедип кээр, Чолдак-Кадай кырган-авам-биле кады олуруп алыр. Ийи кадайның тааржыры-даа аажок. Кыштагже көже бээривиске, өөвүске тоол-домак эгелээр.

Тоол ыдарындан өске, ийи кырган-авам хек үнү дыңнаар, сыын үнү дыңнаар деп чаңчылдыг улус. Оларны мурнап дыңнаан кижи узун назылаар, аас-кежиктиг болур дижир.

Хек үнү-даа барыктыг чүве, аалга олура, дыңнаптар. Чүгле улусту мурнаар дээш, кичээнгейлиг, кулаа дыыжы болур херек.

А бо сыын эткини дыңнаары берге херек. Чүгле аңчылар дыңнаан болур. Чолдак-Кадай кырган-авам биле Көк-Кадай кырган-авам хөктүг улус болгай, күзүн шартылаа соонда сыын үнү дыңнаар дээш, тайгаже кара албан-биле чоруптар. Бир катап мени база эдертип алдылар.

Ийи кырган ол аян-чорукка баш удур ыяк белеткенип келдилер. Ааржы-быштак, чөкпек-чөөгей, ужа-төш дээш – албас чүвези чок болду. Күзүн агаар сооп, инек эмии соглуп, хойтпак ажывастай берген, хөреңгини үзе тиккеш, ийи дорзук арага база ап алдылар.

Кырган-аваларым кулуннуг белер мунгулап алдылар. Мен оларның кайызынга-даа ушкажып чордум.

Барыкты өрү чоктааш, Шың-Бажын ашкаш, Бижээчи тавараш, Кадыр-Дагның артында Көжер-Сайырны өрү чоктапкан бис. Аалдар шагда-ла күзеглеп кире берген, ол кавы черлер ынчан ээн чыткан.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Кежээликтей Кадыр-Дагның дөзүнде шаг шаанда чурт турган хевирлиг оргулаашка доктаап алган бис. Кулуннуг белерни өртеп кагдывыс. Ийи кырган-авам селбер баштыг чоон дыт шилээш, ооң дөзүнге одагланып алдылар. Дектиң мурнунда мээстен үш кожагар даш эккелгеш, ожук кылгаш, ыяш көңгүлдерде ап алган суувус, сүдүвүс-биле шай хайындыра бердилер. Дыт дөзүнге чадыг салгаш, ооң кырынга хамык аъш-чеминиң дээжилерин – ак чемден эгелээш, эът-чагга чедир делгеп алдылар. Шайының үстүн ускаш, төрээн черин эргилдир чажып, алгыш-йөрээлин чугаалап, от-көсче, оран-делегейинче аъш-чемин өргүдүлер.

Кырган-аваларым аъш-чемин четтирип, ийи дорзуун тос чүкче авыралдап, шаанга киир хөөрештилер. Арыг агааргa чемненирге, магалыг чүве чораан. Даарта сыгыр даң бажында турар бис дишкеш, ийи кырган-авам төрепчи кырынга чонак дөжээш, эзер сыртааш, хураган кежи тон-биле аажок чылыдыр шуглап калдылар.

Хат-салгын чок хирезинде-ле, Барык хемни кежир ногаан тайга делгем болгаш шөлээн шимээргеп, уттундурбас йөрээлди ырлап чыдыр. Сылдыстар чаңгыстап үнүп, сугчинчилер дег, кылаңайнчып эгеледилер. Аргада дүнеки куш алгыра-дыр. Оран-делегей бистен кандыг-ла-бир кайгамчык эртинени чажырып турган ышкаш болду, ол дугайын биске даң хаяазында чугаалап бээр.

Кандыг-чүү-даа бол, черле шоваа кижи – Көк-Кадай кырган-авам бисти оттура берди:

– Туруңар, туруңар. Даң адып олур.

Дүвү-далаш-биле тура халышкаш, чаш шеттерлиг дөң кырынче бедип алдывыс.

Ийи кырган-авам чиңге пөштерден туттунуп алган, кайыбир талыгыр черже кулак салган турлар. Тыныжым безин тыртып алдым.

Эртенги тайга ам-даа одунмаан. Дың дээр ымыраа чок. Куштар безин алгырышпас. Ол чарыкта караңгы эзимни көөрүмге, бир-ле байырланчыг чүүлдү манап чыткан ышкаш болду.

Чолдак-Кадай кырган-авам дүүрей хона берди:

– Дыңнадыңар бе? Шеттен туттун, оглум. Ол-дур, ол-дур. Өршээ, таңдым.

© ТувГУ Институт ИГиНД

Шеттен туттунуп алгаш, тынар-тынмас тур мен. Шак ынчан Үш-Мөөрүкче углуг чиңге үн кускуннап үнгеш, Барык-Бажының ногаан эзимин депшилдир чаңгыланып чоруй барды.

– Оран-таңдым, өршээ-авыра – дигилээш, Көк-Кадай кырган-авам бадыткады. – Ол-дур. Эки дыңнаңар.

Аңаа Кадыр-Каът дөзүнден шала чоон үн харыылады.

Кырган-аваларым менден айтырдылар:

– Дыңнадың бе?

– Дыңнадым, дыңнадым.

– Аас-кежиктиг болур сен, оглум – деп, Чолдак-Кадай кырган-авам чугаалады.

– Узун назылыг болур сен, оглум – деп, Көк-Кадай кырган-авам немеди.

Ам бодап чоруурумга, сыын үнү дыңнап чорааш, ындыг болганнары ол бе, ийи кырган-авам дыка үр чурттааннардыр ийин. Чолдак-Кадай кырган-авам сезен хар чоок-шулааш, кызыл-дустады. Көк-Кадай кырган-авам чурт чана бергеш, тозан чыгадып чорааш, Чадаанага бурганнады.

Ол-бо харыылажып чоруй, сыыннар бот-боттарындан үн алчып, улай-улай алгыржып-ла үндүлер. Чамдыктары Дестиг-Даг ужунда кускуннадылар, өскелери Сыын-Мыйыс дөзүнде харыыладылар. Бир аныяк сыынның үнү мырыңай баарывыста хажаттан сыгыргаланып үнгеш, төнерде, мөңгүн коңгулуур дег, кыңгырт диди. Ол чарыкта ногаан эзимни кезек када деңнээр чүве чок ыяңгылыг аялгалар долуп турду. Тааланчыг-даа, хөлзенчиг-даа. Ындыг хөгжүм дыңнап чорбаан мен.

Ийи кырган-авам шеттерден салдынмаан, кандыг-бир ыдыктыг сүзүглел кылган дег, ыыт чок турар. Сыыннар алгызының аразында чүрээмниң шапкыланырын безин дыңнап турдум. Чаагай чаңчыл ындыг чүве-дир. Сыын үнүн өскен-төрээн черинге буттарын быжыг баскаш, ыяштан ыяк туттунуп алгаш, ыыт чок шөлээн дыңнаар.

Алдын хүн бакылап келгеш, чырык херелдерин ол чарыкта ногаан эзимнерже чажыпты. Уурук-сууруктап чоруй, сыыннар үнү соксай берди.

– Таңды кежии ол-дур – деп, Чолдак-Кадай кырган-авам түңнеди.

© ГБУ МО РТ ИРНШ

– Таңды кежии – деп, Көк-Кадай кырган-авам ыяк шаалдалап кагды.

Бистиң бурунгуларывыс ындыг чарт угаанныг чорааннардыр.

Таңды кежии дээрге чүгле ижер-чиири эвес, өскен-төрээн черинге кижиниң ынакшылы, сүзүглели, идегели дээрзин сөөлүнде билген мен.

Таңды кежии!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Кызыл-Эник Кудажының «Таңды кежии» деп чогаалының тема, идеязын тодарадыңар.

2. Чогаалдың маадырларының овур-хевирлерин сайгарыңар:

а) тоожукчу маадырның;
б) Чолдак-Кадай кырган-авазының;
в) Көк-Кадай кырган-авазының.

3. «Тоол ээлери» деп кымнарыл? Кандыг тоолдар билир силер, оларның аттарын болгаш маадырларын сактып бижиңер.

4. Чогаалдың планын тургузуңар.

5. Чогаалда бойдус чурумалдарын бижээн үзүндүлерни тыпкаш, аянныг номчуңар. Кандыг уран чурумалдыг аргаларны ажыглаандыр, тодарадыңар.

6. Тыва улустуң бойдуска хумагалыг хамаарылгазын көргүскениниң кижизидикчи салдары чүдел?

7. «Таңды кежии» деп чогаалда улустуң аас чогаалының кандыг хевирлери кирген-дир, чижектерин айтыңар.

8. Чогаалдың утказынга дүүштүр чуруктардан чуруңар, ажылыңарны эштериңерге таныштырыңар. Чогаалдың сюжединге дүүштүр чуруктарны дес-дараалаштыр чыскааңар.

9. Тыванының кым деп улуг тоолчуларын билир силер, адаңар. Силерниң чурттап турар девискээриңерге билдингир тоолчулар турган бе?

10. Оран-делегейге, тайга-таңдыга, үнүш-бойдуска хамаарыштыр йөрээлдерден чогаадыңар.

11. «Таңды кежии» деп чогаалга рецензиядан бижиңер.

© ТГПУ МФ РТ ИРНШ

Зоя Семис-ооловна
БАЙСАЛОВА
(1953 – 2003)

ТАЙГА ЭЭЗИ

Шаанда Чаа-Хөл бажынга Көк-Дамба дээр халаптыг кайгал эр чурттап чораан дээр чүве. Ол чылгы сүре бергенде, арар-турарын-даа, аштаар-суксаарын-даа билбес.

Көк-Дамба бир катап арт-сын ажып, узун орук чоруур деп баргаш, боду дег аттыг-чарлыг кайгалды эдертипкен. Кайгалдар хондур-хүнзедир чоруп келгеш, бир бедик чаагай арт кырынга үнүп келгеннер. Олар сынны куду дөвүнчүктеп бадып ора, ийи аът көрүп каан. Аттарның бирээзи шала арган, а өскези ана чиндиргей-ле чүве. Узун орукка могаан эрлер семис аттың кыдазын сыскыра дайнап орган болза деп бодап кээрге, чаактарының суу безин сайырай берген. Че харын, аътты соп алган дижик, а ооң эъдин шиштеп чиир одаг кыпсып алыр от чок. Дүнеки суггур чаъс оларның сереңгизин өттүрүп каапкан. Канчаптарыл?

Көк-Дамба чоокку аалдардан от тып алыр дээш, чорупкан. Эжи аттар ырай бербезин дээш, оларны карактап, хайгаарап артып калган. Богда. Ол чоок-кавыда аалдар барааны безин көзүлбес бооргa, Көк-Дамба элдепсинип чоруп орган. Ол-ла чоруп орда, аттыг кижи барааны көстүп кээптир. Кайгал бүдүү иштинде өөрүй хона берген. Аттыг кижи олче улам чоокшулап келзе-ле, каас-коя кеттинген, силиг, чараш херээжен кижи бооп-тур. Ооң мунган аъдының даваннары черге дээр-дегбес, хаадымнап чоруур болган.

Ол Көк-Дамбага ужуражып келгеш, амыр-менди солушканының соонда, кайнаар углап бар чоруурун сонуургаан. Кайгал эр чораан чоруун чажырар деп бодаза-даа, бир-ле билдинмес күш ону шынын чугаалаарынче кызыдыр ыда-

© ТувГУМОБТИРНШ

лапкан. Эжи-биле аалындан үнгеш, чогум-на кайнаар углап бар чыдарын, орукка ийи аът көргенинден эгелээш – шуптузун каас херээженге төөгүп берип-тир.

– Семис аътка дегген херээңер чок боор. Хире-быразы хирелиг кижиниң малы-ла болгай, а шак доо ол оттап чоруур чылгыдан туралааныңны шилип ал – дээш, силиг херээжен кымчызының сывы-биле сын эдээнче айыткан.

Көк-Дамба ол угже көрүптерге, чылгы дээрге чылгы. Ана ала карак даалыктаар! Көңгүс чаа чүү-даа чок турган черде малдар дээрге хоор-сарыг апарган оттап туруп-тур.

Чонаада-ла өлге өтпес Көк-Дамба кайгал көк суг-дер дүжүп, халыынга катпас кадыг кара эр артында кагып-суксаа келип-тир. Кайгал ам-на анаа, кижи сустуг кижиге эвес, а орантаңды Ээзинге ужуражып, баштажып келгенин билип каан.

– Чок, меңээ кандыг-даа аттың херээ чок – деп, кайгал эр сести берген.

Ынча дээри билек, чаптылып оттаан мал чиде хона берген. Тайга Ээзиниң түрлүг, кадыг шырайы чазалып, үнү безин чымчаш кыннып, мынча дээн:

– Көрдүң бе, ол аътка дегбес сен. Бистиң бо чугаавысты кулактыгга дыңнатпас сен. А мону белек кылдыр сеңээ берейн – дээш, өңнери янзы-бүрү кылдыр саарлып, херелденип турар, эртине сайлар-биле, шулугай ак мөңгүн-биле хынын, тудазын каастап тургаш кылган кончуг-даа чараш бижек тудускан. Көк-Дамба бижекти ийи холдап алгаш, аарынга оскунуптар часкан.

– Көрдүң бе, бо бижекти карактыгга көргүспес сен. Оон башка сени хай-халаптыг кара өлүм манап турар – дээш, тайга Ээзи чоргаар, сүрлүг эстеңнедип чоруй барган. Көк-Дамба середиги дилээнде-даа чок, эжинге ээп келгеш, оозун арай деп куйгастырып, мегелеп чорааш, аалынче чана берген. Аалынга келгеш, бижекти кадайынга безин көргүспейн, чажырып каан. Оон бээр кайгал иридир баяан дээр чүве. Ол чеже-даа чылгы оорлап, сүрүп тургаш, чаңгыс-даа туттуруп көрбээн. Ооң мал-маганы кадат билбес, тайга-таңдының аң-меңи дег, чайгы оътка чаяазын чара семирип алгаш, аал коданынче боттары-ла сөктүп кирип кээр. Көк-Дамбаның малынче оордаа семевес, арганың адыг-мажаалайы, чиргилчинниг ховуларның чилбилиг куу бөрүзү-даа халдавас.

Кайгал Көк-Дамба ынчаар-ла мал-маганныг, эттиг-септиг, эңме-тикчок эш-өөрлүг, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап чораан.

© ТЫВУИКОРГ ИРНШ

Бир-ле күскээр сүт арагазынга бажы дескинип, эъди изип, дөскелчогу хайныгып хөөреп орган Көк-Дамба кулактыгга дыңнатпас, карактыгга көргүспес ужурлуг бижээн чажыт черинден ушта соккаш, кадайынга көргүскеш, каш чыл бурунгаар тайга Ээзинге ужурашканын чугаалапкан. Чугаалапкан сөөлүнде, артында кадайынга чагыын чагып пат болган: «Көрдүң бе, кадай! Кымга-даа ыыттап болбас эвеспе. Ооң дугайында сөс үндүрер болзуңза, ат болганывыс ол!»

Ол чугааның соонда элээн каш хонуктар айлар болуп шуужа бергилээн. Көк-Дамбаның мал-маганы анаа-ла хөлүбиле чидип турар апарган. Савазырап, ажып төктүп турар сүт-сааны-даа кадып, соглуп турар болу берген. Эш-өөрү-даа ону чоорту уткулаан. Көк-Дамба часкаар, чер карара бергенде, чылгы сүрүп алгаш кел чыткаш туттургаш, тын менди үнген. Ол ам-на: «Бо кандыг аайлыг хайлыг чүве апарды?» деп коргуп, аймай бербес ийикпе. Дораан-на суккан черинде бижээн барып көрген. Оозу мүн-не ол-ла черинде чыткан. Ону ол ийи холдап көдүрер дээн, катканың! Бижек эгезинде дег аар, салам эвес, куш чүү дег, чиигеп калган бооп-тур! Кайгал эр кайгап-хараанындан карактары безин уштунуп чаштай бер часкан.

Көк-Дамба ынчан тайга Ээзинге берген аксы-сөзүн оскунупканын сактып келгеш, кончуг семис дээн иртти өлүргеш, ужа-төжүн таалыңнапкаш, ак сүдүнүң үстүн узуп куткаш, тайга Ээзинге душкан черинче далажыпкан. Көк-Дамбаны тайга Ээзи үр-даа манатпаан, келген дораан-на амырмендизинге-даа харыылаан чок:

– Сени манап турар чүве шак доо ол-дур! – дээш, кайгал аксын безин ажыдып чадап чорда, чиде берген.

Тайга Ээзиниң айытканы уунче кайгал көөрге, даг дег улуг кара шооча турар болган. Кайгалдың аъды безин чаңгыс черде тура көжүй берген ышкаш болган. Ооң мага-боду сооп, хөңнү булганып, чер, дээр катай-хаара ооң кырында келген. Ол миннип кээрге, аъдындан аңдарлып барып дүшкен черде чыткан. Аъды ырак эвесте кырлаң кырында чүген-суглуун шыңгырадыр бажын савап каап, оттап турган. «Адыгуузун малда-даа чүү боор, ал-боттуң багы-дыр» деп, кайгал шугул бодангылаан. Ол долгандыр көрзүнгеш-даа, даг дег улуг шоочаны тыппаан.

© ГБУ МО БТИ РТ

«Таанда кайын шын чүве боор ол? Канчап черниң черинге уйгуга алзып, харам базырныга берген кижи боор мен?» Кайгал ол-ла бүгүнү сайгарылдыр бодап, ужур-чөвүн, ужубажын огулап чадап чорааш, аалынга чедип келген. Олла дүне кайгал Көк-Дамбаны «оор-дургун» дээш, тудуп аппаргаш, хоругдап каан. Ооң соонда ону өскен-төрээн черинге кым-даа көрбээн: хоругдалга олургаш, аар аарыгдан аарааш, мөчээн деп сөс Чаа-Хөл аалдарынга дыргын тарай берген.

1995 чылдың март 11

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың темазын, сюжедин тодарадыңар.

2. Көк-Дамбаның аажы-чаңында, алдынып чоруурунда четпес талазы чүл? Сайгарылгалыг чугаадан чорудуңар.

3. Тайга, чер, суг ээлериниң дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар билир силер бе? Оларда болуушкуннарның боттуг азы боттуг эвезиниң дугайында диспут чугаадан чорудуңар.

4. Бодуңарның чер-чуртуңар дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалардан чыып бижиңер.

5. «Сөглээн сөс – керткен ыяш» деп үлегер домакка даянып алгаш, чогаалдың утказынга хамаарыштыр кыска чогаадыгдан бижиңер.

Зоя Алдын-ооловна
НАМЗЫРАЙ
(1941 – 2010)

ДУРУЯАЛЫГ ШӨЛ

Чайның айы төнүп,
Сарыг бүрү тоглаан.
Хүннүң дурту кыскалап,
Куруяк чай-даа дүшкен.

© ГБПОУ МО РТ ИРНШ

Күзег черде аалдар
Хүннүң дүгүн кагар.
Хүрең чечек оңуп,
Күжүр кыстар уяраан.
Күскү дээрниң арыын
Күзүңгүге деңнээр.
Чанган куштар ыры
Чалыыларны саргыдар.
Өөр-өөр дуруяа,
Эрте чазын чараш кужум
Чавыс-чавыс ужарга,
Сай-ла чүрек саймаараар...
Сарыым чылыг куспаан
Шак бо шөлге көрген мен.
Эрте чазын чараш кужум
Эргип кээрин манаар мен.
Могап-шылаан дуруяа
Мойну безин чиңге.
Турлаг черге хонуп,
Тулаа суунга дыштаныр.
Чанган куштар үдеп,
Чассып өскен үем –
Өскен черге ынаам,
Өөрүшкүмнү оттурган.
Дуруяалыг шөлүм –
Дунда-карам чурту,
Шагның каазын алгаар
Чаяаттынган ырым.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. З. А. Намзырайның «Дуруяалыг шөл» деп шүлүүнүң темазын тодарадыңар. Мурнунда өөренген чогаалдарыңардан кымның чүү деп шүлүктери тема талазы-биле дүгжүп турар-дыр, сактып көрүңер.

2. Шүлүктүң дылының онзагайын сайгарыңар.

3. З. А. Намзырайның ыры апарган шүлүктериниң аудиобижидилгелерин дыңнаңар.

4. «З. А. Намзырайның ыры апарган шүлүктери» деп дыңнадыгдан кылыңар.

© ТувГУ ИФ ТИРНШ

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ТАРАА

Тараам турда, тодуг-ла мен.
Араттың ырызындан

– Шаанда-ла чүве ийин, мен аныяамда. Ынчан Октябрь революциязының чалбыыжы бо былаага чаа-ла кээп турган чүве – дээш, орус кижи хандыр боданып, характарын имиртипкеш, уламчылаан. – Ынчан Ус-Аксынга ак казактар ийи тыва кижи салдадып эккелгеннер. Оон дыңнап турарывыска, байның тараазын оорлапкан адашкылар болган. Дылдомак билбес улусту байысаап, эттеп-соп шаанга киргеннер. Чадап кааш, оларны аткылап каар деп турда, мээң акым кижи (ол ашак ам-даа дириг бар) саазынга чагаа бижээш, ону бижек-биле катай хлеб иштинге суккаш, адашкыларга киирип берген. Эртенинде оглу дезип чоруй барган болган.

Ону дыңнап турган Тарак-оол туттунуп чадап кааш, хенертен үзе кирген:

– Ол кижи мен-дир мен!

Орус эш Тарак-оолду көөрге, барып ушпас дээш оралдашкан ышкаш, буттарын телеграф чагыгылаштыр черже ыяк базыпкан, эриннерин ызырныпкан турган. «Чугаалавас-ла чүве чугаалаптым» дээнзиг, орус кижи боду безин билбейн, бир базым аткаар баскан.

– Мээң соомда ачамны канчанганнарыл? – деп, Тарак-оол айтырган.

Орус эрге ол бүгү чүүл дүүн чаа-ла болган ышкаш сагындырган. Боскунга кара чүве кээп чыдыпкан дег болган, мырыңай үнү үнмээн.

Автобус чоруур деп барган. Улус кый деп машинаның медээзин этси бергеннер.

Тарак-оол харыы манап чадап кааш:

– Силерниң адыңар кымыл? – деп далажып айтырган.

© ГБНУ МОРТ ИРНЦШ

Эштиң үнү ам-на үнүп келген:

– Иван Михайлович Антонов. Биске чедип келиңер, дөгерезин чугаалап бээр бис.

– Ам Москваже бар чыдыр мен. Оон келгеш, силерге дораан чеде бээр мен, Иван Михайлович – дээш, Тарак-оол чаа таныжының холун дыңзыдыр туткаш, автобузунче далажыпкан.

Антонов Тарак-оолдуң соонче көрүп алган холун чайып каап, ыыт чок туруп калган.

Тарак-оол олудунга баргаш, орус эштиң тудускан чаңгыс дөс чиңге-тараазын автобус соңгазынга кызыдып алган. Орукка ол тарааже көрүп каап хап ораргa, бүгү-ле чүүл каракка чуруттунуп эгелээн.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

☞ **1.** Чорук кижизи Тарак-оол болгаш Иван Михайлович оларның аразында харылзаа бар бе? Чүге ынчаар бодап турарыңарны сөзүглел-биле бадыткаңар.

2. Автобус соңгазында «чаңгыс дөс чиңге-тараа» Тарак-оолга кандыг сактыышкыннар эккээр деп бодаар силер? Даап бодап көрүңерем.

3. *«...Ынчан Октябрь революциязының чалбыыжы бо былаага чаа-ла кээп турган чүве...»* дээн домакта ажыглаан дылдың чурумалдыг аргазын тодарадыңар.

Бирги эге

Кастыктары мөңгүннелдир көгергилей берген, аразында элбек ак-ак дүктерлиг сегел салдыг, делгем эгиннерлиг, хүрең шырайлыг, кижи ортузундан шагда-ла эрте берген назылыг ашак кижиниң адын Суваң дээр. Ол аныяанда белен эвес мөгелерниң бирээзи чораан. Ынчангаш ону арбан-суму араттары Мөге-Суваң деп адап чораан. Чамдыктары шуут Мөге-даа дижир-ле. Аңаа ужурашкан кижилер: «Мөге, солла-дыр бе![1] Мөгениң кайы сунуп чедери ол ирги?» – суг-суг деп айтыргылаар. Ооң ол үези эрте берген, ону ам улус Суваң ашак, шала аныяктары мырыңай Суваң ирей дээр апарган. Ол ук-ызыгуурундан ядыы арат, ооң хокшул-хөреңгизинде чаңгыс аъды, чаңгыс инээнден өске чүвези чок. Бир эвес ирей, кадай иелээ-даа болза азы ийи-бир уруг-дарыглыг бол-

[1] *Сол-ла-дыр бе!* – Менди-чаагай бе!

© ТӨКҮ МОРТ ИРНШ

за, ужур бар-дыр, ааска өй хире хөреңги-дир деп болур. Ооң мырыңай хырын үезинде чеди-сес оолдарын алгаш көөрге, чаңгыс инек, чаңгыс аът хей чүве-дир. «Ынча имилеме уяда сарыг аастыг куш оолдары дег ажы-төлдү чүнүң-биле азырап чоруур ирги?» – деп, чамдык кижилер кайгап чугаалажыр.

Ынаа-хана дижилээш, ооң кырында самдар сарыг-кидистер-биле тогана[1] чүдүрген өле инекти мыйызындан чеп-биле чедип алган Суваң ашак шала доңгайыпкан, элик кежи чымчак идиктерин таваар көдүрүп, оруктан чандыр баспайн кылаштап орган. Чүктүг инектиң соонда иези ышкаш өле бызаа авазын когжаар дээш оралдажып, эмигге дээскен санында-ла, бажын чайып каап чораан. Бызаазы когжавазын дээш, инектиң эмиглеринде дус борап каан болган. Бызааның соонда Суваңның улуг оглу Араптаң ачазының морзук кежи бөскелиг[2] чактыр боозун чүктеп алган, бир холунда ыяш хууң тудуп алган базып орган. Ооң хары чаа-ла он бештээн хирезинде, шырайы улуг кижилернии-ле: чаактары бопугур эвес, каргактары оожум, эзе-херекчок черге каттырбас, ажылга кежээ, инээн безин саап эккээр. Кызыл сөөскен эңмектерлиг, талдан чазаан калбак чаткыыштарлыг, ааткыыжының бир ужунда хайыракан дыргаа халаңнадыр өртеп каан эрги кавайда бичии оглун эзер бөктүргезинде үңгерип алган, шырайында бырышкактар көстүп эгелээн каразымаар арынныг кадай кижи бир хар ажа дүшкен оглун соонда ушкарып алган, Араптаңның соондан чортуп орган. Авазының соондан өгнүң ийи дугаар оглу орлан каргактарлыг, арай дөстүнмес чаңныг, адазыныы дег кадыр хавактыг Тарак-оол кылаштап орган. Ол база-ла холдарында борбак-сарбак чүвелер туткан. Тарак-оолду ызырты беш оол шуужупкан, улам бичии, улам бичии. Сактырга, чайын орай чазылган, ам-даа ушкалак, бир өөр торлаа оолдары-ла.

Көшкен өг Кара-Сугну кешкеш, кедээр буга шазынга барып дүжүртүнген.

– Бистиң тайаавыс кайыл, ачай? – деп, оолдарының бичиилериниң бирээзи чассыды айтырган.

– Бо чанывыста – дээш, Суваң ашак шаң четпес хире черде тарааже айыткаш, чугаалаан. – Чаагайын көрбес силер бе, оолдарым. Бо чылын бай оран-таңдывыс бисче эки көрүнген-дир.

---

[1]*Тогана* – хараача.

[2]*Бөске* – боонуң чамыынче өл-чаъс кирбезин дээш, дуглап алыр хавы.

© ГБНУ «ИГИ РТ им. ЧШ»

Оолдарының улуглары чүвениң ужурун билип турганнар, тарааны чиирингe чедир ам-даа ырак. А бичиилери чүгле сүт-биле аякта шыгыдып каан тараа дугайын бодап турганнар.

– Тайаавыс кажан чиий бис, ачай? – деп, демги-ле оглу айтырган. – Сүтте чүү боой ында. Өле бызаа дустуг эмигни ээп чадап каан болгай, инээвисти авам-даа, Айап акым-даа сааплаткай.

– Чииривис элек, оглум – деп, ашак харыылаан.

– Чүге, ачай?

– Баштай кезер болгай.

– Ооң соонда?

– Ооң соонда? – деп, ашак оглун өттүнген. – Оон бастырар болгай.

– Ооң соонда?

– Хатка каар болгай[1].

– Ооң соонда?

– Соолдурар.

– Ооң соонда?

– Хоорар.

– Ооң соонда?

– Соктаар.

– Ооң соонда?

– Чиир.

– Ооң соонда?

Кажан каттырганын уттупкан ашак сегелиниң салын сарбайтыр хүлүмзүрүп каан:

– Че, оолдарым, аваңарга дузалажыңар. Кушкаштарны көрбединер бе, кулугурлар тараавысты кага бергеннер-дир, хойзуңар.

– Бызааңарны база өртеп алыңар, тараавыс базыптар, өске улус тараазынче кире берзе, оон дора болгай, чарбыктыг. Бис Араптаң суглар өг өглээли. Барыңар че.

Оглу улам эрнин дөрбейткен:

– Ыңай, хейекчок чүве-дий оң. Ооң ойнунга чайлагга ойнап туйай чүвемни, чылыг чейге.

Ашак оглунуң бажын суйбап кааш, өг өглээр дээш чорупкан.

---

[1]*Хатка каар болгай* – хүүрек-биле ускаш, салгынга өрү чажар.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Бирги эгени бот-тускайлаң номчуңар. Дараазында айтырыгларга харыыны сөзүглелдер-биле бадыткап харыылаңар:

– Автор чогаалды кандыг сорулгалыг бижээн деп билип тур силер?

– Тоожуушкун кымның мурнундан чоруп турарыл?

– Суваң «кажан каттырганын» чүге «уттупканыл»?

– Үзүндү кандыг хөөн-биле бижиттинген-дир?

2. Бирги эгени ыыткыр рольдап номчааш, планын тургузуңар, бодуңарның сөзүңер-биле эдерти чугаалаңар.

3. Дараазында сөстерниң утказын тайылбырлаңар: *хокшулхөреңги, ужур бар-дыр, хей чүве-дир, тогана, чандыр, эзер бөктүргези, цңгерер, чарбыктыг*. Словарьлар ажыглаарын база башкыдан айтырарын утпаңар.

4. «Тараа» деп чогаалдың дылының уран-чечени» деп шинчилел ажылы кылырынга белеткениңер.

Ийиги эге

Суваң суг тайгада Адыглыгга хөй аалдар-биле кады чайлаан. Чай орту чедип чорда, чашпанын чулар дээш келирге, чаргылдажып тургаш тарып алган тараазының чаагайы кончуг болган.

Ынчангаш Суваң чайлагга үр чыдып шыдавааң, Кара-Суг унунче көжүп кирипкен. Улус ышкаш тараа, сиген базыптар хөй мал-маганныг эвес, чаңгыс аъдын, чаңгыс инээн, чаңгыс бызаазын өртеп тургаш, бай оран-таңды өршээп, чаагай үнүп келген ыя ол бичии тараазын күске-күжүгенге чиртпейн, эки ажаап алыр бодаан.

Тараа! Амыдырал чүгле оон туттунуп турар деп чүвени Суваң кымдан-даа артык билир, бай-шинээлиг, малмаганныг-даа болзуңза, чүгле эът-биле амыдырап шыдавас сен. Суваң ышкаш хөй ажы-төлдүг, ядыы-ядамык кижилерниң көрнүр чүвези – чаңгыс-ла тараа. Байларга хөделдеп, алгы-кежин-даа эттеп бээрге, олар хооруп чи дээш, барба тараа уруп бээр эвес, өзеп чи дээш, хой тудуп бээр эвес, соп чи дээш, инек айтып бээр эвес. Суваң белен эвес аңчы-даа болза, тайга-таңдыда өре-ширелиг эвес, ооң-биле дугурушкан чугаа-сооттуг эвес дээш, орта улуг дыка ынанмас чораан. Ынчангаш ол кара дерин черге төп чорааш, чүгле тараа тарып, ажы-төлүн доруктуруп келген.

© ТНУ МОРТ ИРНШ

Оът-сиген четчип, шагда-ла сөөктели берген. Буга шазын дургаар үнген чашпаннар кижиден бедик. Оларның чидиг чыды кайы ырактан илдең. Суваңның оолдарының бичиилери аш-түрээн уттупкаш, чашпаннар аразынга чаштып ойнап тургулаарлар. Араптаң, Тарак-оол сугларга ажыл четчир: суглаар, ыяш чүктээр, инек солуп өртээр. Оларның иези кыш удур уругларының орбак-дыдыын тыртып эгелээн. Моон соңгаар чай чок апаар болгай, тараа база ажаар, ааларның дүгүн салчыр, дииңчилерниң айбызын кылыр, ооң кадындан ашак база дииңнеп чортар мен дээн.

Хүн келген тудум, оолдар ачазының кулаан уюктап-ла турганнар:

– Тараавыс кажан кезер бис, ачай?

– Ам-даа эки четчип бышсын – дээш, ашак оларны оожургадып каап турган.

Бир катап оолдары дөгерези даштыгаа турда, Суваңдан кадайы айтырган:

– Оолдар кулаам амыратпастады. Оларга оода бир деспи хире чүведен бут-биле теп берзиңзе чүү чүвел?

Ашак кандыг-даа харыы бербейн, орунда чөленип алган, улчуга берген сөөскен даңзазы-биле таакпылап-ла орган. Элээн болганда, таакпызының хүлүн ожукка кактай каапкаш, чугаалаан:

– Бичии манап көрээл, кадай. Хаайы кыска-ла, үр болбаан тараа-дыр[1], эки чедишсин. Амдыгааштан чемдиктеп-чемирип каапкаш, ажы-төлүвүстү чүнүң-биле чыл ажырар бис?

Кадайы оргаш:

– Чайын диленип тургаш, кургадып алган ааржывыс база төнер четти. Эрги тараавыстан барба дүвүнде бир сооллурум чедер-четпес чүве чытпадыве – деп каан.

Ашак шырайын шимчеш-даа кылбайн, уламчылаан:

– Чаңгыс хүн ачылаткан аъдының хөлезининге Хүрең-Чейзеңге база бир барбаны бээр болгай бис. Арай деп-ле чараш-чаагай үнүп келген тараавысты төтчеглевейн көрээл.

Хүннүң-не улам сооп орган. Кежээ-кежээ хадыгылай кааптар. Күскү хүн дургузу кыскалаан тудум, аш-түреңги, көк-хырын уруг-дарыгга улам узун кылдыр сагындырып турган. Кежээлерде Суваңның оолдары кызыл-даван

---

[1]*Тарааның хаайы кызар* – чиңге-тараа шуут-ла быжарының мурнуу чарыында кызылзымаар өңнүг болур.

© ГБУК МОРТ ИРНЦ

буттарын изиг хүлче тепкилээш, чанагаш хөректерин отка тарлан-шокар кылдыр дөгегилеп алган эзегилеп каап олургулаарлар. Чайын кымның хоюн кадарып бергеш азы паш тигер суун суглап бергеш, азы чаш уруун чайгап бергеш, каш аяк хойтпак ишкенин, кайы хире ааржы чигенин кижи бүрүзү сактып чугаалап кээр, оон хейде-ле чаактарының суу сайырап, чараазын сыыртынгылаарлар.

Суваң сугнуң өөнүң ишти сөөлгү хүннерде инек сүдүбиле өлертип каан куруг шаар-биле өзүн эдип турганнар. Кара-Суг унунда аалдар көшкүлеп келген-даа болза, кымдан диленир боор. Ядыыларның, күжүрлериң, кижиге бээр чүвези бар эвес, байлар кижиге чүве бээр эвес.

Бир-ле кежээ ачазы аъдын эзертээш, боозун чүктээш, чорупкан.

– Мынчан аңнар куржааңгылар артында кезек шавыгаларга киргилеп кээр чүве ийин – деп, Суваң ашак аъттанып чыда, чугааланган.

Оолдарга ол кежээ дыка-ла узун ышкаш болган. Хөөрежип, от улай салып, олура удуп шаг болганнар. Авазы чудан шаар хайындырып бээрге, ооң-биле ижиннерин изидип алгаш, удугулай бергеннер. Ачазын манап чадап каанары ол.

Дүне када ачазы чедип келгеш, от чырыдыпкаш, ындазында омаа сүргей чугаалаан:

– Туруңар, оолдарым, эът манаан эзир оолдары дег чүвелеримни аарай. Оран-таңды өршээпкен, элик адып эккелдим.

Оолдарның иези база туруп келген. Оолдар бот-боттарын оттуржуп, улаараанарын кочулап, хөглүү кончуг ковайып келгеннер. Паш долу элик эъди быжа берген.

– Чамдык араттар тараазын кезе берген-дир. Амдыызында эъттиг-чемниг тургаш, бичии тараавысты холга киирип алыылыңар – деп, ачазы сергээ хөлчок хөөреп орган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ийиги эгеде кандыг кол идея киргенил? Ук бодалды бадыткаар домакты тывыңар.

2. Эгелериң кайы-бирээзин шиижидип көргүзүңер.

3. «Кара-Суг унунга Суваңнарның чаңгыс хүнү» деп дыңнадыгдан аас-биле кылыңар. Чугааңарның дес-дараалашкаан (планын) белеткеп алыңар.

© ТЫВ КИ МОРТ ИРНШ

4. Тоожу канчаар эгелээнил? Композицияның ук элементизин автор кандыг сорулгалыг ажыглаан деп бодаар силер?

5. Түңнел кичээлге камгалаары-биле «Тараа – чемгерикчи» деп төлевилелден баш удур белеткеңер.

6. Тараа дугайында үзүндүнү шээжилеңер.

7. «Суваңның оолдары» деп кыска чогаадыгдан чогаалдан чижектер-биле бадыткап бижиңер.

Үшкү эге

Эртенинде аяс-кааң, эки-даа хүн болган. Ирей-кадай бажынга турупкаш, шала элээдилеринге база кадыырлар тудускаш, тараазын кезип кирипкеннер. Ашак сиген кадыыры-биле шөргелеп турган. Холу шимчевээн кижи чок, мырыңай бичиилери мажак[1] чыып чоруп турганнар. Чамдык оолдарынга Суваң демир-хүүрек тудускаш, күске үңгүрлерин кастырып каан.

– Күске-күжүген азыраар тараа кайда боор. Боларың үңгүрлеринде эңдере үүжелеп алган чыдарлар болгай – деп, оолдарынга ашак чугаалаан. – Тарааны ынчаар ажаап албас болза, бүдүн хем унун долдур-даа тарып каан тараа чүү чүвеге четчир боор. Чалгааравайн казыңар, оолдарым.

Ынчан Кара-Сугнуң араттары тараазын кидин-не кезе бергеннер. Шөлдерде кижилерни бир-бир көрүп тураргa, ховуда доос-кара чыып чип, доңгаңнашкан дуруяалар-ла.

Суваң кожазында арат-биле дараазында аъдын бээр бооп дугурушкаш, ооң аъдын ап алгаш, оларга немей инээн кошкаш, тараазын бастырып алган. Оон бир дүне Кара-Суг унунуң хады чула сырыннап кээрге, даңны атсы шаңда хиизин дөзүнге каап, арыглап каапкан. Дүжүт аянчок болган. Аазаанын ёзугаар Хүрең-Чейзеңге тараазының дош бажындан улуг барбаны уруп берген. Артканы ааска, оон ыңай үрезинге өй хире. Ынчалза-даа камнаар херек.

Тарааны ажаап дооскан хүнү Суваңның өг-бүлезинге дой ышкаш сагындырган. Кадай дораан-на бир пашты соолдуруп хооруптарга, оолдары улуг уурну[2] ийи үзүп соктапканнар.

– Дүктүгге-ле адыштап кааптыңар – деп, оолдарны иези чагып орган. – Хары угда чиир силер, мен шай хайындыра кааптайн, оолдарым.

---

[1] *Мажак* – черде тоглап калган тараа бажы.

[2] *Уур* – согааш.

© ВНУМОРТИНШ

Оолдар, ылаңгыя бичиилери, четтикпейн турганнар. Тараа элгеттинген, шай белен, бичиилеринге сүт база. Думчукка кээп турар чаагай чыттыг, көк-хевексиг, шокарын арыдып каан тарааны авазы хадың урузу дазыл аяктарга каапкан. Бичиилеринден баштады оолдарынга тутсуп эгелээн. Араптаңны мурнай авазы аякты Тарак-оолче сунарга, оозу ап чыда, от кыдыынче оскунупкан. Аяк долу тараа довурак кырынче төктү берген.

– Канчап барган кижи сен, Тарак, чаш дуңмаларыңдан дора – деп, авазы аяар чугаалаан.

Тарак-оол дегийт-ле ачазынче көрген.

– Аяаң эккел, катап каап берейн – деп, авазы ыыттаан.

Суваң ашак аксында ызырып алгаш орган даңзазын алгаш, оглунче үзеш кылдыр дап берген.

– Үлүүн төп алганда, аңаа катап бербеңер! Черже чашканнап турар тараа чок-тур!

Тарак-оол кезек када туттунуп оргаш, бүлдеңейнип келген карааның чажын чода каапкаш, үне халаан.

Элээн болганда:

– Тараамны даштыгаа чиир кижи мен – дээш, Араптаң база үне берген.

– Мен база – дээш, Тарак-оолдан бичези база үне маңнаан.

Ооң соонда база бирээзи. Ооң соонда база бирээзи... Адактың соонда эң бичиизи үне халаан. Кавайындаазы чүве билир, маңнаптар апарган турган болза, база үне халыыр турган боор.

– Бир удаа ажырбас, кадай – деп, Суваң ашак кадайының сеткилин чазаан. – Чажындан чазыыл-чурумга чаңчыксыннар, тарааны үнелеп билзиннер.

Эң бичиизи үне маңнап кээрге, акылары Тарак-оолду долганы берген турганнар. Чүвениң ужурун биле тыртып кааш, аякта тараазындан ийи ыяш шопулак иштин дүвү-далаш-биле чаагын долдур пактапкаш, хувазын акызынче сунган.

– Мээңиин чип ал, акый, мен ажыйбас мен.

Долдур тараа кагган сес аяк Тарак-оолду үглеп алган турган.

– Мээңиин чи.

– Мээңиин ал.

Тарак-оол кайызыныын-даа албаан. Доңгайып алгаш, оъду уштуна берген ойбак идииниң бажы-биле довурак бөле теп турган. Кым-даа бодунуң буруузун боду хүлээр апаар.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Үшкү эгениң планын тургузуңар.

2. Суваңның өг-бүлезинде ава-ачазының болгаш уругларының аразында хамаарылганың онзагайын илередиңер.

3. Тараа ажаап алырынга өг-бүленің канчаар киришкенин чижектер-биле бадыткаңар. Силерниң өг-бүлеңерде ажылды канчаар хуваажып кылып турарыл?

4. Силер Суваң ирей болган болзуңарза, Тарак-оолга катап тараа каап бээр силер бе? Чижектер-биле бадыткап, долу харыыдан бериңер.

5. *«...Долдур тараа кагган сес аяк Тарак-оолду цглеп алган турган..»* деп домакта кандыг кол бодал кирип турарыл?

6. Шөлде ажылдаан чонну көргүскен кезекте дылдың уран аргаларының чижектерин тывыңар. Ооң чогаалдың идеязын тодарадырынга ужур-дузазы чүл?

7. Эгени рольдап аянныг номчуңар.

Дөрткү эге

Бирээзи өскезинден дора чылдар эртип турган. Суваңның амыдыралында сегээн-секперээн чүве чок. Чуртталга, чыл келген тудум-на, харыксыраан. Суваңның оолдары көвүдеп турган, ам мырыңай он апарган. Чаа чүве чүл дээрге, ашактың коданында база бир самдар өг көстүп келген. Араптаң өгленип, башкаланы берген. База адазы ышкаш ядыы араттың уруун алган.

Ол үеде Суваң ашактың өө кушкаш уязы дег сагындырып турган. Кушкаш оолдары шынап-ла ындыг ышкажыгай, баштай чалгыны чедишкеннери уязындан ужуп чоруп эгелээр. Ол ышкаш Суваңның оолдарының дорукканы-ла өөнден үнүп чоруп, байларга хөделдеп, оларның мал-маганын кадарып, тарап эгелээн. Оолдары боттарының бажын боттары билип, кижилер бооп тускайланып чоруп турганынга Суваң ашак амыравас аргазы чок. Ынчалза-даа ону кымга-даа чугаалаваан, ирей-кадай дың иелээ аразында чугаалажыр боордан башка.

Дарлалга хемдиткен, караңгы-бүдүүлүкке базындырган, бижик-билиг чок Суваң ашак амыдыралда чүгле чаңгыс хоойлунуң мөңге күчүлүүн көрүп чораан: бай кижи бай хевээр чурттаар, ядыы кижи ядыы хевээр чурттаар. «Амыдыралга өскерилге болур бе, байларның дарлаар кылдыр,

© ГБНУ ИФРТ ИРНШ

ядыыларның дарладыр кылдыр чаяаттынганы мөңге чүве бе, араттар хостуг чуртталганы чаалап ап шыдавас чүве бе?» деп мындыг айтырыгларны Суваң ашак бодунуң мурнунга кажан-даа салып көрбейн чораан. Караңгы-бүдүүлүк деп чүве араттарның угаан-сарыылын ол хире дуй базып, чаңгыс чырык херел безин эртер арга чок кылдыр хөлегелеп алгаш чораан...

Ынчалза-даа тыва араттар «шаг шаа-биле турбас» деп анаа эвес чугаалажып чорааннар. Сөөлгү чылдарда Суваңның кулаанга элдептиг чугаалар дыңналып кээп турар апарган: орус чуртунда ак хаанны дүжүр октаан дидир, хувискаал деп чүве өөскээн дидир, ону Лендей деп улуг угаанныг кижи баштап үнген дидир, ол кижи улуг нам тургузуп алгаш, ядыы араттар ышкаш, дарлаткан кижилерге хосталга берген дидир.

Суваң бодап олурарга, чүвениң байдалы ындазында черле хөлзээзиннии кончуг апарган. Чүнүң-даа мурнунда байлар, өөн адыгга чазарладыпкан кызыл-кымыскаяктар дег, имиңейнчип эгелээн. Хем-Белдиринде кызыл орустар чедип келгилээн, араттарны хостаар бис дижип чоруп турган деп медээлер дыңналгылаан. Ядыылар оларга каттыжып алгаш, байларны дүжүр октаар деп барган дээн сураг дыңналган. Ажыкай бээзи оон корткаш, бир барба мөңгүн чажырыпкан деп чугаа база тарай берген. Хүрең-Чейзең база-ла хөлзеп турган. Аалынга ак орустар чалап эккеп, оларны эттедип, шайладып, арагаладып-хымызадып турганын араттар безин көрген. «Ажыкайга четпес дээрден башка, ында база-ла кылын хөреңги бар болгай, ынчангаш, хоран чипкен ыт дег, дывылап турары ол-дур ийин» деп Суваң ашак бодап орган.

Бешки эге

Бир-ле Суваң ашак оглунуң өөнге кирип келген. Өткен тонунуң эдектериниң суун сы туткулааш, чаашкын суу кире бербээн бе дээш, даңзазын ажыда соргулааш, таакпы тип олура, чугаалаан.

– Оран-делегейде ара-албаты хайнып турар апарган шагдыр, оглум. Чүнү бодап ор сен?

– Мен база дыңнаалап орар кижи-дир мен, ачай – деп, Араптаң харыылаан.

© ГБУ УМО РТ ИРНШ

– Чүгле дыңнаалап олурарга болур бе моң, оглум? Аныяк кижи дээрге ижээген өрге эвес-ле болгай, хар суу үңгүрүнче кире бээрге, ам чожуп, час келген-дир дээш, мөгүдеп үне халыыр аан. Чыда өлүр чылан эвес, чүвениң уг-шиин көрүп чорутсуңза чүл? Кызылдар деп чүү ындыг кижилер тыпты берди?

– Бодап-ла ордум, ачай.

– Анаа бодап орарыңга, хей-ле үе эртер. Кылыр иштиң деги херек, дүрген чорувут. Далган-тараа сураглаан кижи болуп алгаш, Элегес, Межегей ол ынчаар чоруп чорааш, чүвениң ужурун билип албас чүве бе? Мен бодап көөрүмге, Лендей деп кижиде идегел-ле бар ышкаш, ооң изин истезиңзе, бир-ле улуг херекти кылыр сен.

– Ындыг-дыр, белеткенип алгаш, соңгузу хүн чоруптайн.

– Кеннивисти чаасқаанзыратпас бис. Хүннүң даарталаан херээ чок. Ам бичии удуй тыртып ал. Даарта туруп кээримге, аалга сээң барааның турбас эвеспе. Орук-суурга өөрүшкүмаңнайлыг чор, оглум!

Эртенинде Араптаң шагда-ла арлы берген болган.

Ийи-үш-даа хонмаанда, Хүрең-Чейзең ак солааннар эдертип алган, уруг-дарыг бастырып каггы дег, карак-кулак чок шаап келген. Суваң үне маңнааш, аъдын алыр дээрге безин, ынаваан. Ашактың бичии оолдары, үңгүрүнче суг кудупкан күскелер дег, баш сугар чер тыппайн маңнажып турганнар. Кортпас-даа арга чок. Хүрең-Чейзең дээрге сумузунда хаан болбас ийикпе. Ооң адын чок черинге безин адаарындан араттар коргар. Ынчангаш ол кавының араттары хайыраатызын килеңнетпес дээш, хүрең инекти доруг инек деп ойзурлар.

– Тарааны кайнаар чажырдыңар, дора-өлчүктер! – деп, Хүрең-Чейзең кымчызын тудуп алган баглааштан-на көксенип бадып орган.

Суваң ашак черге мөгейип олурупкан:

– Силерниң тарааңарны бис хөөкүйлер кайын билир ийик бис, хайыраатым.

– Мегелеве, ынчаар тазартыр алыр, ол сээң холуң изидир.

– Өске кижи тараазынга хол дегбээним шынныг ийин, дээргим.

© ГБНУ ИФ ТИГИИ

– Авыяастава! – дээн соонда, дүжүметтиң кымчызы агааргa сыг дээн, Суваңның чаагы оюлгаш, кызыл хан арынга былчажы берген.

– Назыда оор-сук кылып чораан эвес мен, мындаагыларның боду-даа билир болгай – деп, ашак арай боорда чугаалаан.

– Араптаңның кайнаар барган, кызыл орустарында каттыжа берди бе?

– Ол хөөкүй далган-тараа диленип чортуп чор ыйнаан...

Дүжүмет ийи солааны-биле өглерниң барба-савазын чиңчерлеп каапкан, эмдик тевe дывылаан чүве-биле дөмей-ле.

Суваң биле Тарак-оолду холдарын ооргаларынга хүлүгүлээш, чаңгыс аъдынга ушкаштыргаш, сүрүп аппарганнар. Аалдың уруг-дарыы ыы-сыызын төп, бажының суун ижип[1] чыдып калганнар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Суваң ирейниң бурунгаар көрүштүг мерген угаанныын илереткен одуругларны тывыңар.

2. Хүрең-Чейзең деп кымыл? Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

3. Кыдыраашка таблица ёзугаар маадырларның овур-хевирин, аажы-чаңын тодарадыңар.

Суваң	Араптаң	Тарак-оол	Авазы
Овур-хевири			
Аажы-чаңы			
Овур-хевирин илереткен дылдың чурумалдыг аргаларын киириңер			
Оларның амыдыралында өскерилгелер бар бе, чогаал сөзүглели-биле бадыткаңар			

4. Кымның чугаазы-дыр? *«...Далган-тараа сураглаан кижи болуп алгаш, Элегес, Межегей ол ынчаар чоруп чорааш, чүвениң ужурун билип албас чүве бе? Мен бодап көөрүмге, Лендей деп кижиде*

[1] *Бажының суун ижер* – бар шаа-биле ыглажыр.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

идегел-ле бар ышкаш, ооң изин истезиңзе, бир-ле улуг херекти кылыр сен».

5. Дараазында сөстерниң, сөс каттыжыышкыннарының утказын тайылбырлаңар: *ара-албаты хайнып турар апарган, кылыр иштиң деги херек; Лендей деп кижиде идегел-ле бар ышкаш, ооң изин истезиңзе, бир-ле улуг херекти кылыр сен; эмдик теве дывылаан чцве-биле дөмей, бажының суун ижип чыдып калганнар.*

6. Суваң ирейге база авага хамаарыштыр синквейнден чогаадыңар.

Дараазында эгелерниң кыска допчулалы

Алдыгы эге. Солааннар адашкыларны сүрүп алгаш, Шагаан-Арыгга кара-бажыңга суп каан. Аңаа олар Бии-Хемниң Уюк чурттуг Николай деп кижи-биле танышып алгаш, Ленин, партизаннар дугайында чугаалажып хонганнар. Николай: «Бир эвес мени боолап кагза, Илья деп акымга база партизаннарга чүнү-даа солааннарга сөглеп бербээн мен деп чугаалаар силер» деп чагып чыдар.

Эртенинде Николайны бооларлыг кижилер келгеш, үндүрүп аппаар.

Чедиги эге. Даартазында адашкыларны Улуг-Хемге салга олурткаш, Ус-Аксынга эккелгеш, шалазы чок казанак бажыңга шоочалап каар. Бир кежээ адашкыларга орус тараачын кижи хлеб иштинге бижек биле чагаа киирип бээр. Суваң оглун чагып-чагып, Тарак-оолга казанактың адаан бижээ-биле кастырып алгаш, дүне дургуннадыптар.

Сески эге. Тарак-оол дезипкеш, суур үстүнге элезинге хөмдүнүп алгаш, чыда хүнзээш, солааннарга туттурбайн баар. Ол Улуг-Хемни өрү эвес, Усту өрү чоктааш, ачазының таныыр Бии-Хемниң Өөкте Илья ашакка чедип кээр. Уюкка, Шагаан-Арыгга кара-бажыңга кады чытканы Николайга ужуражы бергеш, партизаннай бээр. Эрзинге Тарлашкын тулчуушкунунга чоруп тургаш, акызы Араптаңга дужа бээр. Алышкылар хосталганы чаалап алгаш, төрээн Кара-Суунга, ачазының күзээни дег, өөрүшкү-маңнайлыг кээп, тараа тарып кириптерлер.

* * *

...Абакандан ыңай Тарак-оол демир-орукка олурупкан. Ол чымчак вагонга хап олурган. Ырак-узак орукка үе эрттирер дээш, Тарак-оол өөрү-биле шыдыраалап каап чораан.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Оларның ойнаарын ооң кожазында купеге чораан узун болгаш кылчыгыр, бажының дүгү көгере берген, шелегер сегелдиг, кулбугур чаактарлыг, кара шил көстүктүг америк турист кижи бо-ла көрүп келир турган. Ол турист шыдыраа ойнавайн чораан, ынчалза-даа оюн төнгүже, сонуургаар элдеп кижи болган.

Тарак-оол бир кежээ купезинге олурарга, эжик соктазала, кожазы америк турист бо көстүп келген. Даштыкы кижи турум-даа болза, ындазында ээлдээ кончуг мендилээн.

– Гуд ивнинг! Май ай кам ин?[1]

Тарак-оол Москвага Англиядан келген ажылчын төлээлер-биле ужуражып тургаш, олардан айтырып алган ийи-чаңгыс сөстерин сактып келгеш, харыылаан:

– Гуд ивнинг! Кам ин.[2]

Америк турист оон ыңай багайтыр орустап эгелээн:

– Мени мистер Гарри Фримэн дээр.

Тарак-оол тургаш:

– Мени эш Тарак-оол дээр ийин – деп «эш» дээн сөстү чоргаар болгаш дыңзыдыр орустап чугаалаан.

– Мистер Тарак-оол, силерни көөрүмге, шыдыраага шыырак-ла ойнаар-дыр силер, мээң-биле ойнай кааптарын күзээр ирги силер бе?

– Мени мистер эвес, эш Тарак-оол дээр ийин – деп чоруй, туристиң аайынга кире берген. – Бир-тээ мени хүндүлеп турар болганыңарда, силерниң чаңчылыңар ындыг болганда, мистер-даа болгай мен аан. Чүге күзевес боор, мындыг тайбың харылзааларны деткивес аргам чок.

Тарак-оол, баштайгы салыг сөөлзүреп чорда, оюннуң хевирин буспас дээш, оон ыңай дээргини шенеп көөр дээш, ноянын дөрт көштеп матка олуруптар черге аппарып салып каан. Турист дыка үр боданып келгеш, чайлаш чок удугну көре тыртып алган.

Дээргиниң чугаазы ам-на үнүп эгелээн:

– Айтырып болур ирги мен бе, силер кандыг сөөк кижи силер?

– Тыва кижи мен.

– О, тыва кижи. Бир-ле дугаар ужуражып тур мен. Чүнү кылып турарыңарны сонуургап болур ирги мен бе?

---

[1]Кежээкиниң мендизи-биле! Кирип болур ирги мен бе?

[2]Кежээкиниң мендизи-биле! Кириңер.

© ТЫВ ИМО РТ ИРНШ

– Колхозта ажылдап турар мен, хову бригадири кижи мен.

– Тарааны шарылар-биле тарып турар силер бе азы аъттар-биле бе?

– Тракторлар-биле.

– Бодуңар башкарып турар силер бе?

– Ийе, бодум.

– Оон ыңай чүнү билир силер?

– Комбайн-даа башкарып билир мен.

– О, кэй! Эки-дир оо!

Тарак-оолдуң көгергилеп келген кастыктарынче көргүлээш, Фримэн уламчылаан:

– Силерниң арын-шырайыңарны алырга, элээн-не улгады берген ышкаш-тыр силер. Хөйнү-ле көрген боор силер аа, мистер Тарак-оол?

– Шын чугааладыңар, мистер Фримэн. Феодализмниң дарлалын көрген мен, хосталга дээш чаалажып чордум, социализмни тургузуштум, ам коммунизмни тургусчуп тур мен. Коммунизм үезинде база чурттаар мен.

– Сагыжыңар ырак-ла-дыр аа?

– Талыгыр болдур ийин, черле бурунгаар көрүп чаңчыккан улус бис.

Фримэн бир удуп алгаш, оозунга ооргаланып, дараазында шөлээн ойнап, чугаа үспейн орган.

– Мистер Тарак-оол, силер калган дээрги Каррутерстиң «Ураангай чурту» деп номун билир силер бе?

– Билир мен, мистер Фримэн.

– Ооң эге чүүлүнде силерниң чуртуңарның келир үеде кандыг оруктап баарынга чигзинип турар. Ындыг але?

– Ол черле ындыг болбастың аргазы чок, мистер Фримэн. Тываның келир үеде кандыг оруктап чоруурун дээргилер билип шыдавас-даа турган.

– Билир кижилер турган бе ынчаш, мистер Тарак-оол?

– Ындыг кижилер турган, мистер Фримэн.

– Кымнар?

– Большевиктер. Ленин билип турган.

– Эки-ле чугааладыңар ышкаш.

Фримэнниң байдалы баксырап эгелээн. Америк дээрги, кодан чодазы ышкаш, чоон таакпызын бурулаткаш олурупкан. Тарак-оол ийи холдарын карманнагылапкаш, туруп

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

кылаштагылаан-даа. «Хам хооп, лама-даа чалаза», мистерге дузалап шыдавас хире апарган. Фримэн удатпаанда дүжүп берген. Сөөлгү шиитпирлиг оюнга Тарак-оол удурланыкчызын мырыңай маң алыспаан.

Шыдыраага тиилеттирип алгаш, америк дээрги Тарак-оолдуң холун туткан.

– Эки-ле чаалаштыңар.

– Мындыг хан төгүүшкүнү чок чаага ынак улус бис.

– Мистер Тарак-оол, силерниң нарын шоодугларыңарга кончуг-ла таарзындым. Силерден тулган дипломат үнүп болур турган-дыр.

– «Турган» деп чүү дээриңер ол боор, мистер Фримэн? Ам-даа дипломат болу берип болур мен. Бистиң чурттуң бөгүн анаа-ла колхозчу кижизи даарта силерниң Американың Каттышкан Штаттарынга Совет күрүнениң онза болгаш бүрүн эргелиг элчини апарган туруп болур чадавас. Ындыг таварылгада мен-даа, кым-даа ажылдаар апаар.

Гарри Фримэнни Тарак-оол эжикке чедир үдээш:

– Өөрүп четтирдим! – дээн. Тарак-оол дээргини өттүнүп, солагай холун бажынга деңнештир көдүргеш: – гуд бай! Байырлыг! – дээн.

Москва. Тарак-оол орук хевин уштуп каапкаш, шиник кеттинипкеш, вагондан үнүп чыда, Фримэнге ужуражы берген. Мистер ооң хөрээнде «ССРЭ-ниң Дээди Соведи» дээн алдын бижиктиг кызыл тукчугаш демдекти көрүп кааш, алгырган:

– О мистер Тарак-оол! Силер чүгле трактор, комбайн башкарып билир эвес, күрүне херээ база башкарып турар ышкажыңар чүл?

– Күрүне дээрге бистер-дир бис. Совет хоойлу ындыг, мистер Фримэн.

– Америк улуска чүнү күзээр силер, дээрги депутат Тарак-оол?

– Америк улуска аас-кежикти болгаш чечектелиишкинни күзеп турар бис. Оон ыңай совет кижилер боттарының күрүнезин боттары башкарып турар деп чүвени америк улуска чугаалап көрүңер, мистер Фримэн.

– Америк улуска силерниң аас-кежикти күзээниңерни дамчыдар мен – деп Тарак-оолдуң чугаазының сөөлгүзү чок-

© РЕПОЗИТОРИЙ ТувГУ

ка чугаалааш, чырыктарын, хөл дузу кире берген чүве дег, ажырганып сыртылаңнаткаш, шляпазын ужулгаш, америк дээрги тыва колхозчу араттың мурнунга мөгейген.

* * *

Дээди Советтиң сессиязынга киришкеш, чанып келген дораан, Тарак-оол шагда орус эштиң хлеб иштинге киирип берген чагаазын алгаш, Ус-Аксынче хапкан. Ус-Аксы биеэги каш борбак чавыт ирик бажыңнарлыг сууржугаш эвес, Усинск деп чаа хоорай болу берген болган. Тарак-оол чаа таныжы Иван Михайлович Антонов биле ооң акызы Митрофан Михайлович Антоновту дораан тып алган. Бодунуң бүгү эрткен оруун, шаанда Ус-Аксынга канчап чедип келгенин, оон дезип чорутканын Тарак-оол оларга бирден бирээ чокка төөгүп бергеш, шыгжап чораан чагаазын көргүскен. Үр шыгжаанындан саргара берген саазында будуктуг карандашты өттүрүп тургаш, «Бо дүне кастынып үнгеш, дезип чоруңар, даарта силерниң дириг турарыңар билдинмес-тир» деп бижээн үжүктер канчанмаан-даа болган.

– Ынчан канчап билип алдыңар? – деп, Митрофан Михайлович айтырган.

– Ынчан бижик билир турган эвес бис, ачам ооң утказын даап билип каан.

– Угаанныг-ла чораан ашак-тыр. – Ооң соонда Иван уламчылаан: – Бо олурган Митрофан, силерге хлеб аппарып бээр дээш, падын бараан болгай. «Хары чоннуң албатылары-дыр, алдыы оранче оода тодуг-догаа чорутсуннар деп ак казактарга катап-катап чаннып, тейлеп, чугаалап, оларны арагаладып тургаш, арай боорда силерге киирген. Силер дезе берген сооңарда, ачаңарны эттеп-соп шаг болганнар, оглунуң кайнаар углаанын билип алыксап турганнары ол. Ашак чүнү-даа чугаалавааан, харыксырай-даа берген, өлүг-диригниң ийи аразынга чыткан. Силерни сүрген казактар ол кежээ куруг келгеннер. Ооң дараазында ачаңарны суур үстүнде кызыл хаялар баарында оргулаашка аппаргаш, боолап кааннар. Кежээ акым суглар баргаш, ашактың сөөгүн ол-ла черинге орнукшудуп каан бис. Күзүн көөрүвүске, ооң хөөрүнүң кырында тараа үнүп келген болган. Бо мынчаар улус чиңге-тараа тарывайн чораан, ындыг үрезин кайыын келген чоор деп кайгап турган бис.

© ГБНУ МОРТИРНЦ

Тарак-оол шала доңгайыпкан оожум чугаалап орган:

– Тарааны мен чажып кааш барган мен, ачам бодунуң өлүр черин эндевээн боор. Тыва улустуң чаңчылында өлген кижиниң хөөрүнүң кырынга тараа чажып каар чүве. Четтирдим, өңнүктер!.. Ачамның сөөгүн тудуп кааныңар дээш... Берге үеде меңээ дузалааныңар дээш... Ону кажан-даа утпас мен!..

Чугаа аразында эпчок үзүктелиишкин болу берген. Митрофан Михайлович ону үрээрин оралдажып:

– Ашактың өске оолдары кандыг чурттап чоруурларыл? – деп айтырган.

– Ооң оолдары кыдыындан кыра мурнакчы кижилер болганнар. Шаанда байлар бистерже көргеш: «Арбын-на кадарчылар өзүп орар-дыр» деп өөрүп чугаалажып турганнар. Шынавыла тулган-даа кадарчылар үнген. Олар чүгле чаа үениң, колхозчу амыдыралдың кижилери-дир. Бетии кыдыы мени көрүңер. Бодун мактанырга, эпчок-ла ыйнаан, ынчалза-даа бөгүн чоргаарал-биле чугаалавас аргам чок. Колхозумга чаагай дүжүттүг тараа өстүргеним дээш чазактың дээди шаңналы – Ленин башкының ады-биле адаан хавыяаны эдилеп чор мен. Бистериң ажы-төлдеривистиң дугайын чугаалаан-даа херээ чок, оларның аразында башкылар, эмчилер, эртемденнер-даа бар, чолаачылар, тараажылар, мурнакчы кадарчылар-даа бар. – Тарак-оол оон ыңай чугаалаан: – Тываның арат чоннары хосталганы чаалап ап, эрге-чагырганы бүрүнү-биле холга алган соонда, ачамның салым-чолун билип алыр дээш, Ус-Аксынче каш-даа чагаа бижидим. Ынчаарда ССРЭ-ниң Тывага турган элчин черинде дамчыштыр чугаалажып турдум. Ачамның дугайын таптыг билир кижилер чок болган.

– Бистер ынчан турган болзувусса, дораан-на хамык чүвениң ужуру билдине бээр турган-дыр – деп, Иван чугаалаан. – Ол үеде бистер бо оранга турбаан бис. Ыраккы Чөөн чүкке японнар-биле сокчуп тургаш, мырыңай сөөлзүредир четкилеп келген болгай бис.

– Силерниң адаңар хөйнү кылган ашак-тыр, чону дээш амы-тынын берген кижи-дир – деп чугаалааш, Митрофан Михайлович уламчылаан. – Силерниң ачаңарның мага-бодунуң артынчызын мында кызыл партизаннар хөөрүнче көжүрер

© РЕПОЗИТОРИЙ ТувГУ

деп бодап ор мен. Хоорай Соведи мени чугаажок деткиир. Ынчалзажок бодуңар билип көрүңер, төрээн чуртунче-даа аппаар дээр болзуңарза, бүгү дузаны чедирер бис.

Тарак-оол тургаш:

– «Өске чер эвес-тир, акы-дуңмалышкы орус чоннуң чуртунга, улуг Ленинниң төрээн черинге бажым салыр мен» – деп, ачам чугаалаан болгай. Ооң күзелин өскертип шыдавас мен – дээн.

Даартазында Суваң ашактың мага-бодунуң артынчызын кончуг камныг ужулгаш, кызыл пөс-биле шап каан хааржакка салгаш, хол кырынга көдүрүп алгаш, хамык улус партизаннар хөөрүнче шуужупкан. Хөгжүм уяранчыг орус аялгаларны ырладып турган. Хааржакты хөөрже бадырып турда, «Интернационалды» ырлаткан.

Чаа амыдыралды күзеп чораан, ол дээш демисежип чораан тыва арат ажылчын кижилериң хосталгазы дээш амытынын берген орус кызыл партизаннар-биле бир черге удуп чыдып алган. Тарак-оол Тывадан эккелген тараазын ачазының хөөрүнче чажып каан.

Чаа хөөрнүң кырынга беш-адыр кызыл сылдыстыг тураскаалды кылгаш, «Арат Суваң» деп атты бижээш, орта ашактың чагыгларындан мындыг домакты, бышкан тараа ышкаш, алдын өңнүг үжүктер-биле сиилбип бижип кааннар:

«Тарааны камнаңар, ол дээш амы-тынывысты берип чораан бис».

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Мистер Гарри Фримэн болгаш бөдүүн арат оглу Тарак-оолдуң чугааларында төрээн чурту дээш чоргааралын илереткен одургларны тыпкаш, ушта бижип алыңар. Оларның кижизидикчи утказы чүдел?

2. *«...Мындыг, хан төгүцшкүнү чок чаага ынак улус бис...»* домактың ханы утказы чүнү сөглеп турарыл? Кымның сөстерил?

3. Ачазының кандыг күзелин Тарак-оол күүседип шыдавааныл? Ооң чылдагаанын тодарадыңар.

4. Тыва болгаш орус чоннарның аразында найыралдыг харылзааларны автор канчаар чурааныл? Сөөлгү эгени рольдап номчуңар.

5. Янзы-бүрү чоннар аразында найырал темазын көргүскен кандыг чогаалдар, чуруктар, ырылар, кожамыктар билир силер. Чыып бижип алыңар.

© ТывГУ МФ РТИ ИРНЦ

6. Чогаалда болуушкуннуң үезинге дүүштүр Америка болгаш ССРЭ-ниң аразынга кандыг харылзаалар турганын истеп тывыңар. Ук харылзаалар бөгүн кандыгыл?

7. Дээрги Каррутерс деп кымыл, ооң Тывага чораан үезин тодарадыңар. «Урянхай чурту» деп номну тып номчуңар.

8. «Тараа» деп чогаалдың дылының уран-чечени» деп шинчилел ажылын кылгаш, камгалаңар.

9. «Тарааны камнаңар, ол дээш амы-тынывысты берип чораан бис» деп темалыг чогаадыг бижиринге белеткениңер.

10. «Тараа — чемгерикчи» деп төлевилелден камгалаңар. Төлевилелге уран чүүлдүң өске хевирлерин (уран чурулга, шүлүк, үлегер домак, музей материалдары дээш о.ө.) киириштирип болур силер.

Антон Күжүгетович
ҮЕРЖАА
(1957–1996)

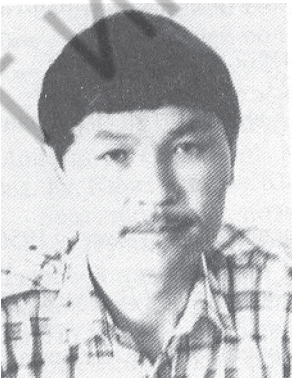

АЖЫЛ

Ажылды кым таалал диди?
Чаңгыс борбак үрезинни черге хөмгеш,
Чаш төл ышкаш, чүрек-биле чылды дагап,
Ажыг дерни аъш-чем кылып, азыраштың,
Аңмаар долу дүжүт аары — амыр деп бе.
Суглаңгылар адыштардан оюлгаштың,
Сугну солуп, кургаг дойга холужарга,
Тууйбу үнер... Туруглар дег дээрде шашкан
Тудуг-бажың кылып каары — оюн деп бе.
Эзим, сыннар, хорум-көшке чиндип чорааш,
Эргек хире эртине-даа танып аары,
Чүректерни чүглүг ышкаш ужуксун дээш,
Шүлүк, ырны бижип каары — белен деп бе.
Ажылды кым таалал диди?

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Ажылды ким хинчек диди?
Чыжыр алдын сыргаланган чараш кыс дег,
Сыпта тараа уян, ээлдек мөгеш кыннып,
Комбайнның хомузунга ойнап турда,
Хову, шөлге иженири даржыктыг бе.
Орай кежээ чүгүрүктү мунувуткаш,
Олбукталган делгем тайга тазын тепкеш,
Сылдыстарга катчы берген эрээн-ала
Чылгы бөлүп халыдары – шыланчыг бе.
Чаштар ойнап, хөлегезин дөжензин дээш,
Садчыгашка чодураажык тарып каары,
Адыш часкап, арат чонуң дилеп турда,
Аян ырны салып бээри – берге деп бе.
Ажылды ким хинчек диди?

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктү бот-тускайлаң номчаан соонда, катап тайылбырлыг номчулгазын кылыңар. Билдинмес сөстерни демдеглеп ап олуруңар.

2. «Ажыл – таалал», «ажыл – хинчек» дээн бодалдарны бадыткап турар өзек сөстерни ушта бижиңер. Авторнуң номчукчуга чедириксээн кол бодалы чүл?

3. Автор шүлүүнге чүге «Ажыл» деп ат берген деп бодаар силер? Лириктиг маадырның сагыш-сеткилиниң байдалын тодарадыңар.

4. Шүлүкте номчукчунуң кичээнгейин хаара тудуптар кандыг арга бар-дыр? Ук арганы ажыглаанының чугулазын бадыткаңар.

5. Шүлүкте кандыг мергежилдиң кижилериниң дугайында чугаалап турар-дыр, сөзүглел-биле бадыткаңар.

6. Шүлүктүң сайгарылгазын кылыңар.

7. Шүлүк силерниң сеткилиңерге кандыг байдалды оттурду? Сонуургадыңар бе, чүге?

8. Силерниң бодалыңар-биле кандыг мергежилдиң кижилерин шүлүкке улаштыр алгап болурул? Боттарыңар немей 1–2 чижектен чогаадырын шенеңер.

9. Россияда, Тывада, кожуунуңарда, сууруңарда күш-ажылыбиле алдаржаан кижилер дугайында төлевилелден белеткээш, камгалаңар.

10. «Ажыл» деп темага синквейнден тургузуңар.

11. Ажыл дугайында орус болгаш өске-даа чоннарның үлегер домактарын тыпкаш, ушта бижээш, утказын тыва үлегер домактарбиле деңнеңер.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Виктор Шогжапович
КӨК-ООЛ
(1906—1980)

Алдан-маадырларны сактып, тураскаап чоруңар, олар бистиң бурунгуларывыс болгаш эвилелдиг демиселдиң база бир эгелекчилери болур.

Автор

САМБАЖЫК

Бир көжегелиг, алды көргүзүглүг шии

КИРЖИКЧИЛЕРИ:
Самбажык, 30 хар иштинде.
Дажыма, 40 харлыг.
Көшкендей, 35–40 хар иштинде.
Комбулдай, 25–30 хар иштинде.
Бошкажык, 20 харлыг.
Оппуккай, 45 хар чыгыы.
Чинчи, 18 харлыг.
Мундургу, 20 харлыг.
Дадаңай, 25 хар иштинде.
Урундай, 25 харлыг.
Узун-Белек, 30 харлыг.
Садыяа, 35–40 хар чыгыы.
Алдай-оол, 30 хар иштинде.
Семис-Кадай, 50 хар чыгыы.
Белдер, хүндү, 60 хар иштинде.
Сеңгин, чаңгы, 45–50 хар иштинде.
Койнаа, хүндү, 45 харлыг.
Кызыңнай, хүндү, 50 хар иштинде.

Бо кижилерден аңгыда, ниити көргүзүглерге киржир кижилер база турар.

© ТЫВ МОРТУКУШ

Бирги көжеге

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Көжеге ажыттынмаанда, залдың чырыы өжүп, караңгылап кээр, хөгжүм-музыка аар-берге амыдыралдың аялгаларын ырлап эгелээр. Көжегениң ийи талазынга сайгылгаан-биле 1883–1885 деп чылдар көстүп келир. Хат-шуурган, каржы-дошкун диңмирээшкин эгелээр. Көжеге ажыттына бээр, ыяш аразы, ырак черден Оппуккай пат-ла турупкан, сырын үн-биле ырлап кел чоруур.

Оппуккай.

Муңгаранчыын, деңгеренчиин,
Буза тырткаш, чоруй барза,
Буза тырткаш, чоруур дээрге,
Муңгаш дөңгү, кара кинчи...

(Пар демирлиг ужа-тура кирип келир.) Бо-дур, көрдүң бе, чедип келдим, эжим Самбажык! Эрии-шаажыны эктимде эледир сөөртүп чор мен, эъдим-ханымны элезин-довуракче соолдур төп чор мен. *(Пар демирден хосталырын оралдажыр.)* Ээта! Эки серге кежи хөрүк болза, эзилдир-хайылдыр хөрүктеп каапса... Чок, сени мен кайын шыдаар мен. Сен дээрге бүгү Таңды-Тываның мойнунда-ла болгай сен... Адыр, адыр, ынчап-ла тур... Сени албаты чон эзилдир хөрүктээр үе келир-дир[1] ийин оң... Ону билип ал! Билип ал! Ах, оода-ла багай уруумну караам суглуг чыткаш, чаңгыс катап көрүп алган болзумза! Кайда чор сен, Чинчи! Мээң эр чаңгыс уруум! Чинчим, ачаң аштап-суксап чор, көрбес сен бе! Багай уруум, Чинчим, кожуун-чызаан черинге чаштып чедип келгеш, корга-корга хойнундан курут, ааржы уштуп бээр уруум кайдал! Кайда чор сен, уруум? *(Сезиг ап дыңнаалааш.)* Кайда барган улус боор?.. Биеэки дагда барган улус боор бе? *(Улуг сезиглиг цңцп чоруй баар.)*

Кызыңнай биле Бошкажык чедип кээрлер.

Кызыңнай. Бо-дур, бак кижи балалыг, пар ыяш хөөлүг деп чүве! Бо кончуг дора-өлчүк чүвени дилээр дээш, бо каш хонукта бир-даа дыш чок. *(Хөөрге-биле таакпылай бээр.)* Дээргилерге чеже катап айыткавааң дээр боор, оол. Ам хөлү эрткен, бир-ле дириг сүнезиннер болган чүвелер-дир деп, анаала эрии-шаажы-биле эрттириптер амытаннар-дыр деп аан.

Бошкажык. Мен черле ужурун тыппастаан кижи мен, хүндү[2]. Аза-ла алзынам.

---

[1] *Хөрцктээр це келир-дир* – узуткап, чок кылып каар үе келген-дир.

[2] *Хцндц* – эрге-дужаал ады.

© ГБУ МОРГИРНШ

Кызыңнай. Чүү деп че, оол? Кымга карганып олурарың ол? Кайы, бо төре херээниң ужурунда бе?

Бошкажык. Чок аан, хайырааты, ааска эптежип калган алгыш-йөрээлим-дир ийин аңар. Бо чүс чылгының дугайында ийин аңар. Сеңгин чаңгы дээрге чүс чылгыны оорладып алгаш, ам Далай-Хаан, Сорту-Хаан аймаандан чүс-чүс лаң[1] имбии мөңгүннерни хээлиге база ап...

Кызыңнай. Бошка![2] Оваарымчалыг, оваарымчалыг, оол!

Бошкажык. Чаа, хайыраатым. Шынап-ла, аза-ла алзынам... Мен бодаарымга, черле шын эвес болгаш турар...

Кызыңнай. Адырам, чүве ужурлуг болгай аан, оол. Бистер база өске-даа кижи дижик, бо Оппуккайны дириггe тып алыр болза, ол мөңгүн шаңнал-хээлиден база албас деп бе? Мен бодаарымга, чүгле бодаарымга-даа эвес, харын Мелдер хүндүнүң чарлыы ындыг.

Бошкажык. Уё-о, ындыг-дыр аа аңар? Өршээзин...

Кызыңнай. Ийе-ийе, оол, бир эвес Оппуккай холга киргзе, мындыг-мындыг. *(Хөөрге хавындан беш-беш лаңның имбии мөңгүннерин уштуп, көргүзүп олурар.)* Бо дээрге өртээ тывылбас чүве боор, азыраан мал-даа, албан-дужаал-даа садып ап, кожуун-чызаан-даа чагырып болур. Бөрү бажы дег мөңгүн, аът бажы дег алдын деп чүвең ол-ла болгай, хе-хе-хе... Ээта, мөңгүн чүнү кылбас дээр сен, оол. Кожуун-чызаан черинге үнекире маңнап, дээргилерге бараан болуп тургаш, бо кончуг дургуннарны тутчуп, эвээш-биче мөңгүнден чыып алгаш, меңээ чедип келир шаглыг турган болзуңза, база-ла анаа эвес эр хап тургай эртик сен. *(Кажары-биле Бошкажыкче көрүп олурар.)*

Бошкажык *(база-ла кажары-биле)*. Кайы, мен база-ла дүжүмет апаар ындыг ышкажым чүл аңар? Чүгле хөй мөңгүн чыып алыр мындыг ышкажыл?

Кызыңнай. Чүгле мөңгүн, мөңгүн!.. Ийе, оон ыңай эвээш-биче мал база-ла херек апаар, малдыг бай кижилерниң ямбылыын көрбес сен бе...

Бошкажык. Опаң-чипең, орлан-эрес эрлерден каксып тургаш, чылгыдан айыладыр сүрүп эккеп алыр. Ол малдың үнген изи билдине бээрге, ам чүү боор, база бир чүс чыгыы лаң мөңгүнден хээлиге албас чүве бе ыңар, хүндү. Чоп дээргилерни көөрүмге, ынчап турар боор чүвел? Аза-ла алзынам, оларны.

---

[1]*Лаң* – мөңгүн акша.

[2]*Бошка* – эрге-чагырганың эң биче дужаалдыг кижизи.

© ТувГУ ЭЛЕКТРОННЫЙ АРХИВ

Кызыңнай. Бошка, сен черле арай чиктиг кижи болгаш тур сен, оол. Сен төре херээниң нарынын кайын билир сен аан, ол дээрге кижи болганның билир херээ эвес-ле болгай, ол болган болза, бурган башкының номнап кааны буянныг-чаяанныг кижилерниң билир чүвези-дир. Че-че, орайтап тур, ам чызаанга дүрген четпээже хоржок. Хоржок! Ыңай-бээр улус каксып тургаш, бо дора-өлчүктү тыппаан черде көрүп турзун... *(Өскээр көрүнгеш.)* Көрем ой, аъдым кастаан хевээр-дир.

Бошкажык. Чок ыңар, мен кошкадып каан мен, силерниин база.

Кызыңнай. Эр хей! Черле шору эр болгаш тур сен, оол. Шынап-ла, эвээш-биче...

Бошкажык. Мөңгүнден чыып алгаш дедаан.

Кызыңнай. Хе-хе-хе! Мен-даа кайын үр чоруур мен, удавас Дываажаң оранынче[1] кире бээр кижи мен ыйнаан. Мээң сумумдан сенден өске угаан-сарыылдыг кижи кым бооргаан, орнумга олуртур оолдуг эвес мен...

Бошкажык. Ындыг-ла болзунам, хайырааты.

Кызыңнай. Кай, амырап олур сен бе, тарийги?

Бошкажык. Кайынам ыңар, хайырааты, озал-ондак болду ийин.

Кызыңнай. Ийе харын, арбан-суму аайы-биле сен-не канчаар ийик сен, бо дургуннарны-ла уруктап турар болзумза, мал-даа ала-чайгаар-ла деп бил! Че-че, ам хап олураалы.

Ырак черде Чинчиниң ыры дыңналыр.

Ала караам огу болган
Ачам күжүр, кайда чор сен?
Анай-кара чаңгыс уруун
Арга кезип дилеп чор мен.

Бошкажык. Сагыжым бе? Делегей-ле бо, ол уруг, ам ол Оппуккайның уруу... Чинчижик!

Кызыңнай. Уё-о, шагда бистиинге паштанчылап турган уруу Чинчижик де? Бооп-тур, «Чыткан теве аксынга каңмыыл кирген» дээр болгай, хе-хе-хе. *(Арны араатанзый берген туруп кээр, ыңай кылаштай бергеш, харап турар.)*

Бошкажык. Делегей бо, өөрүм! Шынап-ла ол-дур... Чинчи... Эр чаңгыс кысты! Аалында эге-ле чааскаан, адазы читкен, авазы чызаан черинде эрии-шаажы көрүп чыдар.

---

[1]*Дываажаң оранынче кире бээр* – шажын ёзу-биле алырга, өлген кижи өске черге барып чурттаар. Ынаар чоруй баар дээн уткалыг.

© ТывГУ Издательство

Чинчи база ырлаар.

Хомус болган хоюг үнүм
Кандыг хүндүс үстүр ирги?
Хомду болган хөнү сыным
Кандыг шөлге чыдар ирги?

Кызыңнай. Адыр, оол, бээр, боже тур, мен мону бээр кый деп эккээйн. *(Бошкажыкты дазыл артынче киир идиптер.)* О-о-ой, уруум, Чинчи! Бээр, уруум, бээр...

Бошкажык. Адыр ыңар, хүндү, ооң үнү эвес-даа ышкаш... өске... өске уруг.

Чинчи *(маңнап кел чоруй)*. Күжүр ачай, кайда сен? Мен чедип келдим!

Бошкажык. Кай, чедип келдиң бе? Ачаң бо-ла-дыр мен, хе-хе-хе!..

Чинчи *(кезек ыыт чок тургаш, ийи холу-биле арнын дуглай туткаш, бар-ла цңц-биле)*. Авай, ава-ай! Өршээңер! *(Олла черинге, ушкан ыяш ышкаш, кээп дүжер.)*

Бошкажык. Адыр, хүндү, бичии кижини ынчаар коргударга кайын боор ыңар! Делегей-ле бо ийин! *(Чинчини тургузуп турар.)* Туруп кел, дуңмам, туруп кел. *(Чинчи багайы кончуг туруп келгеш, караан чодуп турар)*. Че, боже олуруп ал. Кайыын келдиң, канчап чор сен? *(Чинчини чыткан чудукка олуртуп каар.)*

Чинчи. Аалдан-на келдим.

Кызыңнай. Аалыңдан бе, оо күжүрнү, баштактандым, баштактандым. Че, ачаң кайдал, уруум?

Чинчи. Ачам бе?

Кызыңнай. Ийет-ийет, уруум! Бис ону тыппайн чор бис. Самбажык, Дажыма сугларны билир сен бе? Бис оларның өөрү-ле болгай бис! Аваң чызаанда хевээр бе? Ол кончуг дайзыннар багай уругну ат кылыр эвес деп бе, канчап ол уругну оорлап алыр чоор... Бурган-на өршээзинем.

Чинчи *(элээн өөрцп)*. Кайы, силер база оларның өөрү силер бе? Авам ам-даа чызаанда хевээр-ле болгай.

Кызыңнай. Ындыг-дыр аа, хөөкүйнү. Ийе, бис база дургуннар-ла болгай бис, уруум, че, ачаң кайдал?

Чинчи. Ачам... ачам ам...

Бошкажык. Аза-ла алзынам мону, аалыңарга улус кээп турар-дыр бе, дуңмам?

Чинчи. Чок, акым, мындаа Узун-Белек чораан чүве.

© ТЫВИНГИРНШ

Кызыңнай. Ачаң моон кайы хире ыраактал?

Чинчи. Харын... Ам...

Бошкажык *(далажып)*. Аваңга ужуражып чордуң бе? Кайы хире эриидеп, хилинчектеп каан-дыр?

Чинчи. Та, акым, «Тос эриини доозазын күүсеттим, уруум» дээр чораан, бодунуң баксыраанын канчаар силер, ана...

Кызыңнай *(хорадап)*. Адырам, Бошкажык, бо канчап баадың? Мен бо ургдан ооң адазын айтырып тур ышкажым чүл, сен ийи-үш удаа үзе кирип канчаарың ол? Бошка, аттарны барып көрем, улус мунуптар ийне! Че, чугаалап көрем, дуңмам, ачаң ам кайдал?

Чинчи. Ачам...

Бошкажык *(далажып, Чинчиже «хоржок, бо кижи багай кижи» дээн уткалыг имнеп каар)*. Ачаңның кайдазын билбес сен ыйнаан але? *(Караан баскаш, ңне бээр.)*

Кызыңнай. Сен ам кыс болган-дыр сен, эъдиң-ханың четчип, аныяк оолдарның сагыш-сеткилин хайындырып чоруур апарган, харын-даа мен ышкаш улгады берген кижилерни-даа... *(Чинчини куспактаар деп баар, Чинчи каржыланып тура халыыр, Кызыңнай ол уу-биле черге кээп дңшкеш, тура халып келгеш.)* Кайы, ындыг сен бе? Ачаң кайдал?

Чинчи. Билбес мен!

Кызыңнай. Кайы, билбес сен бе? Сөглеп бербезиң ол де? Охаай...

Чинчи. Ийе, билбес мен харын.

Кызыңнай *(хорадап)*. Айтып бербес сен бе! Амыр-дыр бо! Мону көрбейн тур сен бе? *(Кымчызын көргңзер.)*

Чинчи. Силерниң өөңерге паштанчылап чорааш, силерни шагдан-на көрген, шагдан-на билир мен. Ам кээп дургуннарның өөрү мен деп мени мегелеп бе! Чок, сени мен эки билир мен, хүндү.

Кызыңнай. Дылың тырт, тарийги! Чүгле ажыг божа тулуптаарыңдан башка, чүнү билир сен сен, мелегей!

Чинчи *(тура халып келгеш)*. Чок, хүндү, шуптузун билир мен. Мээң багай адамны албадап тургаш, кожа-хелбээ аалдарның хоюн оорладып чиириңни база билир мен...

Кызыңнай *(алгырып)*. Сокса дидир мен, чолук!

Чинчи. Ачамны сөгледип алыр дээш, мени дытка шарып алгаш, бажым ажыр боолап, коргудуп турганыңны база утпаан мен.

© ТЫВ МОРТКИРНИ

Кызыңнай. Чоп хоранныг херээжок боор бо! *(Халып баргаш, Чинчини ужур алагадап, кымчы-биле улаштыр улдай бээр.)*

Бошкажык *(халып келгеш, ооң кымчызындан сегирип алыр)*. Хүндү! Бо хөөкүй уруг кайын билир, хайырааты! «Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер» дээр ышкажыгай, бо канчап баадыңар? Бо кайын боор, эжен албатызы эр эвес, эдектиг тоннуг херээжок кижи ышкажыл! Делегей-ле бо.

Кызыңнай. Ол Оппуккай деп чүве мээң чагыргамда, ону соп, өлүрүп-даа кагзымза, мээң турам! Че, бо тулупту алгырбас кылдыр аксын боггаш, хүлүп ал, чызаан черинге пар демирге киир каап каар чүве, ынчалза, ол дора-өлчүк Оппуккай деп чүве анаа кылаштап кээр-дир ийин оң. Че, чүге тур сен? Бо тулупту хүлүп ал дидир мен!

Бошкажык. Аза-ла алзынам сени, хүндү! Чүвениң шыны херек, мен хүлүп шыдавас мен, мен мындыг кыс болбаан дээрден башка, бичии кыс дуңмаларлыг кижи мен.

Кызыңнай. Ы-гы, шымбай-ла тарийги-дир сен, ынчаарга сен база-ла бо чүвелер-биле ышкажың чүл, кара чолук! *(Бошканы алагадаптар.)* Билген-даа мен... ол-дур садыызы.

Бошкажык *(чаагын уштуу-биле чоткаш)*. Ийе, мен база оларның-биле мен. Делегей-ле бо, эштерим! Көрүп турзун сени. Даң адар, хүн үнер, ооң орнун база төлээр силер, хүндү... Чинчи, сен чоруй бар!

Кызыңнай. Амыр-дыр бо, ол кайнаар-даа чорбас, мен мону чызаан черинге чедирер мен. *(Чинчиниң оруун дуй туруп турар.)* Мен билир мен, мээң албатым-дыр![1] Сен база мээң чагыргамда сен, чолук! Хаан хоойлузундан эртер харыың кайдал, билип ал!

Бошкажык. Сен база билип ал, бөгүнден эгелээш, сээң чагыргаңдан үнгеним бо, мен ам Самбажыкка чагыртыр мен. Че, чоруй бар, Чинчи! Чорувут!

Чинчи *(Кызыңнайже)*. Сен ышкаш черлик калдарны, черге чытса-даа, чоор боор! Сеңгинчикти өттүнер мен деп бе! Чок, ол бодалың кажан-даа болдунмас, орук чайла! *(Кызыңнайны чайладыр идипкеш, чоруй баар.)*

Бошкажык. Че, чүл, хүндү, холга кирип келген алдынтогус ужуп чоруй барган мындыг бе? Албаты амыр эвес болдур ийин. *(Чудук кырынга олуруп, таакпылай бээр.)* Ооожургап көрүңер, хайырааты.

---

[1]*Мээң албатым-дыр* – мээң чагыргамда кижи-дир.

© ГБНУ МОРТИРИШ

Кызыңнай *(кажарлап)*. Сен, шынап-ла, эр болдуң, ол уруг бисти база-ла дургуннар деп билир боор, бисти деп чүм боор, сени аан. Эр хей, ол-ла болгай! Көк-ле сүлде бо. *(Бошканың чанынга чедип келгеш, арай оожумнап, харын-даа чымчаан бодалдыг кыннып турар.)*

Бошкажык. Өрттү кыпсыпкаш, өжүрери ындыг-ла амыр эвес болдур ийин.

Кызыңнай. Адыр... Мен, шынап-ла, далажы берип-тир мен. Ынчааргa шынап-ла кайын боор. Че, ам канчаар, өң-тала улус канчап-даа чораай-ла але. Че, Бошка, бис хей-ле маргыжып, ол-бо дижип тур бис. Кыш дүжүп, хар чаап кээрге, олар кайнаар баар ийик. Бодап көрден, бодунуң самдар чадырындан өске, кижээ чылыг чүве чүү боор ийик!

Бошкажык. Чок ыңар, хүндү! Мен чанмас дээн мен, чоруур мен. Эр кижиниң аян-чоруу соксаар болза, соңгу назында барып дөңгүр көк буга бооп төрүттүнер чүве дээн. Мен-не буга болбас мен.

Кызыңнай. Кайнаар? Чүге, чүнү дээш?

Бошкажык. Чүнү дээш деп че ыңар? Шынныг хоойлу дээш чоруур апарган мындыг амытан мен ыңар.

Кызыңнай. Хоойлуну кайыын тывар чүве сен? Сеңээ кым бээр, кайда чыдар чүвел?

Бошкажык. Бээр дыңнаңарам, хүндү! Мен силерге ам он чыл иштинде кадарчылап бараан болуп келдим. Силер чүге байып-дежээреп чоруур силер? Мен чүге ядарап, самдарап чоруур кижи мен? Мээң күжүмнүң үне-толуу кайдал? Чүге халаска кул болуп чоруур амытан мен! Олар база ону билип алыр дээш, дургуннай бергеннер. Ам олар ону билип алгаш, дедир ээп келирлер. Боттарының күжүнүң үне-толуун база негей бээрлер эвес бе, халак, хүндү!

Кызыңнай. Адырам, Бошка, шог болбас ийин, оол. Өрехомудалың бар болза, чызаан-чыышка билдирип көр. Чогум чүнү күзеп турар кижи сен? Дыңна даан, Бошка, мен сени билир-ле болгай мен, сен дээрге оглум ышкаш оол-ла болгай сен. Бодуң билбес эвес сен, мен сеңээ үш чылын улай эргикаксы тонумну-даа уштуп берип келген ышкажым кай, амдаа бергей мен, буян-на болгай! *(Бошкажыктың ооргазында бижээнге холу таварылга болуп дээптерге, ону ажыглап, ук бижекти уштуп алгаш.)* Ам оон артык сеңээ чүү херегил, харын берейн! Харын берейн...

© ТЫВКНИГОРТИРИНГ

Бошкажык *(күштүг хорадап келгеш)*. Меңээ херек чүве – сени маңаа, борта өлүрүп кааш, бодум Самбажыкка барып каттыжар дээн мен, ол-ла. *(Бижээн алыр дээрге, чок болур, Кызыңнай ооң хөрээнче бижекти киир шааптар.)* А-ах! *(Кээп дүжер.)*

Кызыңнай. Ол боор көрем! Ам бодуңнуң ханыңга бодуң бораш! Шак мынчап турза, база төнмес бе, болар! *(Бижээн черже кадай шаапкаш, үне болур.)*

Бошкажык *(арай боорда ковайып келгеш)*. Аа халак, кайда барды... Э-э-эй, мээң тынымны ап көрүңер! *(Пауза.)* Чок, мээң ханымны кым-даа бооп ап шыдавас... Халак, халак! Багай авамны аар! *(Хойнунче холун суккаш, үштүп келир – ханныг болур.)* Мээң ханым бо-дур! Хөөкүй-даа Чинчини, мен сеңээ ынак мен, кады чурттаар салымывыс чок болган-дыр... Э-э-эй, бээр! Ах! *(Чинчи элээн сезиктиг чедип келир.)*

Чинчи. Кым кый деп турар чүве боор? Азы сагыжым бе?

Бошкажык. Уё-о, уё-о! *(Чинчи Бошканы көрүп каар.)*

Чинчи. Кым сен? Бо канчап баадың? Ой, бурган, өршээ! *(Бошканың бажын көдүрүп кээр.)*

Бошкажык. Бо-дур, көрүп ал, сарыым, мээң бижээмни Самбажыкка чедирип бээр сен, ол мээң өжээнимни негеп алыр. Кызыңнайдан өжээнимни негеп алыңар!

Чинчи. Канчапты? Кай, балыг сен бе? Кай, дүрген шарыптайн! *(Курун чеже бээр.)*

Бошкажык. Чок, Чинчи, уё-о, ам хей, улус холунга кире бердиң халак...

Чинчи. Чок, оран-таңды өршээр, бис иелээ чурттаар бис. Дириг чоруур сен! Адыр, сарыым, оът-биле боой шарыптайн. *(Ыңай болур.)*

Бошкажык. Адыр, ынаам, Чинчи! Эң-не сөөлгүзү кылдыр сени чыттап алыйн! Оон өске чүү-даа херекчок...

Чинчи. Ажырбас! Сен өлбес сен, бак-ла чүве ыңай турзун, харын оът-биле балыыңны дүрген шарып берейн. *(Ооң бажын көдүрүп кээр.)*

Бошкажык. Ол чүңүл?.. Чүү деп ындыг оъдуң боор?

Чинчи *(амырап)*. Бөрү оъду бар. Адыр, сарыым, тып эккелийн. *(Үне халыыр.)*

Бошкажык. Хөөкүйнү... сарыымны... Кижиниң төлүн... Мооң-биле кады чоруур салым турган болза...

© ГБУ ДПО РТ ИРНШ

Чинчи калбак ногаан оттар тудуп алган өөрүшкүлүү кончуг кире халып кээр.

Чинчи *(оожургадып)*. Ол-ла болгай, көр даан, бир-ле катап ыяш чарып тургаш, балды-биле будум хаптарымга, ачам ол оът-биле шарып берген, ханы дораан-на доктаай берген чүве. *(Шарыырынче далажы бээр.)*

Бошкажык. Ол Кызыңнайны...

Чинчи. Аңаа бистиң каргыжывыс четсин... Ажырбас, сарыым.

Бошкажык. Адыр, сарыым! Оран-чуртум довураан ошкап алыйн. *(Арай боорда ковайып келгеш, баштай Чинчини, ооң соонда довуракты буруладыр адыштап алгаш.)* Айыңбезиңни, мажак-хонааңны чыып чип өстүм, ынак чуртум. *(Довуракче ээккен уу-биле кээп дүжер.)*

Чинчи. Бошка! *(Бошканы олуртурун оралдажып турар.)* Канчап баадың?

Бошкажык. Чоннуң чоон оруу-биле чоруур сен, чаражым! Мээң өжээнимни ыяап-ла негеп алыр сен!

Чинчи. Билир мен, сен өлбес сен, иелээ негээр бис! Иелээ, иелээ...

Бошкажык. Чинчи, иелээ негээр бис харын, албаты... *(Өлүп каар.)*

Чинчи *(Бошканың бажын куспактааш, бар-ла шаа-биле алгырыпкаш, ыы-сыы-биле)*. Күжүр эжим, кайы, мени... каапкаш баарың ол бе?.. Сен чогуңда, мен канчаар мен!.. Чок... чок! Чааскаан канчаар мен? Өжээнни иелээ негээр бис! А-аа! Уязындан чайылгаш, ужуп чадаан куш оглу ышкаш меңээ дузалажыңар, күжүр акыларым! Самба! А-аа! *(Бошкажыкты куспактаптар.)*

Көжеге хаар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Алдан-маадырларның турлаа. Ында-мында одагларлыг бөлүк-бөлүк кижилериң ырызы үнүп турар. Самбажыкка баштаткан улус ырлажып олурарлар. Хүн кудулай берген болур.

Самбажык. Көрүңерем, оолдар бүгүде, эр кара эзирни! Кижи чүге ындыг болбаан чүве ирги? Магалыын, шөлээнин, эрезин, бедиин. Ээта, мен база-ла, ол эзир ышкаш, шак ынчаар ужугуп чораан болзумза!

© ГБУ ЦМОГТ ИРНШ

Дажыма. Ол чүү дээриң ол, эжим? Эзир ышкаш ушпаандаа болзувусса, сагыш-сеткиливис-биле ужугуп чоруур эрлердир бис ийин, Самба!

Комбулдай. Ээта, чүү деп чүү дээрил аан, Оппуккай күжүр база-ла сагыш-сеткили-биле ужугуп чораан эр-ле болгай, ам кайда боор...

Самбажык. Бүгүде билир: эр-ле эр болдур ийин, ам харын чазын ала хардан эгелээш, сарыг бүрүге чедир хөөкүй эживистиң сөөгүн тып чадаанывыс бо-дур. Ынчалза-даа, оолдар...

Урундай. Ам, ам-на билдим! Алдай-моңгул, казак-моңгул, азы Аны хемнеп ашкаш, соңгаар орус чурту кире бербээн деп бе, мооңар?

Самбажык. База-ла магатчок... Ынчалза-даа Оппуккайның дөрт мөчүзүнде пар демирни кым адырып салыпкан деп? *(Пауза. Боданып таакпылап олурар.)*

Дажыма. Чырык хүн, чылбай суг дээш бо-дур, каржыдошкун хаан хоойлузундан чаштынып, ам кээп «дургуннар» диртип, Таңды тос кожуунну дүүредип турар апарганывыс...

Самбажык. Хы! Чаштынып деп? Чогум эрлер деп чүве ол-дур. Харын бистиң моовус чүү боop доостур дээр сен, хүндү? Улуг угаан-сарыылдыг, моол-таңгыт бижиктиг кижи болгай сен, болгаап көрем чээ.

Дажыма. Харын, сен чүү деп бодаар сен, бисти сен-не баштаан болгай сен. Ном-судурда-даа номнап кагбаан чүведир...

Самбажык. Ында кижи билип чадаар чүү боор, бүгүде. Ном-бижиктиг кижи, бо Дажыма, чугаалаарындан коргуп олурар-даа болза, мен кара хөрек-биле мынчаар билип олур мен. *(Ол-бо көрүнгеш, чанында турган куу мургу бажын үзе шаапкаш.)* Кажан-на ийик, Самбажык биле Дажыманың баштарын мынчаар үзе шаап каан соонда, ам билдингир-дир ийин бо, хүндү.

Урундай. Коргунчуун аа! *(Мойнун суйбаар.)*

Самбажык. Ол харын коргунчуг-ла, ындыг-даа болза адаан-өжээн деп чүве бар болдур ийин, бүгүде, бодап көрүңерем, чеже хире эрлер эрии-шаажыдан өлдүлер? Белде чевеглер сыңмастай берген, кымнарыл ол? Бистиң өөрүвүс,

©ТЫВГУ МО РТ ИРНШ

бистер ышкаш ядыы самдарлар-дыр! Оларның өжээнин ыяавыла негээр бис! Негээр-даа бис харын.

Комбулдай. Ынчаарга чүл ам, өскениң өжээнин негээр деп чорааш, боттарывыс база-ла сөөк салыр мындыг бис бе? Боданганы ботка-ла херек...

Урундай. Адыр, бо Комбулдайның чугаалап олурары, бир бодаарга, база-ла чөп болгу дег.

Комбулдай. Черле ынчангаш өскениң...

Самбажык. Адыр-адыр, болгаанып көрүңер!.. *(Билээн сывыргаш.)* Өскениң деп че! Охаай. Мен-не хуумда өске-башка деп чүве билбес кижи мен. Өскеленир-башкаланыр деп бодаар болзуңарза, ажырбас, ам дораан чана чорта бергеш, пар демирлерден кеткилеп алыңар! Оппуккай ышкаш база читкилей бериңер! Силерниң өжээниңерни негээр мен. Мен дөмейле бо кызыл чудуруум-биле-даа негээр мен! *(Быктын даянып алган ол-бо чоруп турар.)*

Комбулдай. Чок, бүгүде, оспаксыраан деп бодай бербейн көрүңер. Мен Самбажык-биле бир мен. Бодап көрүңер даан, бистерни тудуп, демирлээр деп турар-дыр. Чүге деп? Кара хөрек-биле бодаарга, база-ла ой-чик сыңмас кылдыр кыра шаап алыр деп турары ол-дур!

Садыяа. Ындыг-ындыг харын! Ол чөп! Самбажыктың чугаалап олурары черле чөп, шын... Сээң ооң-на шын...

Дажыма. Силерниң холдарыңар салаалары каш деп? Беш-беш – он бе, азы...

Комбулдай. Мен-не он салаалыг мен аа! Бисте дудуу салаалыг кижи кым боор. *(Бодунуң салааларын ончалай көрүп олурар.)*

Самбажык. Ындыг-дыр, дудуу салаалыг кижи чок-ладыр харын. Ынчаарга дүжүметтерниң, байларның салаалары чээрби бе?

Комбулдай. Белдер хүндү тос салаалыг болгай!

Шупту. Ха-ха-ха! Санап-даа көргей-ле, каш эвес.

Самбажык. Ынчаарга ооң чер базар малы чеже ийик, сен билир боор сен? Сен аңаа он чыл чыгыы чылгычылап туржук сен бе?

Комбулдай. Белдер хүндүнүң чер базар малы ам... адыр-адыр... чүү-даа болза, кара хөрек-биле бодаарга, бешалды чүс чедип туру боор.

Самбажык. Тос салаалыг хүндүнүң малы ол хире көвей турда, он салаалыг сээңии оон хөй эвес чүве бе?

© РЦНТИ МОиН РТ, ИРЯиЛ

Комбулдай. Ындыг турган чүве болза, эки-ле. Чаңгыс инек турган чүве, оода-ла ону актыг черге шиидип, чип алды.

Самбажык. Сен база-ла ынчаар малдан чүге азырап албаан сен ынчаш?

Комбулдай. Мал азыраар салым чок болганым ол-дур ийин...

Самбажык. Чок, эжим, салымың багы ол-дур, ол салымың-биле сен бүгү назының иштинде Белдер хүндүге, өскеге мал азырап берип келген-дир сен, ынчаарга ол сеңээ чүгле чүңде дизип каан ыштыг курут берип чораан-дыр, билдиң бе?

Комбулдай. Ам канчаарыл ынчаш?

Самбажык. Ам канчаар деп че? Ам болза өскелерге кул болбас. Ол он-чээрби чылдар иштинде халас кулдандырып келгенивистиң толуг-тончаазын негеп алыр херек, оон өске домак-даа турбас, бүгүде!

Көшкендей. Дээргилер кончуг. Бербес болза, канчаар бис?

Самбажык. Бербес болза деп че?.. Койгун дег кортук, сааскан дег чалданчак болбас! *(Каттырар.)*

Дажыма. Ийе, бербес болза?

Самбажык. Бербес болза, кызыдыр хунаап, сүрүп алыр... Бо кызыл хол-биле.

Көшкендей. Тудуп алза? База-ла демирледир бе?

Самбажык. Туттурбас, туттурбас херек! Мен-не, ол мал төнгүже, былаап, хунаап, соп чип чорааш, маңаа, бо хая баарынга, өлүр мен! Хай бооп, холга кирзимзе, хаан хоойлузундан-даа чалданмас мен. Кандыын-даа хүлээр мен. Хамык албаты, бүгүде чон көрүп, «кадай оглун» дижип чораай аан.

Комбулдай. Бир-тээ ындыг болганда, оон барып хавырып ап турар чүве ышкажыл, мооңар.

Самбажык. Ынчанмайн канчаар ийик. Бо бистер-даа эвес, хамык бүгүде ядамыктар дооза ынчаар болза эки.

Комбулдай. Кулугурнуң хөрээ дээрге ана хөлге судурла-дыр ам. Чүге бурган болбаан кижи боор сен, оол?

Дажыма. Бурган-сагыызын эвес-даа болзувусса, сүрүг малдың ээлери бис бис!

Самбажык. Ам харын ол малыңны дедир ай деп ал, оол.

Көшкендей. Канчап? Канчап ай деп алыр угаанныг чоор адырам?

© ГБНУ МО РТ ИРНЦШ

Самбажык. Амдыы чаа чугааладым! *(Былаап алыр дээн чижек көргүзер.)*

Көшкендей. А-аа! Ха-ха-ха! Ам-на билип алдым! Мынчаар ышкажыл? *(База-ла былаап алыр дээн чижек көргүзер.)*

Самбажык. Бистерни дургуннар дижир-дир.

Шуптузу. Дургуннар болбайн, ам кымнар деп бис?

Дажыма. Калчаараан, ынча дээн кижини-ле са шаап турар. «Ынча дивес мен» кылдыр эриидеп турар... оозу чиде бээр.

Самбажык. Чок, бүгүде. Бистер дургуннар эвес бис. Бистер шынныг хоойлуну авыралдап[1] турар улус бис. Кижи кижи-биле дөмей-ле болгай. Бир кижи бир кижини бастып, дорамчылап, бирээзи тодуп, бирээзи аштап чораан херээ чүл? Шупту дөмей болур херек. Хей чүве, боларга мынчап баш билиндирип турган херээ чок. Бистер туттурбас-даа бис. *(Пауза. Ырлай бээр, өөрү база-ла улажы бээрлер.)*

Тудар дээн-дир, хоруур дээн-дир,
Туруг-бертче халды берээл,
Туруг-бертке турган соонда,
«Дургун» дижип тургайлар аан.

Адар дээн-дир, кырар дээн-дир,
Алдырбайн барааалыңар,
«Алды баштыг Кара-Дагда
Аңнар» дижип тургайлар аан!

Дажыма. Алдырбайн барааалыңар, алдырбайн барган соонда, ам чүү боор, анаа аңнар ышкаш, амыр-шөлээн чорбас чүве бе.

Самбажык. Күжүр-даа эрни аар! Аң хөөкүйлерде чүнүң амыры турар дээр сен, аңчы-дииңчи, адыг-хайыракан келди бе дээш, база-ла корткан, хойган, амыр-дыш чок чоруур эвес ийикпе... *(Шупту каттыжып, чөпсүнер.)* Чогум амыршөлээн деп чүве болза, ал-боду-даа, аал-чурту-даа амырменди, аар-берге, эрии-шаажы көрбес, албан-үндүт төлевес, азыраан малын өстүрүп, ажыл-хожулун кылып, азыранып чоруур каратчуул[2] ол-дур.

Дажыма. Аңнар ындыг-ла харын, ынчанмыже бистерден хостуг болдур ийин, кинчи-бек чүктээр, тос эрии эдилээр эвес. Аштап-суксап чоруур эвес.

---

[1]*Авыралдаар* – шынны дилээр.

[2]*Каратчуул* – бөдүүн, ядыы.

© ТЕНУМО ГУИРНЦ

Комбулдай. Адырам, хүндү, бөгүн ындыг-ла олур бис, ам эртен канчаар улус боор бис? Чиир чем-даа, ижер шай-даа ажырбас ышкаш-тыр, эът-даа оваа, черлик-шай-даа чер сана. Дары, таакпы-даа, күгүр-шүү-даа муңчок. Оолдар сө шаап эккээр оң!

Самбажык. Кижи муңгараар чүве ол эвес, бүгүде. Дары, таакпы-даа, күгүр-шүү-даа муңчок. Оолдар сө шаап эккээр оң! Узун-Бачыылайже кым чорутту?

Садыяа. Морду дарган боду ужурашкаш келген.

Самбажык. Кашты берген-дир?

Садыяа. Чеди боо база таалың чартыы дары-күгүр.

Самбажык. Эвээш-тир оо, эвээш-тир. *(Боданып олурар.)*

Дажыма. Шынап-ла. Мындаа Сеңгин чаңгының иртин канчалчык сен, Комбулдай?

Комбулдай. Ана халап чүве болбазыкпа. Мунуп чораан аъдым бо Сарала болгай. Сеңгинниң барааннаан кижизи баглаашка аъдын баглап кааш, чиигеп алыр дээш олуруптар орта, халытпышаан келгеш, таалыңны арта каап ал-ла, ыңай-ла болдум. Алгы-кышкы, ыт-куш-даа чиригайны-ла берди.

Шупту. Че тааңда, оон-оон... күжүр эрни аар!

Комбулдай. Аалдан аъттыг улус мени сүрүп, ыдып-ла олурлар. Аал кедээзинге халдып олурарымга, Сеңгинниң хою бо чор. Хой аразы-биле эрте халдып олурарымга, молдурга дег ирт кудуруун таалың дег чайган мурнумда ыдып олур. Кылыйтпышаан, ооргазындан сегире шаап алгаш, үңгере тыртып алдым.

Садыяа. Эзир-ле-дирем. Кулугурну, кадай оглу Комбулдайны!

Комбулдай. Улус-даа сүрүп-ле тур. Сарала-даа алдырбайн тур. Аары-даа кончуг, тепкиленири-даа кончуг, эзер кырынга-ла өзээш, ижин-хырнын ужулгаш, Сеңгинниң шапкынчыларынче октап бергеш, даг дөжүнге тепкеш, алдырбайн келген болбас мен бе.

Садыяа. Көгүттүрген чүвелерниң аксын көк-хырын-биле дуй шаапкан-дыр сен ийин.

Шупту. Ха-ха-ха! Күжүр эрести!

Самбажык. Эрес эрлер деп чүве ол-дур. Азыраан малывысты шак ынчаар сүрүп алыр бис! А харын, бүгүде, берге чүве бар, эрес эрлер эвээш, бо берге...

© ГБУ МО РТ ИРЧШ

Дажыма. Мурнуу кожууннардан база келир деп сураг бар.

Самбажык. Ол ындыг-ла, кончуг дээн эрлерниң чамдыы кинчи-бекте-дир ийин бо.

Комбулдай. Оларны барып дуюкаа адырып алыр, оон башка та чеже чыдар чүве.

Дажыма. Адырам, сүме-ле херек, бо удаада тус-тус аалдарже бүдүү чангаш келзе чүл? Узун-Белек сугларны канчап салып алырыл?

Самбажык. Ындыг-дыр че, чанар кижи бүдүү чанзын. Бир каш кижи мээң-биле чызаанче кагаал. *(Урундай биле Садыяа ийи пар демир тудуп алган, мөгүдээн чедип келирлер.)*

Урундай. Акым Самбажык, бо-дур. *(Пар демир берип турар. Хамык улус ооң кырында баар.)*

Дажыма. Күжүр эрни, маңаа турган кижи-дир ийин мооңар.

Садыяа *(эгээ тып алгаш)*. Самба, Самба! Мооң-биле...

Самбажык. Бисти манап турган-дыр ийин. Кым адырыпкан дээр силер? Бүгүде Тыва шак мынчаар эгеп турза, кинчи-бек кестип чаштап турбайн чоорул. Боду кайда барган дээр силер?

Комбулдай. Оңгаштай база-ла пар демирлиг дезип үнген дээни кай!

Самбажык. Сээң ооң база-ла шын, кымныы-даа бол, ээзи кайда дээр силер?

Көшкендей. Оппуккайның демириниң ортузунда он сорбу бар, каям.

Самбажык *(дилеп турар)*. Көрүңерем, оолдар.

Көшкендей *(көре тыртып кааш)*. Ооңуу болбайн, бо чораан чүү ийик. Бирээ, ийи, үш...

Самбажык. Дөрт... он. Шын-дыр. Боду кайда дээр силер че?

Урундай *(тургдан барып харап турар)*. Ой, акым Самба! Дуу ол хая баарында, көрем ол!

Самбажык *(база харап чеде бергеш)*. Бээр келиңер! *(Өөрү чедип келир.)* Дуу, көрдүңер бе, хая баарында... эрес эр хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга сөөк салыр деп чүве бо-дур.

Дажыма. Хайлыг, шагда-ла боже кээр турган-дыр бис. Ол дээрезинде келген болза, кайын мындыг хай турар деп. Оон бээр ам алды ай чедип турар...

© ТувГУ МОРТ ИРНШ

Самбажык *(арны хуула берген чедип келир)*. Мындаагылар, бодап көрүңерем. *(Пар демирни тудуп алган.)* Күжүр Тываның оглу, бистиң эживистиң...

Эрии-шаажыдан эъди-ханы эсти берген,
Элезин-довуракче сиңе берген,
Чарт сөөгү, күдер боду
Чалым хаяда какпактаткан чыдар...
Эживистиң, хөөкүйнүң,
Эге чаңгыс чевээнге
Амын-даңгыраавысты бербээжевиске,
А хоржок, черле хоржок, бүгүде!

Дажыма. Ээта, берге-ле-дир.

Садыяа *(чедип келгеш)*. Чызаан черинден[1] дүжүметтер чедип келди. Бээр келир дугайын дилеп турлар. Доскуулдар эрттирбейн тур.

Самбажык. Бо бачым аразында хай бооп, чүзү апаржык, че-че! Дүжүмет-дажымат-даа тоор харыым чогулу. Ыңай сывыртаптыңар...

Дажыма. Адырам, Самба. Чүү дугайлыг улузул, көөрдүр. Харын, оларны мооң ужун са эриидеп алыр чүве.

Садыяа. Чүү кижи болду? Койнаа хүндү база ийи кижи, мында доскуулдар чанында турлар.

Самбажык. Че, бээр эккелиңер.

Садыяа. Чаа. *(Бар чорааш, ээп келгеш.)* Хүлүп алыр бе?

Самбажык. Хүлээш чоор сен, пар, арзылаң бе, олар!

Садыяа. Чаа. *(Үне болур.)*

Дажыма. Оппуккайның ужун көрүп турзуннар, канчаар эвес мен.

Урундай. Ол Койнаажык деп чүве-биле таптыг таакпылажып көрбээн шаамда адырам. *(Билээн сывырып турар.)*

Самбажык. Урундай, сен дээрге шолук, далаш кижи эвес сен бе. Оваарын сен.

Дажыма. Мындыг ажыг-шүжүглүгде чүге ырбаңайнып келгеннерил, шорулары! Моон соңгаар бээр баш сукпас кылдыр ана таптыг сылба эриидээш, чорудар чүве. *(Койнаа чедип келир.)*

Койнаа. Мындаагылар, амыргын-на-дыр бе ыңар?

Самбажык. Менди-ле, амыргын-на-дыр бе?

Койнаа. Менди-ле. *(Черге олуруп алыр.)*

---

[1] *Чызаан чери* – кожуун баштаар чери.

©ГБНУ ИЯЛИ РТ ИРНШ

Дажыма. Боже, даш олбукка, саадаптыңар!

Койнаа барып олуруп алыр.

Самбажык. Че, чүге чор силер? Сөглеңер!

Койнаа *(сезиктиг)*. Мындаагыларга бараалгааш келиңер дээш, чызаан черинден дээргилер бисти аъткарган чүве. Мындаагылар чиик-чаагай саадап тур ирги бе? *(Хөөрге сунуп, таакпылай бээр. Самбажык хөөрге алгаш, ёзулай өрү көдүргеш, дедир сунар. Койнаа база дедир сунар, Самбажык тутпас.)*

Самбажык. Кандыг чарлык болчук ирги? Болар дүргедепсе кандыг ирги?..

Койнаа *(турамык)*. Алдын чызаан черинден болгаш башкы амбын ноян база калга Сайын ноян аймаандан болгаш Өөлеттиң Ток даргадан силерниң оор херээңерни чиигедип, хааның алдын хоойлузунуң эң-не чииги-биле көөр деп турарын силерге дыңнат деп чарлык болганын дамчыдып келдим. Черле ынчангаш бисти, Таңды тос кожууннуң албатыларын, бо дургун үнген дугайында тоң буруу шаап турарын айыткаар силер дээн ийин.

Дажыма. Кымнар деп че?

Койнаа. Таңды тос кожууннуң... Хасут, Тожу, Салчак, Оюннар, Шалык, Маады болгаш Чооду, Байсе, Сайын ноян, Хемчик, Даа кожуун дээш кайызын ол дээр ыңар.

Самбажык. Харын олар биске келиринче далажып тур эвес ирги бе? Чоп эртенниң-не шайының дээжизин бистиң уувусче чажып, бээр, бисче, көрнүп, мөргүл[1] кылып турар сураглыг боорул?

Дажыма. Бурунгаар. Манчы хаанче эвес аан, хүндү!

Шупту. Ха-ха-ха!

Садыяа. Одагалыгны октуг боо-биле, чиңзелигни[2] чидиг бижек-биле уткуп, бараалгаар-ла бооп-тур ийин.

Самбажык. Бо-ла эвес бе, хүндү, бистиң сагыш-сеткиливис мындыг-дыр, силерге билдинген боор.

Дажыма. Ам болар, бистиң оолдар, опчоктанмаанда, калгып чаныптар болза, ол-ла эки боор.

Садыяа. Ындыг-ындыг. Баш бүдүнде чанганы дээре... Бистер опчоктаны бээривиске, ана ат болур... Томаартыр харыың бар эвес. Ха-ха-ха!

---

[1] *Мөргүл кылыр* – чалбарыыр, тейлээр.

[2] *Одага, чиңзе* – дүжүметтерниң бөргүнге кадап алыры дужаал ылгаары-биле демдээ.

© ГБПУ ИСРТ ИРНЦ

Койнаа *(ыңай-бээр көрнүп, кортканы кончуг)*. Бодап, болгаап-даа көрүңерден. Мындаагылар, дээргилер силерге кандыг бак кылынган боор, чүгле божазын ижиртип, богбазын мундуруп чоруурундан өске... оларда буяндан өске чүнүң багы бар боор. Ам харын тус-тус аалдарыңарже тарап чанып, эвээш-биче-даа болза, малыңарны карактап-кулактап алыр болзуңарза, ол эки-дир ийин.

Самбажык *(хорадап келгеш)*. Урундай! *(Имнеп каар, оозу ыңай болгаш, пар демирни тудуп алгаш, чедип келир.)*

Урундай. Ынчанмайн харын, аза! Ажыг божа, арган богба деп чүвең бо-дур! Бээр көрүн. Мооң-биле кымнарны азырап кагжык сен? Буяның бо-дур, ыт! *(Пар демирни ооң баарынче октаптар.)*

Койнаа. Мындаагылар?.. Мен... мен... өршээңер, арай эп-чөп-биле болза хоржок ирги бе?

Самбажык. Адыр, Урундай, ооңну салып каг. Мынчаар чугаалап чедиңер. Бис Эжен хаан, эрии-шаажы, алдын чызаан, амбын ноян болгаш Даа дарга деп чүве билбес бис! Бис Кара-Дагны хаан кылгаш, Оргу-Шөлдү олбук кылгаш, олурупкан бис. Келиксезе – боттары келзиннер. Актыг-шынныг аалчыны ак өргээге, азыг-диштиг араатанны арга чарыкка уткуп алыр бис. Силерниң алдарыңар Койнаа хүндү ийикпе?

Койнаа. Мени танывас кижи Таңды тос кожуунда ким боор.

Самбажык. Койнаа хүндү... мындаагыларны таныыртаныырда, таптыг таныыр бис харын, ооң ужун...

Дажыма. Бисте ам дээрезинде ужа-төш чок ийин, хүндү, силерниң аалыңарда хоювустан ирттер ап алган шаавыста, чедип келириңерде, ужа-төштен бараалгадыр бис. Ам харын өскезин сөңнеп көрээли...

Койнаа *(кылыктаны аарак)*. Бистиң аалывыста чүү ындыг хойларыңар бар чүвел?

Дажыма. Сээң байып олурар малың бо хамык карачуул ядамыктарның азырап каан малы-ла болгай... Ам ол малды сүрүп алыр бис. Кай, мону билиндир са шааптар-дыр, мону. Эй, оол, Урундай!

Койнаа. Өршээңер! Авыраңар, оолдар! Ынча деп чедейн. Оон кедерээрге...

© ТГПУ МОБУ ИРИШ

Урундай. Адыжымның кижиирин, хүндү! *(Койнааның ийи чаагынче улдааш туруп бээр, өскелери тутчуп бээрлер.)* Ам-даа кижиири читпейн-дир!

Самбажык. Сокса, сокса, Урундай! Бо канчап баардың? Че, хүндү, моорлап чаныптыңар, оон башка болар сени ат кылыр.

Койнаа. Ужур-дүрүм билбес ыттар-дыр силер, мен бо дугайын анаа ытпас мен, алдын чызаан черинге хомудап чедер мен.

Урундай. Шымбайын мооң! Кайда азырап каан ыттарың бар чүвел? Адыжым база кижип келди.

Ам, шынап-ла, шупту күш-биле Койнааны бут кырынга арай боорда турар кылдыр эриидээш, салыр. Койнаа, ужар уун тыппаан узун ыяш ышкаш, ол-бо талазынче чайганып турар.

Койнаа. Че, ындыг-дыр, ындыг-дыр, силерниң аксыңарны айыткап чедер мен. Уё-уё-уё! *(Арай боорда цне бээр.)*

Самбажык. Ындыг шог сен ийин, Урундай.

Урундай. Ол боор көрем, моон соңгаар меңээ ынчаар алагададыр эвес ол, өжээним алдым.

Самбажык. Че, бүгүде, бо чүве-биле хөглээр дээш саадай бердивис. Эживисти хөөржүдүп каалыңар.

Койнаа база катап чедип келир.

Койнаа. Чадаг канчап чанар кижи мен? Чыраа-Хүрең аъдымны алгаш барган-дырлар!

Самбажык. Урундай, кырган Мелдерни ап беривит, бар! Дүрген ыразын бо!

Урундай. Мындыг мезилди уур бе ол? Че, чоруп олур, Койнаажык!

Койнаа үнүп чыдар, Дажыма ооң улуг ужазынче кымчы-биле бир ораштырып каар. Өскелери каттыржып турарлар.

Дажыма. Халак-халак, чорутпас чүвени...

Самбажык. Эдерткен ыдым, азынган бижээм дээр бе, ону.

Дажыма. Оппуккайның чевээнге ол кулугурну са шаап-шаап, салыптар чүвени.

Самбажык. Хүндү чораан болгаш, кезээде-ле са берип-тер деп чүвеңни аксындан дүжүрбес сен ийин, оол.

Дажыма. Өжээнни өжүрер эвес.

© ГБУ МОРЦ ИРНЦ

Самбажык *(хайныгып)*. Күжүр-даа эжимни аар, от-көс дег сен ийин. *(Эжиниң эктинче часкап турар.)* Ындыг өжээнни бүгүде Таңды-Тывазынга кыпсыр бис! (*Урундай каттырып чедип келир)*. Че, Урундай, Чыраа-Хүреңни канчаптың?

Урундай. Мында баглап кагдым.

Самбажык. Хөөкүй Оппуктуң оода чадаарда аъды-даа биске чорзун. Че, бүгүде, чыглыңар!

Улус кидин чыглып турда, ырак черден Чинчи ырлап кел чоруур.
Улус кичээнгейлиг дыңнап турар.

Чинчи *(ыры-биле)*.

Ала караам огу болган
Ачам күжур, кайда чор сен?
Анай-кара чаңгыс урууң
Арга кезип, дилеп чор мен...

Самбажык. Дыңнадыңар бе?.. Кым боор?

Чинчи *(база ырлаар, арай чоок черде)*.

Күжүр ачай, туруп келем,
Куспактапкаш, баарым чылдыйн.
Хөөкүй ачам, көстүп келем,
Көрүп алгаш, чассып алыйн.

Комбулдай. Чинчи-дир! Адазын дилеп чорууру ол-дур! Ам канчаар бис? Ооң ыы-сыызын канчап дыңнаар...

Дажыма. Ону өскээр аппарбааже, кайын болур, оолдар.

Самбажык *(дидим кирип)*. Чок, чок! Харын эки бооптур. Хөөкүй амытан куу частан эгелээш, бо хүнге чедир чер кезип, адазын дилеп келген уруг болгай, көрүп алгай аан, ооң база өжээни өөскүүр оң!

Чинчи улус көрүп кааш, өөрүшкүлүү кончуг чедип келир.

Чинчи. Силер силер бе? Өске улус бе деп корга бер частым, силер ышкажыңар чүл! Мен силерни мында боор деп билбээн мен... Ачам кайдал, акым Самба? Кай, ам-даа тыппаан силер бе?.. Чүл?.. Чүл?.. Чүл, акыларым? Азы... Азы ол боду... Чүл, акым!

Самбажык *(уругнуң чанынга чеде бергеш, эктинден куспактааш, аргалап)*. Сен улуг кижи болган-дыр сен, дуңмам... Ачаң ам улуг уйгузунда... Ол ам чыргалдыы-биле удуп чыдар.

Чинчи *(ук чугааның утказын билбээни-биле элээн-не өөрүп)*. Хөөкүй ачамны! Харын канчап адырлып алчык ирги?..

© ТЫВ.МОГТИРНШ

Дажыма. Эгээзи бо-дур. *(Эккеп көргүзүп турар.)* Мооңбиле...

Чинчи *(эгээни сегирип алгаш, хөрээнге чыпшыр туткаш).* Ачамны адырып салыпкан күштүг-ле каң-демир-дир сен! Хөөкүй ачамны!.. Ам ачам кайда хап чор ирги? *(Самбажыкче.)* Акый, ачам боду кайда барганыл?

Самбажык *(кээргеп, ургунуң бажын суйбап турар).* Чинчи, сен улуг апарган кижи-дир сен. Ачаңның өжээнин негеп алыр бис... Кырым сынар, сүлде бо, негээр бис!..

Чинчи *(сестип).* Кай, ачам?! Чок... Чок апарган...

Самбажык. Ийе, дуңмам... Ам канчаар, бо кара демирден шыдашпайн калган-дыр.

Чинчи. Ача-ай!.. Аа халак, аа халак! Ачамны!

Самбажык. Ам канчаар, дуңмам, хай болган-дыр ийин... Туруп кел, Чинчи! Туруп кел, дуңмам! Ам харын кады бараалы, бис ачаңны чаагайжыдыр орнукшудуп каалы.

Чинчи *(ынаар харанып көргеш).* Күжүр ачай! Багай ачам! Мен чедип келдим. Багай урууң Чинчи-дир мен. Туруп келем, ачай!

Самбажык. Адыр, дуңмам, ынчанмас чоор... Ам черле канчаар, салым-дыр ийин. Эр чүректиг-ле болгай сен, Чинчи. Адазы өлүр – ажы-төлү артар, аъды өлүр – баглаажы артар. Ачаң орнунда сен-дир сен. Сен туруңда, ол дириг-биле дөмей-ле болгай, дуңмам!

Чинчи. Кончууңарны але, акыларым! *(Ол уу-биле кадыгланы бээр.)*

Дажыма. Комбулдай, бо дуңмаңны аалынга чедиргеш, ол кадайга бистиң таакпывысты тип кааш кел але?

Комбулдай. Бергезин аа, акым! Канчап чугаалаар улус боор бис?

Дажыма. Ажырбас, билдине бээр, бо уруг боду-ла чугаалаптар. *(Бүдүү Чинчиже имнеп каар.)*

Комбулдай. Че, дуңмам, аъттардан мунупкаш, аалыңарга кады бараалы, дуңмам.

Чинчи. Күжүр ачай, мээң хилинчээмни, мээң өжээнимни билген болзуңза! Мен сээң изиң истээр, орууң оруктаар мен, ачай! *(Эгээзин өрү көдүргеш.)* Эгээң менде эвеспе! *(Хойнундан чиңде дизип каан куруттарны ужулгулааш, хая бажынга салып турар.)* Чок, акый, мен чанмас мен...

© ТЫУМИО РТ. ИРКИП

Самбажык. Дыңнадыңар бе? Ол сөстерни! Эжен албатызы эр кижи туржук, эдектиг тоннуг бо хөөкүй безин ок-боо, мези-бижек тудуп ап турда!

Шуптузу. Ийе! Дыңнадывыс, көрүп тур бис!

Самбажык. Ынчаарга ам чүл? Аалдарывысче чангылай бээр бис бе?

Урундай. Чок! Чанмас бис, бистер өжээн негээр бис!

Шуптузу. Амбын ноянда адаанныг, Өөлет даргада өжээнниг бис!

Самбажык. Эр хейлер! *(Чинчиниң чанынга келгеш.)* Ажырбас, дуңмам! Мен сени черле кагбас мен! Че, бүгүде, ам калган эживиске амын-даңгыраавысты берээлиңер!

Шуптузу *(бооларын солагай холунга туткаш, бижектерин оң холунга көдүре туткаш, Чинчи эгээзин база көдүрүп келир, шупту бир ӌн-биле)*. Амбында адаанныг бис, Өөлетте өжээнниг бис!

Күштүү-биле хөгжүм ойнай бээр.

Көжеге хаар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. В. Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизиниң бирги болгаш ийиги көргүзүглериниң уткаларын чугаалаңар.

2. Көргүзүглер аайы-биле чогаалдың сюжедин тодарадыңар, пландан тургузуңар.

3. Бирги болгаш ийиги көргүзүглерде үлегер домактарны ушта бижээш, оларны шиниң утка-шынарынга хамаарыштыр ажыглаанын сайгарып чугаалажыңар.

4. *«Хоойлу билбес дүжүмет хол чедер»* деп сөстерниң утказын тайылбырлаңар. Ооң чижээн чогаалдан бадыткаңар.

5. Шииниң автору үлегер домактардан аңгыда, улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглаан-дыр? Чижектерин тыпкаш, тайылбырлаңар.

6. Үзүндүлерни рольдап, аянныг номчуңар (шилилге-биле).

7. Дараазында домактардан эпитеттерни тывыңар:

«...ам харын чазын ала хардан эгелээш, сарыг бүрүге чедир хөөкүй эживистиң сөөгүн тып чадаанывыс ол-дур. Чырык хүн, чылбай суг дээш бо-дур, каржы-дошкун хаан хоойлузундан чаштып, ам кээп «дургуннар» дидиртип, Таңды тос кожуунну дүүредип турар апарганывыс ол бе?».

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

8. Шииниң сөзүглелинде архаизмнер бар бе? Оларның уткаларын тайылбырлаңар.

9. «Алдан-маадырларның турлаа» деп темага ажылдардан кылыңар: а) чогаадыг бижиир; б) чурук чуруур.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Ыяштар аразында чызаан өө, ишти ындыг-ла каас-чараш эвес. Эжиктиң солагай талазында бар-ла эрии-шаажы бар болур. Өгде Белдер хүндү, Сеңгин чаңгы олурарлар.

Белдер. Шажын соңгаарлаан, төре[1] бурунгаарлаан[2] деп улуг угаанныг кижилер чугаалажыр боор. Оларның оозула чөп. Үр-даа болбайн, төре бир эргилер-дир эвеспе. Кепти ёзунуң төре солушкаш, Батыргуула төрези доктаады[3]. Ам бо төреде алдан дургуннар деп кайгалдар тыптып келген-дир...

Сеңгин. Чок ыңар, хүндү! Силер чазып олур силер. Бо дургуннар болза төре солуур дээш мынчап турар эвес, чүгле боттарының экти бүдүн, ишти тодуг чоруурун бодаан ээзи чок ыттар-дыр. Ам харын Койнаа хүндү оларны холга киирип алган келир эвеспе.

Белдер. Чарлыыңарның чаагайын. Ындыг-ла болзунам, дүнде уйгу чок, ыяш бажынга хачы чартыы шарып алгаш, олура хонар деп чүве берге боор чүве-дир ийин, чаңгы! *(Арагазын кудуп олурар.)*

Сеңгин. Ынчанмайн канчаар, хүндү. Бо дургун-үймээнни базып алган соонда, амытан амырай-дыр харын!

Белдер. Бистиң мында-даа кижээ карадаар кижилер ховар боор...

Сеңгин. Кара арынныг кижиниң ажынганы билдинмес, кижи болганга бүзүрээр арга чок болган. Койнаа хүндү олардан корткаш, демги чүвезин уттуп кааптар болду бе, ээ-хай, оон сестип олур мен... ...

Белдер. Бо дургуннар дээш кымның-даа угаан-сагыжы будалган чүве ийин бо. Чүзүн ирги ыңар?

Сеңгин. Хөөргезин аан!

---

[1] *Төре* – ёзу-чурум, ниитилел тургузуу.

[2] *Шажын соңгаарлаан, төре бурунгаарлаан* – шажын-чүдүлгеге кандыг-даа эргилде (өскерилге) болбаан, а ниитилел тургузуу өскерлип турар дээн уткалыг.

[3] *Кепти ёзунуң төрези солушкаш, Батыргуула төрези доктаады* – ёзу-чурум солушкаш, өске чаа ёзу-чурум доктаады дээн уткалыг.

© ГБНУ МО РТ ИГНиШ

Белдер. Оо! Ол ону утпас болгай аан. Хүндүнүң оозу чогувайн баар чүве болза, чогум-на уйгу удувас, чыдын чытпас болганывыс ол. *(Оожум.)* Хораны та кайы хире чүве.

Сеңгин. Арай таарыы эвес-ле кижи болгай, хоран-даа күштүг-ле, ыш-биле баар... Кедерезе, чай үезинде сайлык омак, кыш үезинде буура омак дижир болгай. Ам удавас далай кырынга дош доңуп, таңды кырынга хар чаап, хат-шуурган көдүрлүп келир. Ол үеде дургун бүрүзү-ле ийи эктин кызып, ийи холун хүлүй туттунуп алган чедип келир эвеспе.

Белдер. Ээ-хай, силер арай чазып олур силер. Бо дургуннар дээрге кылбас чүвези чок болган улус диведиве. Аныяк-чалыы кыстар-даа ында барган, агбай-хөөгет-даа оларны чугаалажыр апарган. Бүдүн аг-шериг, арбан-суму болган улус дижир-дир. Бо Самбажык дээрзи коргунчуг амытан. *(Оожум цн-биле.)* Чүвени канчап билир, чаа төре-даа доктаадыр чадавастар.

Сеңгин. Ында ким боор? Эй! Бээр келем!

Белдер. Самбажыкты-ла холга киирип алза, өскелери кай баар.

Шадып *(кирип келгеш)*. Чаа, дээрги!

Сеңгин. Амдыы чүвени оңгарып алдыңар бе?

Шадып. Ам-даа оңгарылбаан ийин, дээрги! Бир кур төнгүже, өрттедип-хуюктап, чыткарып келдивис, талаар ийин. Ам харын соодал өөнден үстүг чүлгүүш алыр дээш бар чор мен. Бо чоокта чем ишпээн – өзү тыртып турары чадавас боор.

Сеңгин. Че, ындыг-дыр. Дүргеде! Ол Тумат-оол эрииден эрте берген деп чугаа амдыы дургуннарның кулааңга чеде берзе, сен харыылаар сен, билдиң бе? Чор, чор, чолук!

Шадып. Чаа, дээрги. *(Үнцп чыдар.)*

Белдер. Адырам, черле ынчаш, хирези кандыг ышкаш? Өлү бээр хире бе?

Шадып. Оо, дээргилер. Оон үнмес боор, соңгу оруунче аъттанылпкан кижи-дир ийин. Кижи амытанның тыны база кончуг-ла быжыг болур чүве-дир, дээргилер. Дарган кымчыбиле чүс алдан беш хап чорда, будунуң улуг ханы адыпкан кижи болгай. Чүнү-даа сөглевес, бир-ле көк демир-дир ийин.

Сеңгин. Ханын чоп бооп албаан тарийгилер силер?

Шадып. Кайын ындыг боор, дээрги. Бир өшкү кежиниң дүгү төнгүже, өрттедип тургаш, ооң хүлүн уруптарывыска, ам кээп мүн чүгээртээн. Ам база-ла дүүреп туруп калдылар.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Сеңгин. Черле силерни чүү дээрил аан. Эрииге киргеш, баксырай берген кижилерни ол дораан аалдарынче чоруткулаптар силер деп чеже катап силерге чугаалажык мен. Олар аалынга барып, өлү бээр болза, алдын чызаанның адынга багай эвес-ле болгай, че-че, ол үстүг чүлгүүжүң дузалаар чүве бе? Бар че!

Шадып. Чаа, дээрги, чөгенчиг-ле боор... *(Үне бээр. Пауза.)*

Сеңгин. Ийе, олар кандыг дидиңер?

Белдер. А-ай. Ийе-ийе, оларның сагыжы ырак, ынчап чоруй, Даа, Бээзи ийи кожууннуң бүгү албатылары дооза оларже каттыжып магатчок, чаңгы!

Сеңгин. Хайлыг, бак чаяанныг, бо дөрбет дүжүметтерден апканывыс мөңгүн хээлини кым деп чүве билип каапкан дээр силер?

Белдер. Мен безин шоолуг хээли алган эвес мен. Чүгле чүс чеден беш лаң мөңгүн...

Сеңгин. Кыдаттың кара арагазын ишкениңерде, аксыңар миннир ийик бе. Чок, болар хээли чипкен дээш-даа эвес. Алызы ырак болдур ийин.

Шадып далаштыг кире хонуп кээр.

Шадып. Мындаагылар, дээргилер!

Сеңгин. Чүл? Чүү болду? *(Бодунуң бижээн сегирип алыр.)*

Шадып. Тумат-оол бурганнай берди!

Белдер. Чолукту аа!

Сеңгин. Дораан арбанының даргазынга дужаап бер, дораан аалынга чедирип бергеш, «Орук ара нүгүлүнден шыдашпайн баарды» деп чугаалаар сен» деп чугаала, билдиң бе?

Шадып. Чаа, дээрги! *(Үне бээр.)*

Сеңгин. Кестинер бижээвистиң бизин боттарывыс-ла шалып турар улус-тур бис ийин.

Белдер. Канчап шалып дээриңер ол, чаңгы?

Сеңгин. Амдыы чаа чугаалажып олурдувус. Эрии-шаажыдан кижи амызы эртер болза, оларлар кедерээр деп бил... Амдыы Самбажык деп чүвениң даайы-даа дижирил?

Белдер. Ам канчаар, хаан хоойлузу-дур. Харын ооң бетинде бо Самбажыкты... Койнаа дээрге ужа-төш салып турар болза, чугаа-соот-даа бар, кылынмас кылыы-даа чок кулугур болдур ийин.

© ГБУ МО РТ ИРНЦ

Сеңгин. Ол-даа шаа-биле хүндүлеткен болдур эвеспе!

Белдер. Кижи-ле билир арга чок ыңар! *(Оожум цнгеш, биче боол кирип келир.)* Адырам, бо кым-дыр, чаңгы? Кызыңнай-дыр аа? *(Эжиктен бүдүц көрцп турарлар.)*

Сеңгин. Ол деп бе? Өске-даа ышкаш. Койнаа хүндү-дүр! Хүндү-дүр мооңар! Бо канчап барганы ол, мооңарның?

Белдер. Ам мынчап мооң тоолун дыңнаар чүве-дир.

Эде олуруп алырлар, Койнаа чаагы ыжа берген, сус чок апарган чедип келир.

Койнаа. Мындаагылар, мендээ!

Сеңгин, Белдер. Мендээ, мендээ!

Белдер. Чаа, хүндү, чиик-чаагай-ла моорлап чораан ирги бе? *(Хөөрге сунар.)*

Сеңгин. Үүле бүдүп, чорук чогуп-ла чорду бе ыңар?

Койнаа. Чаа, айыткап айыткаар-даа чүве чок ийин, чүгле ал-бот тын менди үнген бо-ла-дыр.

Сеңгин *(кылыктанып)*. Канчап че?!

Койнаа. Силерге чугаалаан-на болгай мен. Бо-дур, канчап каан-дыр. Мындыг деп чүвени кым көрген боор. *(Хөөргезин дедир эгидер деп олура, бодунуң хоранныг хөөргезин солуй сунуптар.)*

Белдер. Чүү болду, хүндү!

Койнаа. Чүү боол чүү боор... Бертиңерде хөөрге баарды.

Сеңгин. Хөөргени уткуп алгаш, аксын ажыдар деп бар чоруур.

Белдер. Богда, өршээ дадайым! Хоран!

Сеңгин. Хоран! Бо канчап тений берген сен?

Белдер. Мен эвес болзумза, мындаагыларны хораннап каг частың!

Койнаа. Өршээңер, авыраңар, хайыраатым! Эндээ болур часты. Бажым тениди шаагайтап кааннар-дыр.

Шадып мөгүдеп чеде хонуп келир.

Шадып. Алгы үнген, чүү болчук ирги?

Сеңгин. Айыыл... Чок, чок! Анаа... Кызыңнайны тып кел, бар!

Шадып. Чаа, дээрги. *(Үне болур.)*

Койнаа. Оо, өршээзин. Бурган, өршээ, чаяан-на болду!

Белдер *(хорадап)*. Самбажыңга чоп ынчаар сунуптаан сен?

© ТувГУ ИЭ ТИРНШ

Койнаа. Чыт билир чүве дег, безин туткан эвес...

Сеңгин. Че, хүндү, таптыг чугаалап көрем.

Белдер. Канчап билир, бүдүү даштындан келгеш, төк кылып кагза, канчаар боор. Че, чүү бооп чордуң, чорук чогуваан ышкаш чүл? Ортумай биле Херелчик ийи канчалды? Ол ийини база пар демирже киир каар дээн чүве болгай.

Койнаа. Олар шагда-ла оларның талазында. Бо-дур, оларның үүлгедии. *(Ийи чаагын көргүзер.)* Мынчап баар деп силерге чугаалаан-на болгай мен. Ийе, чеде бергеш, амырменди солушкан, бо-ла.

Сеңгин. Черле ынчаш, чугаазы чүү улус-тур? Таптыг чугаалаңар даан, хүндү.

Койнаа. Оо, богда өршээзин, кижи кортпас арга-даа чок болган дургуннар-дыр. Дүжүп бээр херекчок, харын «силерни дүжүрер бис» дээр, кижи чугаалажып болбаан кулугурлар-дыр.

Белдер. Канчап дүжүрери ол чүвел?

Койнаа. Канчап боор ыңар, шак мынчаар аан! *(Бөргүңүң салдырыы-биле богдунган дээн чижек көргүзер.)* Ал-боттарыдаа аг-шериг болган, аас-сөзү-даа от-көс болган: «Амбын ноян-даа билбес бис, Кара-Дагны хаан кылган, Оргу-Шөлдү олбук кылган улус бис» дээр улус-тур. Оо, өршээ, харын-даа тын менди үндүм...

Сеңгин. Уваа, ам чүнү канчаар уткалыг чоор? Даа ноян далаштырып турар, кедерезе бо кижиниң бажынга суг кудар, болар! Боларны туткулааш, бурунгаар, Улаастайже, чорудуптар чүве-дир.

Белдер. Ы-ыы! Беш мегелиг, алды аргалыг-ла болгай силер, чаңгы.

Сеңгин. Оларже чүгле шивишкиннер чорутканы дээре. Самдар, ядыы кижи кылдыр кандыг-бир дүжүметтен хуулдургаш, салып киириптер, ол-ла. Оон өске арга турбас. Харын бо Кызыңнайны дургуннарже чорудар дугайында чызаанга чугаалашкан чүве болгай, маңаа келзе – дораан аътка рганы дээре.

Койнаа. Ол ам канчаар деп?

Сеңгин. Ол кижи аңаа баргаш, башкы Амбындан[1] шериг келгиже, оларны оожуктуруп турар аргазын кылыр.

[1]*Башкы Амбын* – мурнуу кожууннарның чагыргазын ынча деп турар.

© ГБУ МЦРТ ИРНЦ

Белдер *(бодундан чайладыксап)*. Шынап-ла, мүн чүве эвес бе мооңар? Силер хүндү... мен дугайты...

Койнаа. Адырам, шивишкиннер барган-на дижик, чогум канчаар оожуктурарыл? Олар дээрге ок-боолуг, аг-шериг болган дургуннар-дыр.

Сеңгин. Хы! Ында билип чадаар чүү боор, шивишкиннер баргаш, хамыкты мурнай-ла Самбажык биле Дажыма ийини аайлаар...

Койнаа. Берге-ле, долгандыр доскуул, кижи белен-селен эртер арга чок – шивээ болган чер-дир ийин ол.

Белдер. Самбажыкты-ла, Самбажыкты! Ынчалза-ла, дургуннар туттурганы ол!

Койнаа. Ядыы, самдарлардан кижи чоруткан херээ чок, харын оларның саны көвүдээр.

Белдер. Ээ, Кызыңнай хүндү шыдаар, ол дээрге мырыңай Алдыы-Ишкин Уру чурттуг, бо мынчаар шоолуг чоруваан-даа, чызаан-чыышка олурбаан-даа кижи болгай. Мындаа чызаанга дугурушкан чүве болгай.

Койнаа. Суксунум анаа-ла хана-ла берди ыңар. Оон өске кым боор...

Белдер. Харын дужаал-тулгаазын-даа улгаттырыксаар чүве болбазык бе. Өлүрүн-даа билбес ол.

Сеңгин. Мөңгүн дээнде, мырыңай тын харам чок амытан болгай. Ынчангаш «мээрең дужаал, бежен-алдан лаң ак мөңгүн алыр сен» деп көгүдер болза, халый-ла бээр эвеспе! Аңаа баргаш, та баштар дергилеп келзин, та бажын кестирип кагзын – ол биске хамаан эвес.

Койнаа. Оларны оожуктурарын мен билбес мен, октуг-боолуг улус-тур. Даа, Бээзи ийи кожууннуң кончуг дээн чүгүрүк аъттары база оларда-дыр. Оппуккай деп чүведен хунаап алганым Чыраа-Хүреңни база хунаап алгаш баадылар.

Кызыңнай кирип кээр.

Кызыңнай *(шуптузунга)*. Мындаагылар, амыргын-на саадап тур ирги бе?

Шуптузу. Амыр, амыргын-на-дыр беңер?

Кызыңнай. Амыргын-на-дыр. Мал сүрүг, ыт-куш, думаа-ханаа менди-ле-дир бе ыңар! Бертиңерде хөөрге баады.

Койнаа. Менди-ле-дир ий... Силерниинде менди-ле-дир бе ыңар? Мээң хөөргемни билбес эвес силер, хе-хе-хе!

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Кызыңнай. Менди-ле-дир ий. Билбейн канчаар ыңар. Харын, ону мен сүмелээн-не болгай мен. Че, чол-херээңер чогуп чорду бе ыңар?

Койнаа. Чүгле шаагайтадып алгаш, чанып келдим, кижилер эвес, анаа чер-сугнуң ээлери болу берген чүвелер-дир.

Кызыңнай. Хөөргеңерни сунмааныңар ол бе?

Койнаа. Сунмас боор бе! Бүдүү билир чүве ышкаш, ол дора-өлчүк тудар боор бе!..

Кызыңнай. Уваа, чиктиг! Ам канчаар угаанныг улус боор бис, мындаагылар?

Сеңгин. Канчаар деп чүңер боор, хүндү? Ам оларже шивишкин чорудар, бо-ла.

Кызыңнай. Шивишкин деп че?

Сеңгин. Бежен-алдан лаң ак мөңгүн база мээрең дужаал берип тургаш, кандыг-бир кижиден айбылап чорудардан башка, канчаар.

Сеңгин. Ынчап тургаш, ол Самбажык биле Дажыма ийини бөрттүг баштарын бөргү-биле, кежегелиг баштарын кежегези-биле кескилеп, чүректеринче чидиг бижектен киир даянып кагза, дургуннар доозулбас чүве бе, хүндү!

Кызыңнай. Мээрең дужаал, бежен-алдан лаң мөңгүн... Хы... Таңды дег бедик, далай дег терең угаан-дыр ыңар, кежик дээрим ол-дур ийин. Кым болза чогуур ирги?

Сеңгин. Харын силер кымны дээр силер, хүндү?

Кызыңнай. Бо хире нарын чүве болганда, бодамчалыг, кажар-ла кижи херек...

Сеңгин. Силер-ле шыдаар боор силер. *(Пауза.)* Ийе, мээрең болуру ындыг-ла белен эвес, бежен-алдан лаң мөңгүн дээрге беш-алды майгын-өг дег шарылар...

Белдер. Че, чүл ыңар, хүндү? Хаптар силер бе? Идик-хепти солуй кедип, ядыы-самдар амытан бооп алыр, ол-ла.

Кызыңнай. Билир мен, билир мен. Берге-ле болдур ийин ыңар.

Белдер. Че, көрдүң бе... Чүгле барган дүне саадавайн... (*«Бижектеп кааш» дээн уткалыг чижек кылгаш.)* Ол-ла дүне эки аяттан мунупкаш, хап чанып келир эвеспе! Ооң соонда чүү болу бээрин, кандыг кижи апаарыңны бодуң биле бээр сен.

Сеңгин. Кандыг кижи дээр, чүү боор? Алдыы-Ишкин ондарларының мээреңи-ле ыйнаан... Че, чүл ыңар, хүндү? *(Дашка сунар.)*

© ТувГУ Монгуш ИРНШ

Кызыңнай. Ындыг-ла чүве-ле-дир харын, ам канчаар! Хаан төрем, алдын чызааным, алдын таңмам дээш баар-ла кижи-дир мен.

Койнаа. Чүгле Самбажыкты Эрлик оранынче[1] аткарыптарын бодаар сен.

Кызыңнай. Самбажыкты...

Сеңгин. Ам баргаш, чазын эриидеп эрте берген Картаапайның хеви мында хевээр боор, ону кедипкеш, хаптыңар. Чорук дээрге ала-чайгаар чогуп турар чүве ышкажыл мооңар, ха-ха-ха! Бээжин белек-биле бүткен дээр... Ядараан, бо Тумат-оол деп чүвениң өлү бээр чүзү боор. Олар оозун айтыра берзе, «Чызаан черинде соодалдап[2] халып тур-ла» деп каар силер.

Кызыңнай. Чаа, че, ам хаптайн, «Чиир эттиң чаглыы херек, кылыр иштиң деги херек» дээр болгай.

Койнаа. Хүндүнүң чарлыы-даа чаагай-ла-дыр ам. Чоруу-ла чогузунам. Бурган өршээзин, олар мону эскербес болгай аан, чүгле кижиниң даштын көөр хире улус болбады бе. *(Ырак черде бир-ле кижиниң човууру дыңналыр.)* Ол оолду база шүүй берген-дирлер. База Тумат-оол ышкаш ат кылып...

Белдер. Колдуунда актыг чүве боор ийин ол. «Кандыг-бир аас чолу бооп, аътка шиитеп, чиптер ирги мен бе» дээш, ынчап турар кижи боор ийин бо.

Койнаа. Кайызы ирги ыңар?

Сеңгин. Чургаадай хүндү аан. Чамдык кижилерни соп турза-турза, хөлүн эрттирип алыр кижи болгаш-тыр бо...

Койнаа. Мындыг хөй кижи бөлүү-биле дургуннай бээр деп кым билген боор. Орус, бираат азы кыдат, манчы талазындан бир чүве дыңнап алган ирги бе?

Сеңгин. Че, хүндү, ижер-чиириң, идик-хевиң дээр эвес, чүгле чидиг бижек херек.

Кызыңнай. Бижек-даа белен бар ийин, чаңгы. Бо ийин, ажырбас боор аа? *(Бижээн көргүзүп олурар.)*

Белдер. Карбаш дээн соонда, чүгле хан кызаш кынныр бижек-ле-дир.

Сеңгин. Баш база караш дээр деңер даан. Че, ам чүл, хавыт!

Койнаа. Көрдүңер бе, хүндү, баргаш, мени билбес болур эвес сен бе, халак!

---

[1]*Эрлик оранынче аътқарар* – өлүрер дээн уткалыг.

[2]*Соодалдап* – хөлечиктээр, паштанчылаар.

© ГБУ КО РТ ИРНШ

Сеңгин. Ындыг-ындыг харын, хем шынаазындан келген мен дээр-ле болгай. Че, ам хавыт, аңаа баргаш, чугаалаар чугааны бодуң бил! Аас-дыл дээрге сенде-ле болгай. Моон эки аът херекчок, оон кээрде, Чыраа-Хүреңни мунуптар сен.

Кызыңнай. Чаяан бооп, бо дүне апкан болзумза, экиле-дир ийин. Че, дээргилер, менди-чаагай!

Өскелери. Чорууңар чогузун, хүндү!

Кызыңнай үне бээр, ырак черде шүгдүрген кижиниң[1] чалынганы дыңналыр.

Кижи үнү. Амы-тынымны өршээңер, өл-эът ажы-төлдүг амытан мен!

Белдер. Шүүлде үези болу берген-дир. Барбас болза, талаар.

Койнаа. Менде-ле шүүр кижи артпаан ийин. Дөгерези дургуннай бергеннер, чаңгыс Мекпер-оолдан өске кижи бар эвес.

Сеңгин. Хүндү-даа чорупту-ла, чүү бооп кээр эвес, көөр бооп-тур ийин. Та мээрең апарган шаап турар чүвези, та белде чевегде сөөгү шагжая берген чыдар чүве. Че, мен чоруптум. *(Үне бээр.)*

Койнаа. Кызыңнайга мээрең дужаалды ким хайырлаар чүве ирги? Чаңгыс карактыг сааскан кудуруу одагадан[2] кадап бээрге, ол-ла эвес чүве бе, мооңар!

Белдер. Кайынам, сен дег өөдежок боор ол. Харын, сайгарыкчы дужаал алыр ол. Тос карактыг одага[3] кадаар херек. Ону безин четтирер буян чок бак салымныг буга-дыр силер ийин. Че, хей адааргааш-даа канчаар силер, хүндү!

Койнаа. Адааргааш-даа канчаар. Харын, болар боттары...

Белдер. Багын чугаалаарга, бачыды арлыр боор, шуугааш чоор ону, хүндү. *(Үне бээр.)*

Койнаа. Ындыг-ла бооп-тур ийин. А соң даарта чагырыкчы Койнаа хүндү деп чүвени билбес-тир силер. *(Дашкада арагаяы ап көргеш, дықпцрцпкеш, ыжык чаагын суйбап цне бээр.)*

Дүн, орай бооп турар, Самбажык, Комбулдай оожум кирип кээрлер.

Самбажык. Адыр, Комбу, ындыг эвес... Сен баргаш, саактап каан кижилерни салыпкаш, кайнаар баарын айтып

---

[1] *Шцгдцрген кижи* – эриидеткен кижи.

[2] *Чаңгыс карактыг сааскан кудуруу одага* – эң-не биче дужаал ылгавыры.

[3] *Тос карактыг одага* – эң улуг дужаалдың демдээ.

© ГБУ МО ГТ ИРНШ

бер, ам кымны шүүп турар эвес, көрүп келир сен. Улус холунга кире бердиң халак!

К о м б у л д а й. Ол чүү деп чүве боор, какпага кирер күске эвес, бо бар-ла болгай. *(Бижээн көргүзүп каар, цне болур.)*

С а м б а ж ы к. Чүвени канчап билир. Оваарымчалыг чор!

Ш а д ы п чөдүрүп кел чыдар, С а м б а ж ы к бижээн уштуп белеткенип алгаш, эжиктиң бир талазынга туруп алыр, Ш а д ы п таваkта ужа тудуп алган кирип келгеш, оозун ширээ кырынга салып кааш, от кыдыында олбукту эдер дээш, күдүк кырынга олуруп алгаш, Самбажыктың будун көрүп кааш, барык үн чок чыгыы алгырар.

Ш а д ы п. Па-а! Бо кымыл? А-аа!

С а м б а ж ы к. Ыыттава, маңгыс! Бээр, боже олур! Шимчеве! Ыыттап болбас, оон башка көрдүң бе бо, талаар эвеспе! *(Бижээн көдцрцп каар.)*

Ш а д ы п. Ч-ч-ч-ча-а! *(Ойта дцшкен боду олуруп алыр.)*

С а м б а ж ы к. Че чүл, чүнү билдиң, чүнү дыңнадың? Дүргеn сөгле!

Ш а д ы п. Силерни дораан тудар деп-ле турар мындыг ийин бо.

С а м б а ж ы к. Башкы таңмаже бижик барган бе? Оон шериг кээр деп турар бе, чүнү дыңнадың?

Ш а д ы п. Чок, ынаар-мынаар бижик барганын, карак соглур, көрбедим. Шериг-шуруг-даа келдирер дээнин, кулак дештир, дыңнавадым!

С а м б а ж ы к. Аашкын!

Ш а д ы п. Кырым сынар!

С а м б а ж ы к. Шының ол бе?

Ш а д ы п. Октуг боонуң аксын чыл...

С а м б а ж ы к. Тумат-оол кайда чыдарыл ол?

Ш а д ы п. Тумат-оол... Тумат-оол... мында чок ийин ыңар, чана берген!

С а м б а ж ы к. Чана берген!.. Канчап чана берген дээриң ол?

Ш а д ы п. Эрии-шаажы шыдавас апарган дээш, арбанының даргазынга дужаап берипкен, ам аалында кижи, оон бээр ам ийи хонуп тур боор...

С а м б а ж ы к. Ам аалында деп че?

Ш а д ы п. Кыры сынар, хүн бо, аалында ийин, ам харын силерниинге баар боор.

© ТувГУ МО РТ ИВНШ

С а м б а ж ы к. Че, ындыг-дыр. Мегелээн болзуңза, сени көрүп тур! Тс-с... ыыттавайн олур!

К о м б у л д а й чедип келир.

К о м б у л д а й. Самба! Узун-Белек мында кижи ышкажыл!

С а м б а ж ы к. Боду кайдал! Ёзулуг хартыганың бирээзи ол-ла болгай.

К о м б у л д а й *(аяар цнгеш, оожум цн-биле кый дээр)*. Белек! Кирип келиңер.

С а д ы я а Узун-Белекти көдүрүп алган киирип кээр.

У з у н - Б е л е к. Менди-ле, Самба? Силер эвес болза, мени ат кылыр турган дайзыннар бо.

С а м б а ж ы к. Менди-ле, менди-ле-дир бе? *(Шадыпче.)* Дүлгүүрүң бер! *(Шадып сирилээн-кавылаан берип турар, ап алгаш.)* Кончуг эзирни, орукка бар чорааш, хөөреп бээр сен! Бисти тудуп, хоруур деп турар деп чүгле ону билир чүве-дир.

К о м б у л д а й. Кымыл бо? Танышпас-тыр бис аа?

Ш а д ы п. Силерни көрбээн-не-дир мен.

К о м б у л д а й. Адаңның ады-чолу кайызы боор?

Ш а д ы п. Ы-ы-ы... мээң адам шагда-ла чорта берген...

К о м б у л д а й. Ады ким ийик? *(Таваkта ужаны көрцп кааш.)* Па, ужа-даа салып алган силер бе?

С а м б а ж ы к. Шынап, бистиң талавысче кижи чорду бе?

Ш а д ы п. Койнаа хүндү чорааш, бук баш кылдыр шаагайтадып алган чедип келген чораан.

У з у н - Б е л е к. Эки-ле хүлээп алган-дыр силер аа. Мен аңаа турарым кай.

К о м б у л д а й. Оон өске кижи чорудар деп тур бе?

Ш а д ы п. Чүве-ле билбедим!

К о м б у л д а й. Билбедим, билбедим, билбедим деп алган, чогум чүнү билир сен?

С а м б а ж ы к. Оожум! Бекте чыдар улус бар-дыр бе?

К о м б у л д а й. Беш кижини салыптывыс.

С е ң г и н чаңгы шыырак эзирик чугааланып кел чыдар.

С а д ы я а. Бээр кел чыдыр, канчаар бис?

С а м б а ж ы к. Суй-белектен сунупкай бис аан. Келзин!

Шуптузу белеткенип алырлар. Шадып анаа диригге өлү берген ышкаш олурар.

С е ң г и н *(даштын)*. Кара... Эй, Шадып! Белдер хүндүнүң арагазын эккел!

© ЭБ УИОН ТувГУ

Өгже кирип кээр билек-ле, Самбажык ону ужур алагадааш, аксынче ооң аржыылын киир иткеш, ийи холун ооргазынга демирлей шаап каар.

Самбажык. Тумат-оолду чандырыпкан-дыр. Чаяан бооптур. Оон башка...

Комбулдай. Самба! *(Сеңгинче айыткаш.)* Аптайн бе?

Самбажык. Амдыызында хей оң. Че, дүрген чоруулуңар! Аъттарже!

Шуптузу үнүп чоруй баар, хөй аъттар даванының даажы дыңналыр. Шадып кезек када аңгадай берген турар.

Белдер. Э-эй, Сеңгин чаңгы! *(Даштын ыыттаар.)*

Шадып Сеңгинниң аксында аржыылды ушта соп алыр.

Сеңгин. Па-а-а! Ту-ду-ңа-ар!

Көжеге хаар.

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Алдан-маадырларның турлаа, хүн орайтап, кежээ, дүне болган, ындыг болза-даа айдың дүн чырыы бооп турар. Самбажык биле Дажыма бир черде кожа олурарлар. Шуптузу ырлажып турарлар.

Алды баштыг Кара-Дагны
Аал-ла кылып алыылыңар,
Алызында барып-барып,
Алдай кире берээлиңер.
Чеди баштыг Кара-Дагже
Четтирбейн бараалыңар,
Чеде-бекте өөрүвүстү
Чежип, салып алыылыңар.

Дажыма. Ындыг харын, оолдар, шында-ла алдырбайн баар бис. Алдай-Делег чурту кире бээр, ол-ла...

Самбажык. Аны хемнеп ашкаш, орус чурту кире бээр бис. Бистерни кым-даа, кайыын-даа чедип ап шыдавас.

Дажыма. Даа, Бээзи ийи кожуунда чээрби чеди суму бар. Ында чээрби чеди хүндү, чээрби чеди чаңгы база ол хире чайзаңнар[1] бар, оларны база кымчы бажынга албаан черде көрүп турзун!

Садыяа. Чоп-даа хөй чүвел мооңар, чүгле чаңгы, хүндү, чайзаңнар безин сезен бир кижи болду, а даа даргалар-биле кады барык чүс чыгыы... Оларның аг-шерии дээрге дүк-түмен чүве-ле ыйнаан, өршээзин.

[1] *Чайзаң* – эрге-дужаал ады.

© ТЫВИКОГТ ИРЧШ

Дажыма. Кай, коргуп олур сен бе?

Самбажык. Өзен санай өглерде олургулаар дүжүмет-терде чүү боор... *(бир талаже цне бээр.)*

Алдай-оол кирип келир.

Алдай-оол. Бүгүде, менди-ле тур силер бе?

Хөйден. Менди-ле, менди-ле-дир беңер!

Дажыма. Че, кайыын үндүңер, кайы чедип бар чор силер? Аал-чуртуңар кайдал, адыңар-чолуңар кайызы боор?

Алдай-оол. Алдай чуртундан үнген Алдай-оол дээрзи мен, мынчаар чоруп чор мен. Самбажык кайда ирги? Оларга бараалгап келген мындыг мен ийин.

Дажыма. Мында бир черде бар кижи, ам дораан чедип келир. Комбу, шымда кый де!

Алдай-оол. Ынчаарга аспаан-на-дыр мен.

Комбулдай ыңай болур.

Дажыма. Э-э, Самба, Самба! Дүрген бээр келем!

Самбажык далаш кирип келир.

Самбажык. Хо-о, чедип келдиң бе?

Алдай-оол. Биеэги даалгавыс бо-ла болгай. Тыптыр шаа-биле эккелдим.

Самбажык. Манап-ла турдум, биске кол-ла херек чүве бо. Боже олур.

Алдай-оол. Самба... Доо ынаар бараалам, барыпкаш келиилем. *(Үне бээрлер.)*

Дажыма. Алдай чуртундан бээр тыва чуртунче чедип кээр, берге-ле эр болгаш тур эвес бе. Самбажыктың чугаалап олурар кижизи бо ышкаш чүл.

Шимээн үнүп, ийи кижиниң үнү дыңналыр. Урундай ыңай болур. Узун-Белек биле Садыяа Кызыңнайны сөөртүп алган чедип келирлер.

Узун-Белек. Олур, бөргүң ужул! *(Олуртуп каар.)* Мооң аксы-сөзүн айтырып көрүңерем. Бисти ыт ээрип тур деп-даа бодавайн-дыр...

Дажыма. Чүү кижил, каяа чору?

Узун-Белек. Эзим иштинге чортуп чор-ла, аас-дыл дээрге анаа аккан суг ышкаш амытан-дыр! Че, чүге хөлүе берген олур сен, өчүүң шулуудат!

Дажыма. Адыр, оол! Че, болар кайыын келген, кайы бар чыдар ирги? Адыңар-чолуңар кайызыл, аал-чуртуңар кайда ирги?

© ГБУК МО РТ ИРНЦ

К ы з ы ң н а й. Чаа, дээргим! Чодурааны эгген ояар, чыгыр-чагыр эзеңгилиг, аът кежин сойган олчаан, далдыр-дулдур төрепчилиг чораан ядыы-самдар ашак мен. Чээрби бир дарийгим, чеден беш хааным, тозан тос кудуктуум, тос дээрим, Долаан бурганым, эки эзир тевер, бак эзир дойлаар дээн, мынчангаш-ла, эргим оолдарым, силерге соодал-хөдел болур ирги мен бе дээш, калгып келдим ийин.

Д а ж ы м а. Уваа, ындыг-дыр аа? Шымбай-ла ядыы-самдар-дыр...

К ы з ы ң н а й. Ындыг ийин, дээргим.

Д а ж ы м а. Дээргилеп алган мону көрем! Каям, Садыяа, ол кымчың-биле... Адыр-адыр, бо кырганны таныыр кижи бар бе, кымыл?

У з у н - Б е л е к. Сактырымга, Кызыл-Тайганы дагаан черге чушкуузунга чүлгүүш баглап алгаш, кудай дүвү чүлгүп чоруп турган...[1]

К ы з ы ң н а й. Аъдың эзери чайлы берип-тир.

У з у н - Б е л е к. Ой, халак, талаар аът болгай аан! *(Ыңай болур.)*

Д а ж ы м а. Че, ол дээр чүлгүп турган одагаң кайдал?

К ы з ы ң н а й. Оо, кайын ындыг боорул ыңар. Ол оол мени өскээр танып тур ышкаш ийин. Мен дээрге... Мени билбес кижи-даа чок ыңар. Хем шынаазы чурттуг Сарыг-Самдаң деп кижи мен-не болгай мен. *(Ырзаалыктап каттырар.)*

Д а ж ы м а. Уваа, чиктиг чүве, аарыым кирип олур. Садыяа, ол кымчың-биле мооң ол ораажып олурар дылын чазылдыр шаавыдам.

К ы з ы ң н а й. Шыным-на бо, оолдарым, менде кымчы дүжер эът кайда боор!

С а д ы я а. Мен көргей мен аан! Кымчы дүжер чер чокдаа болза, шаагай орнун тып аптар мен.

Кымчы-биле кагар деп баар, К ы з ы ң н а й алгыра бээр, С а м б а ж ы к, А л д а й - о о л кирип келирлер.

С а м б а ж ы к. Бо чүү болду? Кымны шүүй бердиңер! Адыр, Садыяа! *(Ону идипкеш, Кызыңнайны топтап көрцп турар.)*

Д а ж ы м а. Дылы ораажы берген кижи-дир ийин. Оозун чазып каар дээш.

С а м б а ж ы к *(чемелей аарак)*. Орнаар аъттың дижин көөр, оорлаан кижиниң аксын айтырар чоор. Кырганны салыптыңар.

---

[1]Кызыл-Тайганы дагаан черге одагалыг чоруп турган кижи ышкаштыр дээн уткалыг.

© ТувГУ МЦРТ УРНШ

Садыяа салыпкаш, кымчызын чайып, өскээр чоруй баар.

К ы з ы ң н а й. Ачылыг, буянныг оглумнуң алдары[1] кайызы ирги?

С а м б а ж ы к. Мени Самбажык дээр ийин, ирем.

К ы з ы ң н а й. Охаай, мындаагыларны дыңнаан-дыр мен... Черле буянныг чаагай оол болду ий!

С а м б а ж ы к. Че, ындыг-дыр. Ам барып шайлап, чемненип ал, ооң соонда чугаалашкай бис аан.

К ы з ы ң н а й. О-о-о! Мен ышкаш кырган калдарга бүүрек-баарак болза, ол-ла. Хе-хе-хе! *(Чиктии сүргей үне бээр.)*

Д а ж ы м а *(ооң соонче көрбүшаан)*. Шак ындыг кижилерде чаң-на бар боор чүве...

С а м б а ж ы к. Сээң ооң база-ла чөп, оол. Чылбыртканда чылдак-ла бар, чылбай сугда байлаң-на бар... Харын «Хой кургулдайы бе дээш чылан хойлаптар, чүвүрүм бе дээш таалың кедиптер» деп үлегер чугаа бар чүве болгай. Чок, ынчап болбас! Бисче улус келбестей бээрлер.

Д а ж ы м а. Че, ындыг-дыр. Чезин-холазын көөр-ле бооптур ийин.

С а м б а ж ы к. Белек, бээр келем, акың аъдын оъткарып каайт, дуңмам!

А л д а й - о о л. Адыр, дуңмам. Тевер, аажызы багай мал! Безин хүрээ дагалыг чүве болгай... Мен бодум. *(Үне бээр.)*

С а м б а ж ы к. Эрес эр деп чүве бо-дур, кирип келгеш, эшке удуур черден белеткевит.

Д а ж ы м а. Үш хонук улай удувадывыс. Багай кадай чүнү канчап олур ирги?

С а м б а ж ы к. Ээта, кады-кырааның сакты бердиң бе?

Д а ж ы м а *(оожум үн-биле)*. Мен амдыы ашактан сестиримни...

С а м б а ж ы к. Ажырбас оң, хүндү. Ам харын доскуулдарны барып, эки чагып кааш келбес сен бе, эжим.

Д а ж ы м а. Ээ-хай, оозу дээре. *(Үне бээр.)*

С а м б а ж ы к. Эки-ле чагыыр сен! *(Алдай-оол чедип келгеш, Самбажыктың чанындан чыдып алыр.)* Моон, моон чыдып ал. *(Бир талазынче алгыды чыдып бээр.)*

А л д а й - о о л. Ажырбас, маңаа-даа болза, сыңа бээр мен.

С а м б а ж ы к. Шынап, демги ол хүрээ дагаңны биске айтып берип көр. Даг-даш тевер улус бис база аъттарывысты ынчаар дагалап алыылы.

---

[1] *Алдары* – ады.

© ВНУ МО РТ ИРНТИ

А л д а й - о о л. Ынчалыңар, эртен көрүп алыр сен.

С а м б а ж ы к. Товарыш... дага... Ол-ла.

Ай херели чайлап, булут хөлегелеп кээр, ийи эр удуп эгелээр, Кызыңнай кедеп чедип келгеш, Алдай-оолду көрүп кааш, ол уубиле эртип чыдар.

С а м б а ж ы к *(көрүп кааш)*. Кырган, чоп удувас силер, чемненип алдыңар бе?

К ы з ы ң н а й. Оо, четтирген-четтирген, оглум, удууйн-удууйн.

С а м б а ж ы к. Кырган кижи одаг кыдыынга хаарыктап чытпас ийикпе.

К ы з ы ң н а й. Ындыг харын, оглум. Адыр, багай чонаам бар чүве. *(Үне бээр.)*

А л д а й - о о л. Алдайлар, тывалар, орустар-даа – шупту бир дөмей кижилер, ол хирезинде-ле оларның аразында дүжүметтер, байлар деп чүвелер бар, олары ядыыларын кулданыр, боттары байып, дежээреп турар. Элдеп чүве, кажанна кижилер бир дөмей апаар үе келир чүве ирги?

С а м б а ж ы к. Харын дедаан.

Кызыңнай энчээн тудуп алган чедип келир.

С а м б а ж ы к. Барып чыдып ал, кырган, ырак черге чортар дээш, човай берген боор сен.

К ы з ы ң н а й. Ийи бут бастынмас ийин, оглум. Уё-уё-уё. Кырып деп чүве чүдек чүве-дир ийин, оглум. *(Курун чешкеш, бижээн белени кончуг кылдыр салып турар.)*

С а м б а ж ы к. Аа, кырганның бижээ бодунга-даа бербестир аа? Кырган кижээ аар, арай таарышпас эвеспе моң?

А л д а й - о о л. Кырган кижилер кестик астыр боор чүве болгай.

К ы з ы ң н а й. Ынчап чоруй, кестик тып алгаш, оглум Самбага берип каай мен аан. Аныяк кижи астып, эдилеп каай аан. Уё-уё-уё...

С а м б а ж ы к. Меңээ-ле таарышпас бижек-тир, кырган, тос сыптыг бижек эки болдур ийин.

Пауза. У з у н - Б е л е к т и ң ырак черде ырлап турары дыңналыр. Кызыңнай удумзурай берген Самбажыкка чоокшулап чеде бергеш, өлүреринге белен чыгыы апарган турар. Садыяа шимээргеп кел чоруур, Кызыңнай дүрген-не чыда тыртып алгаш, шыңгыы хаарыктап эгелээр.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

С а д ы я а. Чүгүрүк Кара-Хүреңни ким эзертеп алганы ол? *(Кызыңнайны көрүп кааш.)* Па, сен чүге мында сен, ашак? Чүгүрүк Кара-Хүреңни эзертеп каан тур-ла, ким боор? Анаа багга турган аът болгай.

К ы з ы ң н а й. Дем-не эзерлиг турар аът чораан... Че, бо ойтулаштаар дээн оолдар ыйнаан, оон өске ким боор, уё-уё!

С а д ы я а. Уваа, кайыңарам! *(Бижекти алгаш.)* Меңээ бериңер. Ча чазаар чогум бижек бо-ла-дыр. *(Алгаш, үне болур.)*

К ы з ы ң н а й. Ой-ой, оглум, бижек чокта...

С а д ы я а *(хая-даа көрүнмейн)*. Сээң багай кестииңни чиптер ийикпе!

К ы з ы ң н а й. Кааптың халак, оол!

С а д ы я а *(ыраактан)*. Эртен эккеп бээр мен.

К ы з ы ң н а й *(оожум үн-биле, ындыг болза-даа улуг кыжаныг-биле)*. Ындыг-ла болзунам... Адыр... Ам бо удаада эки удуп алыңарам, моон соңгаар чүү, кандыг уйгу-биле удуур эвес силер! Далашпа, хүндү, далашпа... дүн чаңгыс бо эвес-ле болгай!

Ырак черде бир оолдуң ыяңгылыг үн-биле ырлап турары дыңналыр.

Аңгыр чараш айлаң-кужум,
Аткан даңны алгап берем,
Амырга дег күжүр үнүм,
Амыракты ырлап берем!

К ы з ы ң н а й. Узун-Белек деп чүве эвеспе ол, мени таныыр, ону кызыл-дустадыптар арга болза, эки-ле сырынналып чор, сени база канчаар эвес мен!

Самбажык күштүү-биле чөдүрүптер. Кызыңнай ол-ла черинде кара хөлеге ышкаш турар.

К ө ж е г е х а а р.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Үшкү, дөрткү көргүзүглерде болуушкуннарның утказын сюжет аайы-биле чугаалаңар.

2. Көргүзүглериң планын тургузуңар.

3. Шииниң персонажтарының тус-тузунда овур-хевирлерин тургузуңар:

а) Сеңгин биле Белдериң; б) Самбажык биле Садыяаның; в) Кызыңнайның.

© ГБНУ РЦ РТ ИРНШ

4. Шииде төөгүлүг овур-хевирлерни адаңар.

5. Алдай-оол деп кымыл? Аңаа хамаарышкан үзүндүнү тып-каш, номчуңар. Ооң Самбажыкка чедип келгени чүнү херечилеп турарыл, тайылбырлаңар.

6. *«Шак ындыг кижилерде чаң-на бар боор чүве»* дээн сөстер кымга хамааржырын тодараткаш, аңаа даянып, кижилерниң мөзү-шынарының дугайында кыска үнелелден бижиңер.

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Ийиги көргүзүг хевээр турар. Даш ожук кырында улуг паш турар. Комбулдай биле Урундай иелээ одаг чанында олурарлар. Мундургу биле Дадаңай хууң тудуп алган, ырлажып эртип чыдарлар.

Өле бениң кунну чүве –
Өртег чаңгыс аъдым чүве.
Өске кижи төлү чүве –
Өзүм-баарым чамдыы чүве.

Урундай. Бээр келиңерем, дуңмаларым.

Мундургу. Аалчылар моорлап келген, шай хайындырар дээш далажып чор бис, акый.

Урундай. Харын, маңаа биче када келгеш барыңар даан, дуңмалар.

Дадаңай. Бараалам, кел дээн эки, бар дээн багай деп чугаа бар.

Ийи уруг чедип кээрлер.

Мундургу. Бараалгап тур бис, акый.

Урундай. Мындыг чүве-дир ийин бо, дуңмалар... Силер дээрге ам назы четкен кыстар-дыр силер, адаан-өжээн негээр деп чүве озалдыг-даа, берге-даа боор чүве, ол дээрге эр улус-туң херээ-дир, дуңмаларым...

Мундургу. Кай, херээжок улуста өжээн чок бе?

Урундай. Адыр даан, дуңмам, херээжок улуста өжээн база-ла бар, ындыг болза-даа эр улус ышкаш даш чүректиг эвес, чүгле сеткили хомудап, чеңниг уштуу-биле[1] карааның чажын чодар боордан башка... *(Мактанып.)* Эр улус дээр-ге эдээн азынгаш, эдер боозун чүктээш, амы-тынын артынга каггаш, көрбес силер бе, бо бистер ышкаш мынчап чоруп бээр боор чүве болгай...

[1]*Уштук* – хол-хап орнунга тоннуң чеңиниң аксынга даарап алыр улашкы.

© ТЕНУ МО РТ ИРНШ

Дадаңай. Ой, та, акым. Кымда өжээн чок боор. Бодапдаа көрден, сээң кара баарың, өзүң-чүрээң болган эжиңни чызаан черинге өлүр эриидеп, ооң чаш ханын черже төп, хилинчектеп турда, сен канчап дөзер сен. Кижиниң сеткилсагызы канчап хайнып келбезил! Канчап өжээн өөскүп үнмезил? Че, Мундургу, чоруул.

Хууңнарын алгаш, чиик чүве дег, үне болурлар.

Урундай. Адырам, дуңмалар, дыңнаңар даан, биче када.

Комбулдай. Хөөкүйлерниң сеткилин хомудадып кагдың көрем.

Урундай. Харын дедаан, чүве чугаалаар дээш дидинмейн, хейде-ле... Ээта, биеэги калган Бошкажык хөөкүй үргүлчү Чинчижикти сактып чугаалаар чораан чүве. Күжүр дириг чораан болза, ол уруг-биле өг-бүле болу бээр ийик. Ол сагыжынга четпейн, хайлыг дайзынның холундан өлгени ол-дур ийин.

Кызыңнай кирип кээр.

Кызыңнай. Ол-ла болгай харын. Че, чүнү хөөрежип олур силер, опаң-чипең кайгалдар? Хе-хе-хе...

Урундай. Чок, ирем, аар-саар чүве чугаалажып, кыстар дугайы хөөрежип олур бис ийин. Бошкажык ол шөө-бөрүнүң холундан калбаан болза, Чинчижик-биле маңаа кончуг кудаңы дүжүрер турган-дыр ийин.

Кызыңнай. Кандыг дайзын ооң эрес чүрээнче хоранныг холун сунупкан чүве ийик, хомуданчыг-ла эр калган... Ол чүве көстү берзе, бо сөөк холдарым-биле ана...

Комбулдай. Ону өлүрген магачынны[1] Кызынай хүндү дээр чораан ийин, кижи ону таныыр, билир чүве болза, ол кулугурнуң чүрээн дириге ушта тырткаш, ак-калдар ытка каап берзе. Ийе, ол дайзын бо келген турган болза, канчапкай эртик мен. *(Шыданмайн тура халыыр, Кызыңнай база девидеп тура халыыр.)*

Кызыңнай. Ой! Өршээзин, оолдарым... Харын аан, мен безин корга бердим... Ындыг бак кижиниң чүрээн эки ыт безин чиир чүве бе мооңар, оолдар. Харын Кезер-Чиңгис хаан кижи чүрээн чигге сыырыптар хаан дээн. Бошкажыкты өлүрген кижи холга кирип кээр чүве болза, мен-даа болзумза ооң хөрээн чара шапкаш, чүрээн ол-ла черинге сыырыптар ийик мен. Ара чээн кулугурну...

Урундай. Кызыңнай хүндү дээрге, барык бо кырган ышкаш, шак мындыг улгады берген кижи дээр чораан, адындан

[1]*Магачын* – араатан, өлүрүкчү.

© ГПНТБ ИРНЦ

алырга безин, чиктиин көрүңерден. Кызыңнай хүндү деп аан, боларны канчап Сарыг-Самдаң дээр-дир...

Кызыңнай. Оо, оолдарым, биеэде бистиң бурунгу улустарывыс черле ындыг, кижээ сагыл четтиртирде, кижиниң хевир-дүрзүзү-биле бээр. Мени көрүңерден, сарыг боорумга, Сарыг-Самдаң деп алган, а Кызыңнайны база кызыл боорга, Кызыңнай хүндү дээн болгай аан ону. Чон аразынга көрүп чоруур болза, илдең кижи-дир ийин ол...

Комбулдай. Кай баар ол, өжээн өртүнге өрттенип өлүрдүр ийин оң.

Кызыңнай *(далажып)*. Ой, шынап, оолдар, башкы амбын черинден шериг кээр дээн чугаа болду, кажан келир ирги, оолдарым?

Комбулдай. Ону канчаар дээш, ирем? Дамчыыр чугаадан дыңнаарга, үнүпкен, Оттук-Дашта тос кожуун чыыжы бооп турган черде келген, ол ынчаар маады, бай-караларны доюлдурган турар болду, ам каш хонуктан Адар-Төш, Сесеге ынчаар чедип кээр сураглыг.

Кызыңнай. Удур келген-биле уткуй көржүр, чедип келген-биле чепсектиг көржүр чүве болгай. Хем шынаазынга кезек доктаар чадавас... Оон хап үнзе-даа, ана өрт халап болганы ол.

Урундай. Оппуккай биле Бошкажык ийиниң кайы-бирээзи чораан болза, ынаар салып болур эрлер олар турган-дыр ийин.

Комбулдай. Ээта, кылынмас кылыы-даа чок эрлер, хөөкүйлерни. Оппуккай суг дээрге мырыңай маады, чооду чурту кирип чораан эр болгай. Чургаадай хүндү бир ай ажыг чыгыы эдертип, орус ноян Сапыйааповка барып бараалгаан, оон барык ийи адан чүъгү орус бараан эккелген. Ооң-биле Чургаадай бо кавы чонну сойгалап каапты ол. Бир орус кара шайны он беш хураган кежинге садып турду. Ынчап турала, Оппуккайны өлүрүп чип алды, ол кулугур.

Урундай. Мөңгүн чанчааларны[1] барык бир таалың иштин чыып алды ол. Ооң уламындан ам кожуун мээреңи болур деп тур ышкажыл. Черле бо мөңгүн деп чүвениң үүлгетпес чүвези чок. «Мөңгүн алыр сен, ол кижини өлүрүп кааш кел»-даа дээр болза, бар чыдар боор-дур.

---

[1]*Мөңгүн чанчаа* – мөңгүн акша, лаң.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Кызыңнай. Чөп чүве чугаалап олур сен, Урундай. Аа, мөңгүн кончуг. Бежен лаң мөңгүн дээрге-ле майгын өг дег беш шарылар-дыр. Шынап-ла, чамдык кижилер мөңгүн дээш кижи-даа өлүреринден дадай дивестер. Кончуг-даа боор чүве-дирем. *(Тейлеп олурар.)*

Комбулдай. Бир эвес силерни «Чүс лаң мөңгүн алыр сен, Сеңгинчикти өлүрүп кааш кел» дизе, канчаар сен, кырган?

Кызыңнай. Аа, бурган өршээ, оран-таңдым, оолдарым, ыңай-ла турзун дээр мен. Канчап кижи амызынче хол чедер боор. Кижи херекчок, дузакта торлаа безин көрүп албас амытан боор мен. Ыңай-ла турзун, өршээ!

Урундай. Кижи дээрге чүс сөөктүг, кара баштыг албатыдыр. Оглу ышкаш оглу... Бошкажыкты... силер ышкаш...

Кызыңнай *(сестип далажып)*. Харын аан, оглум. Дыңнап көр даан! Энир чылын торлаа дузаа кезип чоруурумга, бир кара-бөскек[1] чап-чаа туттунган – дириг чыдыр, багай даңзаны уштуп келгеш, бажынче кагар дээримге, карааның кээргенчии кончуг... Өскээр көрнүп алгаш, бажынче дырт кылыр дээш, холум орта каккаш, оон харын хорадап де. Торлааның мойнун шуут үзе соп алган черим бар, аа, кижи дег араатан чок!

Урундай. Кай, мени база араатанга дөмейлеп бе? Ажытөлдүг ашак, кырган кижи эртип.

Ырак эвес черде ыры дыңналыр.

Сай-ла сөөгүм чамдыы болган
Сарыым сени сактып чор мен.
Сай-ла чажым суйбап ора,
Чагаан сөзүң утпайн чор мен.
Эъдим-ханым чамдыы болган
Эжим сени сактып чор мен.
Эрии-шаажы эстир четкен –
Эки хүнүм манап чор мен.

Комбулдай. Хы, үнүнүң экизин. Эки үе, эки шаг.

Кызыңнай. Адырам, оолдарым. Кепти ёзунуң төрези солушкаш, Батыргуула ёзунуң төрези доктааган. Бо төре ындыг-ла белен солушпас болур ужурлуг.

Урундай. Чаъс-чайыктыг чайын меңги хар безин эсти бээр болгай ыңар. Даң адар – хүн үнер. Дагаа чылы Улу чылы-биле солчур деп бир чугаа бар.

[1] *Кара-бөскек* – эр торлаа.

© ГБНУ МО РТ ИРНЦ

Комбулдай. Бистер солупкай бис аан, кырган. «Шажын соңгаарлаан, төре бурунгаарлаан» деп чугаа база-ла бар болгай!

Кызыңнай. Хаан төре бодунуң албатыларын кээргээр, чагырар-даа, ол дээрге хаан төрениң...

Ыры чоокта дыңналыр.

Кепти ёзу төрезинден
Кээргел дилээн херээ-даа чок,
Кестик-бижек тудуп алгаш,
Кедилелди чедип аар бис!

Урундай. Дыңнадыңар бе? Улустуң тоолунда безин бар болгай. Өскүс-оол хаан болу бээр ышкажыгай.

Кызыңнай. Ийет-ийет, бистиң Самбажыывыс база-ла хаан болу бээр-дирем бо. Самба кайда баарды бо, оолдарым?

Урундай. Хаан болбаза-даа, кандыг-бир төрени шыдаар эр. Ойт, эжим, улус кидин-не баг, кажык адып турлар ышкаш, бараалам!

Комбулдай. Че харын, бараалы! Чараш кыстың чаңын билгеш, чарлыр хөңнүм читти ышкаш.

Кызыңнай. От-көс бар-дыр, одаг ээн калыр, оон башка силерниң-биле баар ийик мен.

Урундай. Одаг ээн кагдың халак, кырган. *(Үне бээрлер.)*

Кызыңнай *(кыжаныг-биле)*. Эки-ле көгүп туруңар. Удавас силерниң хүлүңер хадыыр үе келир! *(Пашта шайны хымыш-биле саарып көргеш, от салырынче ээге бээр.)*

Чинчи кирип олура, хая көөр.

Чинчи. Ажырбас. Ажырбас, акым! *(Кызыңнайны көрүп кааш, аңгадай берген.)* Дүжүм бе? Азы, адырам... Кай, силерни бир-ле черге көрген ышкаш мен, ирем. Силер мени көрген-дир силер бе?

Кызыңнай. А-а-а! Хе-хе-хе!.. Мени амдыы ол Алдыы-Ишкин чурттуг Кызыңнайга дөмейлеп олур эвес сен бе, уруум. Бир эвес торгу тоннуг болзумза, ол дээр болгайлар аан, боларың. Кай, уруум, човаан боор сен, суксаан-даа боор сен, шайлап ал, уруум... Мээң самдар чүвелерим чүнү ижип-чип олурлар ирги? Ам кыс болган-дыр сен, Кызыңнайга паштанчылап турарыңда, чаш чүве-ле болгай сен... *(Өскээр көрүп алгаш.)* Өштүүн, бо чүве база мында.

Чинчи. Чүже, ирем?

© ТЫВУНИИОРТИРНШ

Кызыңнай. Чок, уруум, хугбай, оорга сыртылаар, аът хоюп каапкан ийин, уруум, уё-уё-уё! Оо, шынап, мында кыс уруглар база бар болбазыкпе, уруум. Мундургу, Дадаңай суглар. Оларга сени чедирип каайн. Сени көрүп кааш, аажок амыраарлар бооорлар.

Чинчи. Ыракта бе, ирем?

Кызыңнай. Чок-чок, мырыңай ырак эвесте...

Чинчи. Харын бараалы, ирем. Шынап, Дадаңайга угбазы сөс чоруткан чүве. *(Чоруур деп белеткени бергеш.)* Силер мени...

Кызыңнай. Ийе, ийе... Кызыңнай сугга көрген-дир мен, уруум. Че!

Чинчи. Амдыы ол Самба акымга чугаалап каайн, ирем!

Кызыңнай. Ийе, ийе, чугаалап каалы харын, уруум!

Бижээн бүдүү тудуп, белеткенип үнүп чыдар. Чинчи база. Самбажык кирип келир.

Самбажык. Ойт, кай баарың ол, Чинчи? Бээр кел, чемнениили, о-о, шай база бар ышкажыл. Че, бээр кел!

Чинчи кел чыдар, Урундай далаш кире дүжүп кээр.

Урундай. Бо канчап барган бажың-биле баар кижи сен, ашак? Ыяштаар улузуң манай бээди!

Кызыңнай. Богда өршээзин! *(Бидиц бодунга.)* Халак, халак! Майыы кадырлып, бээр чүге чедип келген бо. *(Үне бээр. Урундай база.)*

Чинчи. Мен уругларга баар деп турдум, акым, биче-ле болза, чоруй баар ийик мен.

Самбажык. Чүү уругларга?

Чинчи. Мундургу сугларга аан.

Самбажык. Олар ынаар эвес, бо чанывыста улуг одагдала болгайлар. *(Шиште эътти бээр.)* Кым ынча дидир?

Чинчи. Амдыы ирей-ле ынча дидир. *(Эътти амзааш.)* Чаагайын аа!

Самбажык. Чи, чи, Чинчи... Шиштээн эът чаагай-ла болдур ийин, ынчангаш «Дүлген эъттен артык таптыг шиштээн эъттен чиген болза, дүгдээн эштен артык ынак тыпкан эшке барган болза» дижир болгай.

Чинчи *(каттыргаш)*. Акымның чечени-даа кончуг ийин! Кижи ындыг болза! Ол ирейниң мегелеп чүзү боор?

Самбажык. Угааны чанып чоруур ирей-дир ийин, Чинчи.

© ГБУ МО РТ ИРНЦ

Чинчи. Бистиң каш өшкүвүс ам төнген, Белдер хүндү дөгерезин сүрүп чипкен. «Ажы-төлүм аксы-боскун кестилер» деп, авам ыглап олурар.

Комбулдай, Урундай, Дажыма, Алдай-оол чедип келирлер.

Самбажык. Ам дээреде ынчап-ла турзуннар харын, ол малды дөгерезин дедир сүрүп алыр хүнүвүс кел-дир ийин оң, Чинчи! Сен, дуңмам, ам дээрезинде маңаа черле артып калзыңза дээре боор. Далайга дамды дуза чүве болгай.

Чинчи. Ындыг-дыр, акым. Мен черле силериң-биле чоруурун кончуг күзээр мен.

Дажыма. Бодап-ла көр, дуңмам.

Чинчи. Харын, бодаарга-даа, черле ол... Ачамның болгаш амдыы ол чок... Акым, мен өжээн негээр мен! Өөрүм уруглар база бар-дыр.

Дажыма. Ол чөп-түр, Чинчи! Өөрүң уруглар баг каккан оолдар чанында турбадылар бе.

Чинчи. Кайда, акым?

Дажыма. Дуу ол улуг одагда.

Чинчи үне болур.

Самбажык. Ындыг-дыр, ам олуруп турган херээ чок, шуут-ла шаап киргеш, Даа даргаларны база Өөлет дарганы туткулап алыр. Харын, мен чызаандан – чыыш дүжүметтериниң аалдарындан бээр дуюкаа чүвениң аянын билип келийн.

Семис-Кадай эгиш-тыныш-биле кирип келир.

Семис-Кадай *(менди безин чокка)*. Күжүр оолдарым, өршээп-азырап көрүңер... Дүк-түмен шериг чедип келген, хамык аалдарның өглерин көжүрүп, чаңгыс черде мөөңней тип турлар. «Башкылыы Бора-Булакта кирип турда, соңгулуу Чал-Орукта турар улус дижир-дир деп чугаалаар сен» деп бекте чыдар демги ашак чугаалаан чүве ийин, оолдарым.

Дажыма. Ам чүл, ынаар баар бис бе азы... *(Кызыңнай домбууда шай тудуп алган кирип келир)*. Моон дезип чоруур бис бе? Олар дүк-түмен, а бистер...

Кызыңнай *(шайын кудуп чыда)*. Чүл, оолдарым, шериг чедип келген бе? Өршээ-азыра.

Дажыма. Че-че, барыңар, ирем, бис мында...

Семис-Кадай. Оолдарым, дыңнадыңар, мен калгып чаныптайн, чоруунар чогуур-ла болзун, оолдарым! *(Үнүптер.)*

© ТЕНУ МО РТ ИРНШ

Самбажык. Ындыг-ла болзун, угбам. Оолдар силерни дөгүдүп каар. Че, чүл, бүгүде, канчаар бис? Моон өөрүвүс келгенде, чоруур бис бе азы өөрүвүс соондан баар бис бе?

Садыяа. Өжээннигни өдекке киирбес, чаачыны чадырга чагдатпас. Удур барып көржүр, ол-ла!

Дажыма. Чок, бис ынаар барбас бис, өөрүвүс чедип келирге, моон чоруур, ол-ла дээре.

Самбажык. Чок, чаңгы, чоруур чоруурда, кызыл чудурук-биле-даа болза бержип тургаш, чоруур херек!

Дажыма. Олар муң ажыг кижи-дир, а бистер дээрге... Халас черге хан төгер деп чүве харааданчыг-ла.

Комбулдай. Мен-не моон ам дораан чорааш, келир чылга чедир бо чыткан Алдай-Делегже кире бээр мен. Аңаа барып дериттинип алыр, ол-ла дээре.

Самбажык. Ол чөп, моон чоруур, чүгле өөрүвүстү манап алыылыңар.

Комбулдай. Арт артында акы-дуңмалар база көрнү бээр болгай аан.

Кызыңнай чашпаалай аарак кире дүжүп келир.

Дажыма. Че, чүл ыңар?

Кызыңнай. Че харын, боларга, оглум Самбага, дуюкаа чүве айытказа дээш, биче када барыптар бис бе, оглум?

Самбажык. Чүү ирги, ирем? Че харын, бара кааптаалы. *(Туруп бар чоруур.)*

Комбулдай. Маңаа чугаалавытса эки боор.

Дажыма. Сымырангаш канчаар сен, ойтулаштаан оолдар, кыстар сен бе, маа чугаалавыт че, чүңүл, ашак?

Кызыңнай. Адырам, оолдарым, мен база бир чүве бодап келдим. Че-че, хей-даа ирги бе ай!

Самбажык. Чугаала, чугаала харын, өскээр барза, өскээр-ле болгай, кижи өлүп, киш өрттени бээр эвес, чугаала.

Дажыма. Че-че, үнээргетпейн, дүрген чугаалавыт, ынчап олурар шөлээн чок-тур.

Кызыңнай. Мен мынчаар бодап олур мен, оолдар, шериг келген-дир харын, ынчаарга ол шеригде чүү кижилерил, кымнарыл деп чүвени баш бурунгаар билип алыры черле чөп боор. Мында өске кижи бар эвес, биеэги-ле боттарывыс болгай бис.

Самбажык. Ындыг харын, оон?

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Кызыңнай. Амбын шерии муң кижи деп олур бис, ынчаарга олар чогум кымнарыл, шупту-ла байлар, шупту-ла дүжүметтер деп бе? Чок, олар база бистер ышкаш ядыысамдарлар-дыр. Чүгле бээр кээрде, шайның сарыг сүттүүн ишкен, эттиң чаглыг, семизин чиген, аттың семис, чүгүрүүн мунган, боонуң ыракшыл дээрин чүктээн оолдар-дыр. Олар бээр кээриниң мурнунда кажан-даа кедип көрбээн хевин кеткен, чүгле дүжүметтерниң көгүлдезинге кирген амытаннар-дыр. «Аңаа баргаш, үп-биле байыыр силер» дээрге, келген карачуул оолдар-дыр.

Самбажык. Оларны ынчаар мегелеп келген бооп база-ла чадавас.

Кызыңнай. Мынчап кээрде, мен мынчаар бодап келдим... Мээң анаа кара угаан-биле бодап олурарым бо-дур ийин. Эрни алгыг айыжы кадактан[1] тудускаш, аастыг-дылдыг, арга-сүмелиг кижиден оларже аткарып, амыр-мендизин айтырып, аянныг, таптыг хөөрежир болза, ол оолдар бистиң талаже тыртылып келбес деп бе, оолдарым, азы чүл? Че-че, мен хей-даа чүве чулчуруп олур мен! *(Таакпылай бээр.)*

Самбажык. Мен бодаарымга... бо кырганның оозу чөпдаа ышкаш!

Садыяа. Өске чугаа турбас, чөп-түр, шын ышкаш-тыр. Көрбээн чүвези чок, көдүрбээн хөнээ чок чүвең эндээр эвес.

Дажыма. Шенеп көргей-ле бис. Харын ынаар чорудар кижи кымыл? Бо кырганның чугаалааны ышкаш кижи болза...

Самбажык. Бо кыргандан өске кижи кым боор!

Садыяа. Ынчанмайн канчаар, ушкарган олчаан аалынга чедирер дээр болгай.

Комбулдай. Че, хупурай-ла берзин, кижи-кажы чорудар деп хей чүве. «Ынанганның бажын ыт чизин, ыңгыржактың бажын өрт чизин» дээр мен!

Кызыңнай. Ол чүңер боор, оолдарым! Харын бо Самба боду барган болза, ужур-чөптү-даа билир, угаан-сарыылдыг кижи аан.

Дажыма. Бисте силерден улуг назылыг кижи безин чок тур. Силер барып көрүңер, хоржок мен дээр болзуңарза...

Самбажык. Че, кырган. Оолдарың силерни деп турар ышкажыл.

---

[1]*Эрни алгыг айыжы кадак* – беш метр торгу кадак. *Кадак* – белекке бээр торгу.

© ТувГУ Ю.Р.Ирнш

Кызыңнай. Ам канчаар, чүс хар харлаар эвес мен. Оолдарым, силерни дээш бараан болуп-тур мен ийин.

Самбажык. Бистерни чүү деп баарыңарны бодуңар болгаап көргей силер.

Кызыңнай. Ынчанмайн канчаар ийик. Силерлер дээрге дээрде эзирлер-ле болгай силер! Чүвениң бижырымчалыыбиле азы иелээ хаптар бис бе, оглум, Самба?

Дажыма. Че, бо кижиге чүге кадалып олуруп бердиңер? Сөглээн сөс, керткен ыяш.

Кызыңнай. Бижырымчалыын бодааш ынчаарым олдур ийин ыңар.

Самбажык. Урундай, бо кырганга шыырак аттан эзертеп бер!

Урундай. Чүгүрүк Кара-Хүреңни мундурупкай мен аан! *(Үне бээр.)*

Дажыма. Оон ээп келириңерге, бис силерниң холуңарны кайын кургладыр бис, эвээш-даа болза...

Кызыңнай. Аа, чоор сен, дуңмам, чорук-ла чогуза! «Белек алгаш, бег апаар эвес, шаңнал алгаш, чанчын апаар эвес» деп бурунгуларның чугаазы бар болгай.

Самбажык. Ындыг харын, ирем, чүгле ижин тодуг, эгин бүдүн, кижи кижи хирезинде чурттап чоруур болза, чол-дур ийин. Че, кырган, чорууңар чогуп, чөп херээңер бүдер-ле болзун!

Дажыма. Че, аттар дагалаан улуска бараалыңар.

Самбажык. Че, бараалы, дөгернип алыр-дыр. *(Шупту үне бээр.)*

Кызыңнай *(кыжаныг-биле)*. Бо ийиниң баштарын кезип алган болзумза — мээрең дужаал! Пу, безин изиргени бердим! *(Бөргүн уштуптар, хавааида улуг кара меңниг болур, кедеп турган Чинчи ону көрүп каар.)* Мээрең дужаал, бежен лаң мөңгүн. (*Бөргүн далаш-биле кедип алыр.)* Че, ындыгдыр, хүндү, амбын шериин чалап алгаш, силерни канчаар эвес мен.

Үнүп чыдар, Чинчи удур кирип келир.

Чинчи *(холунда кымчылыг)*. Кай баарыңар ол?

Кызыңнай. Самбажыктың айбызынга баарым ол-дур ийин, уруум.

Чинчи. Чок-чок! Сен ынаар барбас сен!

Кызыңнай. Чүге? Чүге барбас кижи мен?

© ГБНУ МО РТ КРНЦШ

Чинчи. Адыр... Бо улустар кайнаар барган чоор? Самбажык акый кайдал?

Кызыңнай *(бүдүү бижээн уштуп алгаш)*. Оларны чоонуйн деп?

Чинчи. Кай, мени танывас деп бодап тур сен бе, Кызыңнай хүндү? Бошкажыкты канчап кагжык сен, сактып тур сен бе?

Кызыңнай. Сен паштанчы бакты кижи танывас чүү апарган сен! Кай, мени сөглээйн деп бе сен? Чолук! *(Кызыңнай чоокшулап кел чыдар.)*

Урундай *(ырак черден)*. Кырган, аъдың белен, мен чоруй баадым!

Чинчи. Урундай! *(Олче дап бээр аразында, Кызыңнай ооң холундан тудуп алыр.)*

Кызыңнай. Ийе, мен мен. Кызыңнай хүндү! *(Бижээн тудуп алыр.)* Канчаайн деп? Мен сен ышкаш ытты ажыг божамбиле азырап чораан мен! Ам сени мен! *(Бижээн көдүрүп келир. Чинчи ооң бижээн кымчызы-биле ушта шаапкаш, хүрежи бээрлер).*

Чинчи. Урунда-ай!

Кызыңнай бижээнге чедир хүрежип чылып келгеш, бижээн ап алгаш, көдүрер аразында, Урундай халып келгеш, Кызыңнайны сегирип алгаш, хүрежип чыдарлар, өскелери шимээн дыңнааш, чедип кээрлер.

Самбажык. Чүү болду?

Чинчи. Бо-дур, Бошкажыкты өлүрген дайзын!

Самбажык. Кандыг деп че? Бошкажыкты өлүрген дайзын?

Чинчи. Ийе... Бо Кызыңнай хүндү-дүр. Канчап танывас улус силер? Ам чүге тур сен, магачын! Өлүрүп чип алган кижилериң толуунга[1] мойнуң сунуп бээр хүнүң келген-дир! Мээң ачамны... мээң ынак... *(Ыглапкаш, анаа апаргаш, ыңай болур.)*

Самбажык. Ой, кай баарың ол?

Чинчи. Адыр, акым! *(Чоруй баар.)*

Урундай. Ой, өршээзин, бо уругну биче-ле черден... Көрүңер даан, бо бижекти! *(Кызыңнайны ужур шашкаш, оон ыңай уламчылаары-биле белеткени бээр.)*

Самбажык. Адыр-адыр, оол... Мооң-биле таптыг көржүр чүве!

---

[1]*Толуунга* – орнунга, өртээнге.

© ГБУ РО РТИРНШ

Дажыма. Чыланның шокары даштында, кижиниң каразы иштинде деп чүве ол.

Чинчи пар демирни коңгурадыр сөөртүп эккелгеш, Кызыңнайның баарынче октаптар.

Чинчи. Күзээн чүвең бо-дур!

Кызыңнай. Кандыг-даа шаажыны хүлээдиңер! Ийе, Бошкажыктың тынынга четкеним... Ам чүге тур сен, Самбажык? Дүргени херек...

Самбажык. Өлгеш, демирзий берген чыдыг чылан ышкаш сени мен канчаар эвес мен! *(Бижээн ушта соп алгаш, Кызыңнайже бар чыдар.)*

Дажыма. Далашпа! *(Ооң холундан сегирип алыр.)*

Самбажык. Бүгүде! Силер шиидиңер!

Садыяа. Чүгле адып кааптар. Адар! *(Шупту Кызыңнайны сөөртүп алгаш, цне бээрлер.)*

Самбажык. Эр кижи эндевес болза, хаан-даа болур, эрик бузулбас болза, хая-даа болур. Эндээн-дир мен.

Дажыма. Тайып ужар, даянып турар. *(Самбажыкче.)* Бис хап олураал!

Самбажык. Мен кирбээжемче хоржок-тур!

Дажыма. Чок, эжим. Мен хаптайн!

Самбажык. Ынчал че! Менди-чаагай!

Дажыма. Менди-чаагай! Эртен, соңгузу хүн дедир шаап кээр бис. *(Үне болур, Чинчи кирип кээр.)*

Самбажык. Чорук чогузун, эжим! Күжүр дуңмам сен караавыс огу болдуң. Кай, сени эргеледип, чассыдып каайн. Сен чүге мурнунда...

Чинчи. Мен ону баштай танываан мен, чүге дээрге улуг салдыг апарган боорга, чүгле ооң хавааңда кара меңинден танып кагдым.

Самбажык. Эр чүректиг эрес хей! Сен ам бистиң-биле кезээде кады чоруур сен, өжээн негээр бис! Кажан-бир шагда бистерни адап чугаалажыр кижилер бар апаар үе-шаг келир чадавас, Чинчи! *(Чинчини куспактаптар, ырак эвес черде кцштцц-биле боо эдер.)*

Чинчи. Мен амыраар мен, акым! Ол чүү боо боор?

Самбажык. Амдыы дайзын ушкан, чоннуң өжээн негеп турары ол-дур ийин!

Көжеге хаар.

© ТувИИФ РГУ ИРНЦ

АЛДЫГЫ КӨРГҮЗҮГ

Ийиги көргүзүг хевээр, чүгле оңгу-шивээ немешкен болур. Кижи болган-на бооларлыг болгаш бажында чыдалыг болур.

Самбажык. Даа, Бээзи кожууннардан кезек кижи үнген, та кайда чоруур улус. Амбын шерии бисти тудар дээш, аттанып турар-дыр. Ындыг болза-даа чыда өлүр чылан эвес, бо черивиске көржүр бис. Амбында адаанывыс, Өөлетте өжээнивис албаанда, анаа үнмес бис.

Комбулдай *(бедик черден)*. Ой, акым Самба, Белек шаап олур!

Самбажык. Эштиг-дир бе?

Комбулдай. Чок, чааскаан-дыр. Ой, халак! Аъды ужуп кааптар часты.

Самбажык. Өөрү соонда болгай аан! Белек черле доктаар ийикпе ол. *(Боду база Комбулдайже бар чыдар.)*

Комбулдай. Өөрү кайда дээр силер?

Самбажык *(бедик черге ценп келген)*. Ам кайда баады? Аа, бо келди! Кайыын үнчүк ирги?

Узун-Белек маң-биле кирип келир.

Узун-Белек. Менди-ле тур силер бе?

Самбажык. Менди-ле. Че, чүл, дуңмам, чүү бооп-тур? Өөрүң кайдал?

Узун-Белек. Өөрүм хемде хевээр. Өөлет дарга тудуп алдывыс!

Самбажык. Токту де! Ол боор! Күжүр-ле эзирлерни аар! Кайгалдарны!

Комбулдай. Э-э, дуңмам, Мундургу, ол шайны бээр экел. Узун-Белек чедип келди, көрбес сен бе.

Узун-Белек. Ам Тугар дааны тудуп алыр дээш баардылар.

Самбажык. Дажыма канчалды, база ынаар барды бе?

Узун-Белек. Ийе, харын ол чеде бергеш, далаштырганы ол чүве. Дажыма дээрге шуут-ла шаап кире берген болгай. *(Мундургу хууңда шай тудуп алган база аяктыг чедип келир. Улус ооң чугаазын четтикпейн манап турарлар. Узун-Белек шайны иже каапкаш.)* Дажыма кагыскан...

Самбажык. Ийет.

Узун-Белек. Амбын шерии бээр үнер деп турар. Бөгүн бе, эртен бе. Ону домакта дээн...

© ТувНУ МОРТ ИРНШ

Самбажык. Бистиң өөрүвүс кажан ышкаш?

Узун-Белек. Аг-шеригни саададыр арга-хорга бодап турар улус. Бисче кел чоруур кезек кижи хем шынаазында сураа үнген. Амбын шериин олар база саададыр боор.

Самбажык. Ол кулугурларны бо Кара-Дагның бажынче, кырым сынар, үндүрбес бис! Ынча дээр сен.

Узун-Белек. Ындыг-дыр. Ам чүү херек бар ирги?

Самбажык. Кижи-ле эвээш, демги кезек кижини дүргедедир арга чүл?

Узун-Белек. Мен-даа хаптайн. Менди-чаагай.

Мундургу. Ындыг-дыр че. Чорувут, сарыым!

Самбажык. Чүл, дуңмам? Өөлет дарга холда киргенде, ам харын бо акыңар-биле кады чана бербес силер бе? Хе-хе-хе!

Мундургу. Чок, акым, мен харын бо Белек-биле кады манап турар мен.

Узун-Белек. Тугар дааны тудуп алгаш келийн. Ынчаарда ам кады турар бис.

Мундургу. А ам?

Узун-Белек. Ындыг-дыр, мен сени чанымда кылдыр бодап чораай мен аан.

Мундургу. Ханныг содаа болур деп турда, канчап ийи аңгы турар боор.

Узун-Белек. Че, сарыым, мен дораан шаап келир мен. Манап турар сен!

Мундургу. Ындыг-дыр че. Чорувут, сарыым!

Узун-Белек. Че, сарыым, мен ужугуп чоруптайн! *(Үне болур.)*

Мундургу *(ооң соонче элээн цр көрцп тургаш, харлыгып келгеш)*. Ужугуп чоруй баарым ол-дур! *(Хууңун алгаш, чоруй баар. Пауза.)*

Комбулдай *(чедип келгеш)*. Ой, акым Самба, бо бир кижи шаап олур! Көр даан.

Самбажык. Ол-даа Дажыма боор!

Комбулдай. Ол эвес ышкаш. Чок, ол-дур! Ооң соонда база бир кижи. Аа! Ооң соонда... Кижи дээрге ана-ла хову сыңмас. Бистиң эрлер эвеспе!

Самбажык. Өөрүвүстүң кел чорууру ол-дур. Бооп-тур. Ча, бүгүде, чүвени канчап билир, чүү-даа болза, соругда аң кедээн аңчылар белеткелдиг болур.

© ТувГУ МОРТ ИГНШ

Улус белеткенип турарлар. Узун-Белек дедир чедип келир.

Узун-Белек. Акым, Самба!

Самбажык. Чүл, чүү болду? Дүрген чугаала!

Узун-Белек. Ат болган!.. Өөлет дарганы салып алгаш барган-дыр... Орукка Семис-Кадайга ужуражы бердим!

Самбажык. Дажыма суглар кайдал?

Узун-Белек. Харын оларны соп тургаш, туткан...

Самбажык. Чок! Бүгүде, ындыг турбас! Дажыма болчумнуг кижи! Бир эвес ындыг болза... мен бодум баар мен! Кай, Урундай, аъдымны бээр эккел!

Улус аңгадап, дүүреп турар, Семис-Кадай дүүреп кирип келир.

Семис-Кадай. Күжүр оолдарым! Күжүр дуңмаларым! Моон доп-дораан чоруңар!

Самбажык. Канчап, канчап тудуп алган, угбай?

Семис-Кадай. Өршээзин, оолдарым! Мен ону дыңнадыйн дээш, дүне-ле үнгеним бо. Дааны өөнден тудуп алгаш, Дажыма үнүп олурда, кедеп турган улус ужур шаапкаш, тудуп алган... Өөлет дарга биле Дааны салып алган... Моон доп-дораан чоруңар, оолдарым. Бурган, таңды-ла бо, өршээзин!

Узун-Белек. Ам кым-даа артпааны ол-дур. Оларны шуптузун тудуп алганнары ол-дур.

Ыржым дүже хонар. Пауза.

Самбажык. Чок-чок! Эрии-шаажы эдилээн эш-өөрүмнү ээн кагбас мен. Дажыманы чарып эккээйн! *(Чоруур деп баар.)*

Семис-Кадай. Ынчанмайн-на көр, оглум, ам харын шуптуңар моон чоруңар! Оолдарым! Аваң ышкаш аваң-дыр мен, ак баштыг аваң...

Комбулдай. Ой, күжүрлерим. Аа, бүгүде, Самбажык! Самбажык!.. Аа... Кижиниң хөйүн! Амбын шерии ол-дур.

Өөрү белеткени берген.

Үннер *(дыцреп)*. Амбыныңар келди-ле, чонум! Ха-дуңма, келди-ле!

Самбажык. Келзиннер харын! Хараалдаңар, оолдар! Күжүр угбам, ачылыг авам, мээң чүрээмни адаан-өжээн долган-дыр! (*Кадайны куспактааш.)* Че, угбам, ам чана моорлай берип көрүңер.

Семис-Кадай. Ындыг-дыр, оглум, чоруунар чогузун, чол-херээңер бүдер болзунам! *(Самбажыктың бажын чыттааш, караан чодуп цне бээр.)*

© ГБНУ МОГТИАРНШ

Самбажык. Менди-чаагай, угбай!

Узун-Белек. Оларда ча, согундан аңгыда, моол боолар база бар улус.

Урундай. Бооп-тур, былаап алгаш, аң адып чиир бис!

Комбулдай. Ах, эжен сүлде-ле бо ийнен. Аъттыг, чадаг кижилер дээрге шөл сыңмастап тур!

Самбажык. Көрдүңер бе, боолай бердилер!

Урундай. Ажырбас, өртек чедип аар бис! *(Ийи тала кыштың-биле боолай бээрлер.)*

Самбажык. Ой, оолдар! Ой, оолдар! Огуңар халас ытпаңар! Адыр, чоокшулап келзиннер! Уруглар, ынаар барбайн, чашты берип көрүңер!

Чинчи. Ажырбас, акым Самба, биске сагыш човаваңар.

Үннер. А-а-а!!!

Самбажык. Ол боор, көрем!

Комбулдай. Чинчи, Чинчи! Көрден, Садыяны! Бир шеригни сегирип алды! Күжүр чанчынны[1] аар. Октап бадырывыт!

Чинчи. Кайда? Аа, салба, акым, салба!

Үннер. А-а-а-а-аа!!! *(Ынаар ырап чоруй баар.)*

Чинчи. Ой, октап бадырыпты. Садыяа!

Улус ынаар ажытталып турар. Амбын шериглер бир таладан үңгеп кирип турар болгаш чамдыктары ол-ла черинге өлүп турары көстүр. Койнаа дезип үнүп чыткаш, улуг даш артынга Самбажыкты кедээш туруптар. Самбажык ону бүдүү эскерип каар.

Самбажык. Аа! Ам-на таптыг көржүп келдивис, шулбус!

Койнаа. Ийе, Самбажык дээрзи сен сен ыйнаан?

Самбажык. Ам кээп танывастай бердиң бе, маңгыс... Эки-ле дес, шөө-бөрү!

Койнаа хүндү дезип турар.

Койнаа. Ой, садарааннар, кайда баардыңар?! Бо ытты тудуңар!

Самбажык. Амыр-дыр сен... Самбажыктың бажын кезип алгаш, Улаастайның чанчын сайыдынга чедиргеш, тос карактыг тогус кудуруу одага-биле шаңнадыр деп де!

Чинчи *(кире маңнап келир)*. Канчап баадың, акым?

Самбажык. Чинчи, мен ажырбас мен, харын Алдай-оол кайда баады? Барып көр. *(Чинчи цне болур.)* Таңды-Тывазының бүгү чонунуң бажын куш кудуруунга садып чип де! Хош!

---

[1] *Чанчын* – шериг дужаал.

© ГБНУ ИФТ ИРНШ

Кажан-даа ындыг чүве турбас! *(Койнааның хөрээнче бижээн киир шашкаш, ол уу-биле тургудан аңдара идиптер.)*

Койнаа. А-а-а! *(Ынаар ырап чиде бээр.)*

Чинчи балыгланы берген чедип келир.

Чинчи. Акым! Акым, Самба, күжүр акым!

Самбажык. Канчап баадың? Канчап баадың, Чинчи?

Чинчи. Бо согун! *(Барып дүжер.)*

Дааш-шимээн үргүлчүлеп турар.

Самбажык. *(Чинчини тургузуп алгаш, бедик черге үндүре бээр).* Дыңнап көрем, Чинчи!

Чер, дээр диңмирээн ышкаш, дааш-шимээн улгадып келир.

Чинчи. Ол чүү шимээн боор?

Самбажык. Хүрештиң эгези-дир! Эки үе келир, дуңмам!

Чинчи. Ол үеде чурттаан болза аар!

Самбажык. Чурттаар сен, чурттаар бис, Чинчи! Көрден, көрден, көрден, кызыл хаяның чаагайын!

Чинчи *(ийи холун бурунгаар сунгаш).* Кайыын үнүп турар мындыг чаагай хаяа боор!

Самбажык. Өжээнниң өшпес хаяазы хып үндү!

Хат-шуурган, каржы-дошкун диңмирээшкин база хөгжүм-музыка күштүү-биле диңмиреп эгеләэр. Кызыл хаяа чүгле Самбажык биле Чинчиге дээп кээр. Оон өске сценада чырык чок болур.

Төнген.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Бешки, алдыгы көргүзүглерниң уткаларын сюжет аайы-биле чугаалаңар.

2. Алдан-маадырларның демниин көргүскен чижектерни чогаал сөзүглели-биле бадыткап чугаалаңар.

3. Шииде алдан-маадырларның тура халыышкынынга херээжен улустуң киржилгезин канчаар көргүскенил? Адааңда бердинген чижектерге даянып, харыдан бериңер. Кымнар деп маадырларның сөстерил, тодарадыңар:

«Кымда өжээн чок боор. Бодап-даа көрден, сээң кара баарың, өзүң-чүрээң болган эжиңни чызаан черинге өлүр эриидеп, ооң чаш ханын черже төп, хилинчектеп турда, сен канчап дөзер сен. Кижиниң сеткил-сагыжы канчап хайнып келбезил! Канчап өжээн өөскүп үнмезил?»

«Харын, бодааргa-даа, черле ол... Ачамның болгаш амдыы ол чок... Акым, мен өжээн негээр мен! Өөрүм уруглар база бар-дыр».

© ТЕНУ МО РТ ИРНШ

4. *«Чыланның шокары даштында, кижиниң каразы иштинде», «Эр кижи эндевес болза, хаан-даа болур, эрик бузулбас болза, хая-даа болур»* деп үлегер домактарны кымнарга хамаарыштырып болур силер. Чүге ынчаар бодап турарыңарны делгереңгей тайылбырлаңар.

5. Алдан-маадырларның тура халыышкыны Тываның кайы кожуунуның девискээринге болуп турганыл, картадан тывыңар.

«Самбажык» деп шииниң утказынга ниити айтырыглар болгаш онаалгалар

1. В.Ш. Көк-оолдуң «Самбажык» деп чогаалы шии аймааның кандыг бөлүүнге хамааржырыл? Чүге?

2. «Самбажык» деп шииниң тема биле идеязы кандыгыл?

3. Самбажыктың овур-хевирин долузу-биле тургузуңар.

4. Чогаалда маадырларның мөзү-шынарының аайы-биле тайылбырлап бижээш, кыска характеристиказын бериңер.

5. «Шииниң төөгүлүг үндезиннери» деп темага бодалың илерет.

6. Алдан-маадырларның тура халыышкынының дугайында уран-чечен кинофильмниң адын болгаш тургускан режиссёрун тодарадыңар. Самбажыктың ролюн кым деп артист ойнааныл?

7. Эртемден Ю.Л. Аранчынның «Алдан-маадырларның тура халыышкыны» деп номун сонуургап номчуңар.

8. Тыва литературада алдан-маадырлар дугайында кандыг чогаалдар барыл, даңзызын тургузуңар.

9. Алдан-маадырларның тура халыышкынынга тураскааткан чуруктар бар бе? Кым деп чурукчунуң чуруун билир силер?

10. А.Б. Чыргал-оолдуң «Алдан-маадыр» деп симфониктиг поэмазын дыңнаңар.

11. Дарааазында темаларга чогаадыгдан бижиңер:

а) «Самбажык – хаан болбаза-даа, кандыг-бир төрени шыдаар эр»; б) «Чоннуң килеңинден...»

Степан САРЫГ-ООЛ

ЧЕЧЕН БИЛЕ БЕЛЕКМАА

3 көжегелиг опера

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Чечен, кожайның чалчазы оол, 23 харлыг.

Чеченниң ачазы, кожайның чалчазы, 65 харлыг.

Белекмаа, чалча кыс, 17 харлыг.

© ГБНУ ИФРТ ИРНШ

Буура-Баштыг, кожай, 55 харлыг.

Чиңгиспей, кожайның кызы, 20 харлыг.

Кадарчылар уруглары (5–6 хире, театр шаа-биле).

Даңгына, таңды ээзи, хуулгаазын даңгына хаан.

Даңгына хаанның хөгжүмчү, ыраажылары бараан болуп турар.

Паштанчылары (10–35 чедир, театр шаа-биле).

Даңгынаның шивишкини, чашпаа кадай, 50 харлыг.

БИРГИ КӨЖЕГЕ

Кончуг чараш хем ооруу күзегде бүрү кидин саргарып турар. Эртен – изиг хүн. Кожайның улуг ак өргээзи, кажаа-хораа – коданы. Ынаар, элээн ыракта, кара-кара өглер көстүп турар. Кожай өөнден дыка ырак эвесте, шаңда-биле шыпкан сери ээтпээниң алдында – хамык-ла алгы-кеш, паш-багажа, согааш-бала, докпак эдирээ, хол дээрбези, далгыг чижектиг ажыл чепсектери-ле долу. Чечен ында алгы эттеп олурар. Оон мырыңай шагзырап келгеш, ырлап чугаалаттынып эгелээр.

Чечен. Аңнаан оглу кажан шагда хонуун үспес
Ажай-буурул, байлак, делгем төрээн чуртум,
Аъжын-чемин дежээп салган
Авам-биле дөмей-ле сен. *(Үзүктелиишкин.)*
Эх, ырым безин кошкай берген.
Эр бодум могап, шылап, түреп келдим.

Бодап-бодап келиримге,
Болдунмас-ла апарган-дыр.
Хорадап келген ачам бөгүн
Кожай-биле бактажыпкан. Чеже дөзер!

Ынча дыка чанныр бе? Чок!
Ылап билдим: ачам шынныг.
Ыдык, байлак таңдызынга
Ынанганы ындыг күштүг.

Аас-кежии – үлүг-хуву
Анаа боду чедип келбес.
Аар-берге албадалды
Арта базып үнер херек.

Ол-ла! Чоруур! *(Бодангаш.)*
Орар черим

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Оргу, чымчак пөштер дөзү –
Одаглар ол.
Орук баштаар,
Оглун сургаар ачам бар-дыр.
Ажырбас оң – ажырбас бис.
Амыдырап чоруй баар бис.
Ээ, ол-ла берге. *(Бодангаш.)*
Ханылашкан ынагындан
Канчап чарлыр? Ол-ла берге.
Ханылашкаш, чарлы-ла бээр –
Кара бааргa кем-не доктаар.
Кадыр мунгаш, салывыттар –
Кадар чигеш, тода-ла бээр...

Чиңгиспей *(хөлчок каас өргээден ырны дыңнап, кылаштаар).* Түге кончуг ындыннанып ор сен, Чечен?

Чечен. Түрээм-биле сүмележип ор мен, Чиңгис.

Чиңгиспей *(кайгап).* Түнү?

Чечен. Түрек түглээр эки чалгын
Түү деп куштал? Ону сурап.

Чиңгиспей *(хцлцмзцрцп, чаңнай аарак).*
Түрээң түү деп сүмеледи?

Чечен. «Тулаалыгга ыглап орбайн,
Тураң-биле ырлап чору:
Ырак ужар оккур түгнү
Ырың боду эккээр» дидир.

Чиңгиспей. Ону түү деп билдиң ынчаш?

Чечен *(ширшин).*
Ачам ирей түү дижик?
Арлы берээл дигени ол-дур.

Чиңгиспей. Түл, сен база чорууйн деп бе?

Чечен. Айтырган-даа херээ түү боор.

Чиңгиспей *(чаңнай аарак, кыжырып).*
Аңнаар мен деп тенивейн,
Ашаа чокту кудалап ал.
Өнчү малы өргүн уруг
Өрү тырта бээр ыйнаан.

Чечен. Тура чоктан туттунмайн,
Чаңгыс чорза, сагыш амыр.
Дуюг чокту илчитпейн,
Чадаг чорза, черин алыр.

© ГБНУ «ТЫВИНШ»

Чиңгиспей. Кожай уктуг буяннығның
Кончуг ынаа болгай-ла сен.
Хову сыңмас ак-ла малга
Хоютку-даа болгай-ла сен.

Чечен *(хорадап)*.
Хойнуң оглу хураганны
Кокай канчап кудалаарыл?
Хола-чести алдын дээрге,
Холун сунар тенек кымыл?

Чиңгиспей. Чүү-ле хейниң дүлгээзини
Чүрээң бүргей берген, Чечен?

Чечен. Сөзүн берген эштиг менден
Сөдүртүнген херек-ле чок.

Чиңгиспей. Сокса! Сокса, дора-өлчүк!
Хайыралап келген кыска
Кадыгланган кара шоруң!

Чечен. Кара черниң кужу-ла эртип,
Хартыганың хоптаан але.
Хайыраатым кызы-ла эртип,
Чиңгиспейниң тенээн але.

Белекмаа *(элээн ырактан)*. Чечен! Богундум...

Чиңгиспей чоруй баар. Белекмаа хөлчок улуг барбада дыгып каан дүктү чүктеп алган, ооң бааңга богунар четкен келир.

Чечен. Аа! Мырыңай шары чүъгүн канчап чүктеп эккелгениң ол?

Белекмаа. Шары харын мөге болгаш,
Чалча кыстан дээре-дир:
Кымчыга хөй кактырбайн,
Кызырткайндыр челиптер-дир...

Сен чогуңда, хамык аар ажыл меңээ онаажыр-дыр, Чечен. Хамык-ла дүк салган кадайларның күш четпези ажылдыва мени албадаар-дыр. Даарта оон-даа бергедээр. Меңээ барып дузалажып көрем.

Чечен *(бажын чайып, улуг тынгаш)*.
Дузалажып барбазымза,
Дургун, черлик диве, Белек.
Кажан-на бир катап келгеш,
Харыы сөглеп берейн, эжим.

©ГБНУ МОРТ ИРНШ

Белекмаа *(кайгап, дүүреп).*

Кара булут хайнып турар –
Хадыыр дээн бе, чаар дээн бе?
Кайгал эзир кылыйткылаар –
Кандыг оран кирер дээнил?

Чечен. Башкы сылдыс үнерден бээр,
Барган изим тывылбайн баар.

Белекмаа *(үзе кирип).*

Орта сен бе, күжүр Чечен!
Ойнап билбес апардың бе?
Шырайыңны көөрүмге,
Шырым булут тырта берген.

Чечен. Шыданмайн, дөстүнмейн
Шынын сөглеп тур мен, эжим...

Буура-Баштыг дыка эзирик, кымчы тудуп алган кыйгырбышаан, кел чыдар.

Б.-Баштыг. Эй, Чечен! Кайдал бо, ыт?

Чечен *(Белекмааже).* Шынныг харыы бербе шиве. Черле кортпа. Сога берзе, мен ону...

Чадыр артынче чаштына бээр. Буура-Баштыг чулчуруп кирип кээр.

Б.-Баштыг. Ага, сен чүге мында олур сен, кадын?!

Белекмаа *(бүдүү хорадап).* Дыштанып олур мен аңар.

Б.-Баштыг. Ийет, ийет. Чымчак орундан эккеп салдырып алыңар!

Белекмаа. Меңээ орунну кым салып бээрил?

Б.-Баштыг. Бодуң чоонган сен?

Белекмаа. Кадыннар боттары орун салбас ышкажыгай.

Б.-Баштыг *(өкпээргеп, тендиңнеп).* Охаай, сен база мээң-биле ынчаар чугаалаш!

Белекмаа *(оп-биле каттырып).*

Баштак сөске баштак харыы,
Пашта сугже кагган дус дег,
Чедингир боор чүвейн, кожай.

Б.-Баштыг *(аңгадап тулгаш).* Сен мээң кадайым эвестир сен.

Белекмаа. Черле көңгүс! Чаяан өршээген.

Б.-Баштыг. Ха-ха! Өршээпкен-даа дижик, чүү деп. Өрешире болу бээр бе? Эриң бар бе?

© ГБУМО РТ ИРНШ

Белекмаа. Чогун, барын айтырбаңар,
Чоннуң оглу төнген эвес!

Б.-Баштыг. Эх, ызыгууруң эки болза,
Элээн чараш уруг сен аа!

Хеп-хенертен каткы-хөг-биле хамык-ла ойнаан бичии уруглар, хөй нуруузу кызыжактар, чииңейнип келир. Буура-Баштыгны көре тыртып кааш, бөле тура дүжерлер.

Ай, кайыын келдиңер, чылгылар?!

Бирги уруг *(эзирик кижиден чөңгээ эрээн хевирлиг кыжырып)*. Артывыстан келдивис.

Шупту. Ха-ха! Хи-хи!

Белекмаа оларны өнемчидип турар.

Б.-Баштыг. Кайнаар баарыңар ол, дидир мен!

Бирги уруг. Мурнувусче бар чор бис.

Шупту. Ха-ха! Хи-хи!

Б.-Баштыг. Мында чүге келдиңер?

Ийиги уруг. Чеченниң ырын, тоолун дыңнаар дээш.

Б.-Баштыг. Көрдүң бе, ол ыт ажыл кылбайн, ырлап, тоолдап, ойнап турар-дыр. Ам база кымчы хереглээн-дир!

Бирги уруг. Чок, чо-ок! Ыт эвес – кижи-дир.

Шупту. Ха-ха! Хи-хи-хи-хи!

Б.-Баштыг. Ай! Чиилешпеңер!

Бирги уруг. Чок, Чечен ажыл кылбайн, ойнап турар эвес. Харын кадыг ажылга харыксырап келгенде, ырлап, тоолдап эгелээр. Ынчаарга улам күш кирип ажылдаар кижи.

Б.-Баштыг. Бо Чечен деп ыт кайдал?

Ийиги уруг. Бис Чечен деп кижини көрүксеп тур бис. Мында чогул.

Б.-Баштыг. Ол-дур, Чечен адашкылар божага тоткаш, ам дезип кылаштажы берген!

Бирги уруг. Тоткан болза, чүге дезер? Ажыг боорга, дескен боор.

Б.-Баштыг. Тоткан-дыр, билдиңер бе?

Бирги уруг. А ындыг болза силер даады-ла эът чип тодуп-ла турар хиреңерде, чүге дезип чорбас силер?

Шупту. Ха-ха! Хи-хи!

Б.-Баштыг. Чүү мындыг албыстарыл бо? Силерни мен шиве!

Уруглар *(бөлүц-биле бичии ырады хоя бергеш, кочулап ырлажыр)*.

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

Анаа чораан уругларны
Аттынмаңар, чаңчаваңар!
Аттынгылааш турар болза,
Ала карак согур апаар!
Ха-ха! Хи-хи!

Б.-Баштыг. Чүл бо! Чүнү көрүп кагдыңар?

Шупту. Көк-ле дээрден үнген хүннү
Хөйлең-биле шывар эвес,
Көвей чону көрүп кагза,
Көксээр эвес, чаңчаар эвес.
Шу, декей-оо!
Чылгычылар ажы-төлү
Чындыңнадып келир-лейн.
Ха-ха! Хи-хи!

Б.-Баштыг. Силер кулугурларны, мен шуптуңарны шиве. Изиг хандан аартадыптайн[1]!

Сидирт ыңай болур, Б.-Баштыг холун чаңгааш, элеңнедип чоруптар.

Белекмаа *(муңгаргай)*.
Даңгырактыг талаң каггаш,
Чүнүң чуртун туткулаар сен?
Дагылгалыг таңдың каггаш,
Чүнүң аңын өлүрер сен?

Чечен кирип келир.

Чечен. Чылгычылар ургларын
Чыландыва ыдалаптым.
Адыг ышкаш алгырза-даа,
Алдырбайн бардылар көр.
Амдыызында өөрүң ол.
(Белекмаанының муңгаргайын көргеш.)
Эжиң мени өскерилген деп муңгарава,
Эштенчиден өскерилгеш, үнерим ол...

Белекмаа. Ачаң сени чүү диди,
Ажыы-биле сөгле, Чечен...

Чечен. Ачам меңээ эки, бакты сөглеп берди,
Амыдырал-чуртталгамга сүме катты.
Кожай-биле чогушканын дыңнап турдум.

---

[1] *Изиг хандан аартадыптайн* — эриидептейн, шаажылаптайн.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Хомудалын сөглеп турда, билип алдым:
«Бажым дүгү кажаргыже,
Балдыр эъди каткыжеге,
Малыңарны малдап келдим,
Пажыңарны паштап келдим.
Аржыыл ышкаш ажыыңар чок,
Туткууш ышкаш дузаңар чок.
Көрүп келгеш, хөңнүм калган.
Көстүп удааш, будум доңган...
Ажык чок байның ядарааны дээре,
Балык чок хөлдүң соолганы дээре.
Харам байга барган – кулдандырар,
Калбак аргаа кирген – хырын тодар.
Чоннуң чоон оруун эдерип,
Чоруптаалы, оглум!» – диди.

Белекмаа. А мени? Мени аан? Чугаалады бе?

Чечен. «Эргим ынааң кыска
Эрезиңни көргүс, оглум.
Човап, түреп-кызып чоруп,
Човалаңдан хоста» – диди.

Белекмаа *(амырап)*.
Ачавыстың сөглээн сөзү
Амыдырал оруу болзун!
Чоргаар, эрес бодан, эжим,
Чораан чорук чогуп келзин!
Ыдык таңдым кырынайдан
Ындынналдыр ырлаптар мен.
Ыяш арга дамчып эрткеш,
Ынаам сеңээ ужуп келзин!

Чечен. Эрес эрниң эткир үнү
Эзимнерге торулбазын,
Элдеп, багай чүве болза,
Эжиң меңээ сөглеп келзин!
Эки чаагай ужуралды
Ээр-ле таңдым хайырлазын!
Эжикимниң ынакшылы
Эр-ле чүрээм хайындырзын!
Улуг-чаагай ужуралды
Узун хемнер хайырлазын!
Уян-чымчак чүрээмейни
Уруг эжим каңнап чорзун!

© ГБНУ ИО РТ ИРНШ

Белекмаа. Хартыганың кашпагайы –
Хачыланган чалгынында,
Кайгал эрниң хажывазы –
Кадайынга шынчызында.
Эзир куштуң кашпагайы –
Эглиш дивес чалгынында.
Эрес эрниң эндевези –
Эжинейге ынагында.

Белекмаа, Чечен *(кады)*.
Ачавыстың сөглээн сөзү
Амыдырал оруу болзун!
Ээр-ле таңды эртинези
Эш-ле биске өнчү болзун!
Базымчаны, дорамчаны
Маадыр мерген шаажылазын!
Дески, хостуг чуртталганы
Делгем, улуг чуртум берзин!

Белекмаа. Хаяалыг хүн дагда саадаан,
Каттыраңнап манап олур.
Орлан аңчы, эжим Чечен,
Орук мендиң эреп тур мен –
Менди-чаагай,
Ынак эжим!
Олчалыг, омактыг,
Оюннуг, каткылыг чор!

Чечен. Хаяалыг хүн дагда саадаан,
Каттыраңнап манап олур.
Белекмааның менди белээ
Мен-не ботка күчү болзун!
Менди-чаагай, ынак эжим!

Белекмаа курун, салбаан чешкеш, Чеченге берип каар. Чечен бодунуң курун бергеш, куржангаш, салбакты хойлап алыр.

Белекмаа. Сагынмайн чорзун дээштиң,
Салбаам чежип бердим, эжим.
Хунукпайн[1] чорзун дээштиң,
Курум чежип бердим, сарыым.

Чечен. Менди-чаагай!

Белекмаа. Менди-чаагай!

Көжеге хаар.

[1] *Хунукпайн* – муңгаравайн.

© ГБНУ МОРТИРНШ

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Кежээ, чырык имир.
Ийи таладан ак-ак шорааннар-биле аралашкан пөштүг-пөштүг сыннар чыгап келген хем иштинде ээрлип келген бедик туруг баарында ол туруг-биле деңнежип турар узун-узун өл, кургаг сыраларлыг, ногаан-сарыг чиңгистиг эрик кырында чадырлыг одаг эжиинге ачазы чаа келген оглу-биле ужуражыр.

Ачазы. Орукка чоп саададың,
Ок бажы ханнаптың бе?
Келириңни манагзынгаш,
Кежээки одар аңнавадым.

Чечен *(арай будулдуруп)*.
Чараш-Даштап чоктап ора,
Чаңгыс элик огуртуптум...
Аккан хемниң даажын дыңнап,
Ачамның сээң изиң истеп,
Он-он бодал орукташкаш,
Орайтаанын билбейн бардым.

Көрүкчүлерже оолдуң элдээртиг сөстериниң утказын илередир.

Ачазы. Чараш-Даш де... Чаңгыс элик.
Чажырып тур, ийи кыс-тыр:
Белек биле Чиңгиспейниң
Мендилежиин ойзуп туру.
(Оглунче.)
Чараш-даш деп чассыг хем сээ
Чагыг сөглеп турду бе, оглум?

Чечен. Дорт сөглеп берем, ачай,
Домак аайын билбейн бардым.

Ачазы *(каттырып, кыжыра аарак)*.
Чараш-Даш деп хемниң ады –
Эки чүрек дээн-не сөс-түр, ону утпа.
Чаңгыс элик огурду бе?
Эрте маңнаан сүргүн аң-дыр, огуң ытпа.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Чечен *(ачазынга өөрцп).*

Одарның өйүн аңчы билир.
Оглунуң чүрээн ада билир.
Озалдааным ужурунда
Одагга мен ыяштан чыыйн.

Өөрүшкү-биле барып ажылдай бээр.

Ачазы *(өөрцшкцлцг, чоргаар).*

Алдай-таңдым одаглары –
Амыр-шөлээн аалым-чуртум,
Хоптак байлар кинчизинден
Хостуг чурттаар хоргадалым.
(Долгандыр көрбцшаан.)
Хая көрген кадыр таңдым
Хайыразы улуг-лайн.
Бээр-ле көрген бедик таңдым
Беримчези улуг-лайн!

Чечен. Ачай, дыңна!

Ачазы көрнү бээр.

Одагда шай хайны берген,
Ойлап ыңай болур четти.
Аңның эъдин доорап кылган
Айлыг быдаа дывылап тур!

Ачазы. Олур, оглум, олур шымда,
Одуң кезээн чавыра тырт!

Чечен. Аяк-шынааң эккел, ачай,
Ам бир шөлээн шайлап көрээл.

Ашак оожум ырлавышаан, ийи улуг дазыл аяк, бир ыяш хымыш уштуп эккеп, бир аяан оглунга бергеш, быдаазын кудуп, чемнени бээрлер.

Ачазы. Адыр! *(Дыңнаалай бээр.)*
Чечен. Сыын-дыр.

Сыыннарның үн алчып турары дыңналыр.

Ачазы. Ам дыка шимээргевес. Эртенги одарның хайыразы байлак деп бил.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Одаг кыдыы чоорту оожумнап, чүгле одаг кырында хаяда, дыттар бажында от чайыны чедип, дүнеки көрүш: сылдыс, караңгы сыннар дүрзүлери көстүп келир. Чечен оожум бызаанчылап олура, удуп калыр.

Пауза. Даң адарының, чер чырыырының чурумалдары, сында эртенги күскү пейзаж. Одаг тодарап, Чечен оттуп келир. Ачазы чок. Далажып, казыдаан астып, кирижин дыңзыдып турар.

Чечен. Эх!
Эрте турар күжүр бодум
Эрттир удуп калган-дыр мен.
Элик, хүлбүс, сыын, мыйгак
Эзиминче киргени ол-дур.
Дөмей-ле, Белекмааның сөглээн сөзүн утпас мен. *(Бызаанчызын алгаш, ырлай бээр.)*
Эжикейниң сөглээн сөзү
Эътте-сөөкте сиңе берген.
Эдер хектиң аялгазы
Эзим-арга дола берген.

Чечен чазын туткаш, чоруй баар.

Хөгжүмнүг пауза. Чечен куруг, муңгаргай кылаштап келгеш, от салып, чем хайындырып кааш, бызаанчылап олуруп алыр. Ачазы аң чүктеп алган, ындында ыяш аразында салып кааш, оожум кирип келир. Оол эскербес.

Чечен. Кадыр артты ажарга-даа,
Кандыг кончуг көзүлбес чоор,
Кадыгландыр бодаарга-даа,
Кандыг кончуг уттунмас чоор...

Ачазы. Чүнү-даа көрбедиң бе?

Чечен *(серт кыннып)*. Көрбедим... Маңнашкан даажы дыңналыр-ла чүве-дир.

Ачазы. Э-э, бо эртен кээргеннер чүге кончуг муңгаргай ырлап турарыл, чүнү билдиң?

Чечен *(аайын тыппайн)*. Эскербедим. А кайда, канчаар ырлажып турлар, канчап билдиң, ачай?

Ачазы *(муңгаргай ɵн-биле кыжырып ырлаар)*.
«Бээр ийниң тооруун канчаайн,
Белек берген кысты канчаайн.
Аар ийниң тооруун канчаайн,
Аксын берген кысты канчаайн» –
дижип турар-ла чүве-дир.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Чечен *(билип кааш, каттырымзап)*. Эрттир удааш, элик тыппайн, муңгараан кээрген-дир ийин, ачай. А сен харын чүнү көрдүң?

Ачазы *(өөрцшкцлцг ырлап)*.

Одар эрткеш, чыдып алган сыыннарны
Орай барып дүвүреткен аңчы көрдүм.
Суггат черден одар манааш,
Сувай мыйгак адып алдым... дөө –
Союп, бузуп көрем, оглум.

Чечен. Эх, олчалыг-дыр бис. Кээргенмей ам муңгаравас.

Улуг бижээн алгаш, барып соя бээр. Ачазы шайлавышаан, оглубиле чугаалажып олурар.

Ачазы. Аң элбек-тир, оглум. Алды, дииң арай кара – элек-тир.

Чечен. Ам канчаар бис, ачай, оларны манаар бе?

Ачазы. Белеткенир херек.

Чечен. Канчаар?

Ачазы. Аң-аңның турум черлерин көрүп алыр, аңаа барып чылыг чадыр, одаглар кагар.

Чечен. Ам аң өлүрбес бис бе ынчаш?

Ачазы. Дүктүг аң элек-тир, өлүрбес бис.

Чечен. А бо мыйгак база-ла дүктүг аң-дыр. Чүге өлүрүп эккелдиң ынчаш?

Ачазы. Э-э, дыка удуур болза, Буура-Баштыг ышкаш мелегей апаар, хоржок, оглум. Бүгү-ле кежи үнелиг: киш, дииң, ас, күзен, дилги, дырбактыг ышкаш аңнарны дүктүг аң дээр.

Чечен. А бо мыйгакты?

Ачазы. Ындыг аңнарны: чара кагар чилиглиг, чалгалай кезер чаглыг – улуг-аң база чиңге аң дээр чүве. Ам харын оларны аңнап, хеңмелеп эгелээр бис.

Чечен. Дыка-ла үр аңнаар-дыр бис але?

Ачазы. Оо, таңды кырынга хар чаап, далай кыдыынга чаак тыртып турда, кидин-не аңнап эгелээр деп бил.

Чечен. Эх, бо мыйгактың семизи ак хар-ла!

Ачазы. Сувай мыйгак сарадак деп чүве ол боор.

Чечен. Буура-Баштыг мындыг семис өшкү өлүрер болза, эжиктен ыт безин киирбес апаар аа?

Ачазы *(каттырып)*. Ол-даа канчаар. Даартазында ыяап-ла хайыракан аарыы аарыыр денаан!

© ВНУМОРТ ИРНШ

Чечен. Оо, энир чылын күзүн, шаашкактаан инек дег, шарлан аразынче шалыргайндыр халып кирип турда, ыттар безин ээрип турбажыкпе!

Ачазы. Ча, болзун! Бужар маңгысты сактыр-даа хөңнүм чогул-дур.

Оглунга дузалажы бээр. Оглу ырлавышаан, одагда пажынга эът эккеп, дүлүп турар.

Чечен. Алдай-таңды бербес эвес,
Адам аңчы атпас эвес,
Тотпас байлар адааргазын,
Долдур дүлгеш, хайындырыңар.
(*База эът эккеп дүлгеш.)*
Эргим эшти, Белекмааны,
Эдертип-ле алырым кай.
Дорамчылал, базымча чок,
Тодуг, омак чорбас бис бе!

Орай дүшкен. Ачазы чазаан, оглу бызаанчылаан, чугаалажып олурарлар.

Ачазы. Хөй ыяш кестиң бе, оглум?

Чечен. Даады кургаг сыраны сээң айытканыңдан-даа хөйнү кестим.

Ачазы. Бооп-тур. Кургаг ыяштыг чадыр чылыг болур. Ам оон-даа хөй өл ыяштан кескеш, эът сугар чадыр база тудар бис. Бо кежээ көрүп чордум, бисти долгандыр эът, чаг эгээртинмес чүве-дир.

Чечен. Чүү эът, чаг?

Ачазы. Буур, булан, сыын, мыйгак, адыг, хаван дээш — чүү чок дээр!

Чечен. Мен улуг-аң аңнап билбес, оом-на багай-дыр але, ачай?

Ачазы. Ажырбас, өөрени бээр сен.

Чечен. Канчалза экил?

Ачазы. Хамыкты мурнай аңчы кижи сөглеп болбас алды домак бар, оода ону билип ал.

Чечен. Чүү деп?

Ачазы *(салаазын санавышаан).* «Билбедим», «көрбедим», «дыңнавадым», «дааш апты», «чыт апты», «чазыптым».

Чечен. Ында чүү боор, чугаалавайн барып болур-ла сөстер-дир.

© ГБПУ МО РТ ИРНШ

Ачазы. Ындыг харын... Дүүн ол чыткан сыыннарны чүге тургузу ойладыптарың ол?

Чечен. Оларны ында чыдар деп билбедим. Мырыңай чоокшулай бергенимде, тура халыштылар.

Ачазы. Чүге арай ыраактан атпадың ынчаш?

Чечен. Көрбээним ол-дур. Көрбейн чеде бээримге, даажымдан хоюп ыңай болганы ол-дур ийин.

Ачазы. Ам билдиң бе?

Чечен. Чүнү?

Ачазы. Сен ыя аңаа-ла «билбедим», «көрбедим», «даажымдан» дидиң, алды сөстүң үжүн чугааладың.

Чечен *(бодангаш)*. Аа, ам-на билдим.

Ачазы. Чо-ок, ам-даа эки билбээн сен, эки бодан. Ам удуулу, эртен ол сөстерни чугаалавайн келир сен.

Ачазы чыдып алыр, Чечен элээн боданып олура, ийленип чыдып алгаш, бызаанчылап чыда-ла, удуй бээр. Даң чыраан. Чечен оттуп кээрге, ачазы чок.

Чечен. Ам-на таптыг аңнап көрейн,
Артык сөс-даа сөглевээйн.
Ачамдан ам чыдып калбаайн,
Аткан огум халас ытпаайн.

Бир аяк шай аартай бээр аразында, хөлчок суггур чаашкын төкаап-ла келир. Чыжырт кылдыр диңмирээр-даа.

Чечен. Бо чүү болду? Чүү-даа чүвениң меңээ шаптык болуп турарын аа! Артында-ла күзүн кээп чайык, диңмы бооп турар. Эх, үнүм биле бызаанчым турда, черле муңгаравас, муңгашталбас мен. Кезек чаашкын эрте-ле бээр ыйнаан. *(Бызаанчызын алгаш, ойнай бээр.)*

Кезек булут чагза чагзын,
Өдер-кадар хевим-не чок.
Херик кожай келзе келзин,
Коргар-сестир хөңнүм-не чок.
Кара булут чагза чагзын,
Кадар-өдер хевим-не чок.
Каржы кожай келзе келзин,
Коргар-сестир хөңнүм-не чок.

Чыжырт дээн соонда, одаг чоогунда кырган пөш чээргеннелип чаштай бээр. Чечен бодунуң ырынга таалааш, ону-даа тоовас.

© ГБУ МО РТ ИРНШ

Кускун-карам сагынгаштың,
Шагжаң хөрээм чарлыр дээн бе?
Кудай меңээ килеңнээштиң,
Чаңнык эндеп каар дээн бе?

База бир чыжырт дээн соонда, чалым хаядан, чалар от дег, чайын-нанчак чараш даңгына үне халып кээр. Чайык-чаашкын-даа аңаа дегбес, одаг кыдыынга хүлүмзүреп кылаштап келир. Чечен кайгап, ойнаарын соксап, кысче уткуй кылаштап келир.

Чечен *(бодун суйбаттынып).*
Чүү-ле хейниң дүлгээзини
Чүрээм бүргеп турар чүвел?
(Кысче) Кандыг мындыг хуулгаазын чараш кыс сен!
Кайыын келдиң? Чүге келдиң?

Даңгына. Таңды-сынны ээлеп чурттаан
Даңгына – хаан кижи-дир мен.
Моорлап келген аңчыларны
Бодум-биле уткуп келдим.

Даңгына мөгеер. Чечен база харыылап мөгеер.

Чечен. Таңды хааны Силерлерни
Дарындырган ирги мен бе?
Кенен биче аңчы меңээ
Келдерелден айыткаңар.

Даңгына. Ыраажының күштүг үнү
Ынакшылым хайындырды.
Бызаанчының эткир хылы:
«Мында бис!» деп кыйгы салды.
Аңчы Чечен, менден кортпа,
Аалчы кысты хүлээп ап көр.
Кударалым, өөрүшкүм —
Кудайда бо, көрүп тур сен.

Чечен. Ынакшаанның сеткилинде
Ындыг чайык, чаңнык бар деп,
Бүгү сөглээн сөзүңерге
Бүзүрелдиг шынзыгар мен.

Даңгына. Аалым мында, ырак эвес,
Аңаа моорлап чеде бергер.
Өөрүшкүмнү көрдүң бе, дөө
Өңгүр челээш тырта бээди.

© ГБНУ РТИРНШ

Чаашкын аяскаш, сын кырында хөлчок чараш ийи каът челээш тырта берген турар.

Чечен. Аясканнай аязыңар,
Аңнаар дээштиң далаш тур мен.
Аалыңарже аалдаарын,
Ачам кээрге, чугаалаңар.

Даңгына *(хорадаксап)*.
Ынакшаан кыс чалап турда,
Ынавайн туру сен бе?

Чечен. Дүжүлгеңер бедик болгай,
Дүрүм, ёзу оортан көскү,
Аалында ынакшылдыг
Аңчы бажын доспаңар даан.

Даңгына. Ынакшылым одун кыпсыр
Ыраажыны дилеп чордум.
Чаяан шаңнаан чараш кыстан
Чалданыксап туру сен бе?

Дээр бүргеп, кызаңайнып келир. Бүткүр боду хайнып, аайын тып-пайн шыжыгып, бызаанчызын алгаш, күштүг ырлаар.

Чечен. Таңдым ээзи – даңгына кыс,
Дадаазын дег тыным өршээ!
Кудай ээзи – даңгына кыс,
Удазын дег тыным өршээ!
Даңгынадан артык чараш
Даңгырактыг талам бар-дыр.
Күннүүргедип адааргатпайн,
Хүннээректеп аязып көр.

Даңгына кыс ыглаптар, суг чаашкын төө каап-ла келир. Хая аразынче кызаңайндыр халып кирген соонда, чыжырткайндыр диңмиреп, ында-мында чаңнык дүжүп турар. Чеченни хат бүрүгүлештир ээргиштей шаап алгаш баар.

Көжеге хаар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Чечен биле Белекмаа» деп шииниң бирги көжегезиниң утказын сюжет аайы-биле чугаалаңар.

2. Ачазы биле Чеченниң аразында харылзаазы, бот-боттарынга хамаарылгазы кандыг-дыр? Делгереңгей харыыдан бериңер.

© ТБНУ МОВ ИРНШ

3. Кандыг аңнарны *дүктүг аң, улуг-аң, чиңге аң* деп адаарыл? Чер-чер аайы-биле аңнарны адаарын шинчилеп көрүңер.

4. Чечен биле Чиңгиспейниң, Чечен биле Даңгына кыстың диалогтарын рольдап номчуңар.

5. *«Харам байга барган – кулдандырар, калбак аргаа киргеи – хырын тодар»* деп үлегер домактың утказын тайылбырлаңар. Кандыг үлегер домактар билир силер, сактып чугаалаңар. Кыдыраашка бижээш, утказын делгереңгей тайылбырлаңар.

6. Автор шииде тыва улустуң аас чогаалының кандыг хевирлерин ажыглаан-дыр, чижектер-биле бадыткаңар.

7. Аңчы кижиниң чугаалап болбазы алды сөзүн шиңгээдип алыңар. Чүге оларны чугаалап болбазыл, кыска бижимел тайылбырдан бериңер.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Дал дүъш. Ыяш бүрүзү кидин четчип, чечек чап-чаа чедишкен чай. Бир талазын ногаан эзим хүрээлээн, бир талазында меңгилиг-меңгилиг шорааннар хүрээлээн, шорааннарның бетии баарында ширээленчек деспек ооражында ак-көк хөл чалгып ойнап чыдар, ол хөлдүң чанында кызаа кашпалдан улуг ужар шурааш, ону куду хөлчок шапкын хем чуглуп бадып чыдар. Кончуг дески чечек шыпкан аяң-шыкта каш чүзүн аң-мең көстүр. Ооң ортузунда он ажыг ак-ак өглерлиг аал. Өглерниң эң үстүнде, эң улуг ак өргээ эжиинге Чечен бызаанчызын тутпушаан, кээп дүжер. Чаңгыс-даа булут чок – кааң-аяс. Өргээден тергиин чазык-чаагай хүлүмзүрүп,

Даңгына кыс үнүп келир – мөгеер, Чечен мөгеер.

Даңгына. Мээң аал-чуртум бо-дур. Аалдап чедип келдиңер бе?

Чечен. Ындыг ышкаш-тыр мен.

Даңгына. Дыка өөрүнчүг-дүр! Өгже моорлаңар!

Чечен кире бээр. Кандыг-ла-бир карак чылчырыктап турар, алдын, мөңгүн эртине, шуру, торгу-маңнык-биле бүткен дуган ишти дег делгем өргээниң шала ынаар, сыртык бажынче, алдын дүжүлгениң бир талазындан он беш кыс, бир талазындан он беш эр игил, бызаанчы туткан, ыыт чокка шупту тургаш, Чеченге ээгип бараалгаар. Чечен чыышкын баарында алдын маңнык олбуктуң адааңга олуруптар. Даңгына боду уткуп кээр.

Даңгына. Ыраажы, өрү олбукче саадаңар!

© ТГБНУ ИФРТ ИРНШ

Өл хаак дег, эглиңейнип чалаар. Хамык ыраажы, хөгжүмчүлер даңгына-биле деңге шимчеп, холдары-биле олбукче имнеп, хары угда эглиш кынныр. Чечен мөгейгеш, үлгүүр баарында олбукка олуруптар. Даңгына дүжүлгеге олуруптар. Эжиктен кончуг каас үш кыс кирип кээр.

Даңгына. Чечек шыпкан бедик таңды
Көктүг-шыктыг, аяс-тыр бе?
Чечен аңчы ыраажывыс
Хөглүг-омак, чазык-тыр бе?

Хор. Чечен аңчы ыраажывыс
Хөглүг-омак, чазык-тыр бе?

Чечен. Кааң кудай диңмирей бээр,
Чаттыг халап дүшкен чоор бе?
Хаан-на боду аңчыны аңнаар,
Чазыйлай-ла берген чоор бе?

Даңгына. Чагган дээрни билир-дир сен,
Чараш кыстың чаңы деп чүл?

Хор *(улажып)*.
Эглип келген кысты билбес
Эр бооп төрээн херек-ле чок.

Чечен. Дүктүг анда дилги чараш,
Харда маңнаан изи чараш.
Дүгдектигде уруг чараш,
Өгде чаңнаан чаңы чараш.

Даңгына. Сарыг шайдан домбуга кудуңар.
Чаглыг эттен тавакка салыңар.

Хор. Аалчыны хүндүлеңер,
Арагадан сөңнеп тургар.

Чечен. Алдын хөлдүң эртинези
Аңгыр кушту хоюспазын.
Алдай-таңдым ээзи хаан
Аңчы мени көгүтпезин.

Үш кыс кончуг ээлдек, өөрүшкүлүг, Чеченниң мурнунга алдын ширээ салып, сарыг шайын, чаглыг эъдин салып, алдын дашкага арагазын кудуп, тудуп эгелээр.

Даңгына. Чооглаңар, Чечен, нарыыдавайн чооглаңар.
Чечен. Четтирип олур мен.
Даңгына. Эргим Чечен, шынын сөгле!

© ГБНУ ИЯЛИ РТ ИРНШ

Чечен. Чүнүң?
Даңгына. Эгээртинмес эртинениң
Ээзи бол деп дилеп туру.
Эглип келген даңгынаның
Эргим ынаа болур сен бе?

Хор. Эглип келген дангынаның
Эргим ынаа болур сен бе?

Чечен. Эргим, чараш даңгына, сээң
Эриг, арыг ынакшылың,
Чалар оттуң чалбыыжы дег,
Чалыы чүрээм хайындырды.

Белекмаага берген сөзүм
Бедик, ыдык сагып ор мен.
Ынакшылым чалгыннанды,
Ынчангаштың улам миннип,

Сээң-биле бир-ле дөмей
Сеткилинде оттуг кыстан
Борта келгеш, өскерилбээйн,
Мойнум кезип ялалаңар.

Даңгына торгу аржыыл-биле арнын шыптынгаш, хөлчок ыглай бээр. Хамык хөгжүмчүлер игил, бызаанчызын тыртпышаан, ырлажы бээр.

Хор. Эштиг хейниң экти бедик,
Ээр сынның хаязы дег.
Эжи чоктуң кээргенчиин,
Эник ыт дег, ээртилеңнээн.

Чаштыг хейниң чарны бедик,
Чалбак сынның чалымы дег.
Чажы чоктуң кээргенчиин,
Чаъста хой дег, шүжүлеңнээн.

Чечен. Аъшты-чемни төтпээже чип, четтирдим.
Аян ырны утпааже дыңнап, четтирдим.

Чечен үнүптер. Даңгына туруп, ширээниң артындан шивишкинни үндүрүп эккээр.

Даңгына. Төлгең мени мегелепти!
Шивишкин. Чок, чок! Төлге кончуг шынын сөглээн.
Даңгына. Кайыл ынчаш?

© ГБНУ МОБТ ИРНШ

Шивишкин. «Ынак мен» деп сөглеп берди. Дыңнадыңар!

Даңгына. Кончуг шынчы кижи-дир ол.
Хорадаардан кээргээр-дир мен.

Шивишкин. Кээргеве. Бээр дыңна. Аныяк эр үр-даа болбас, эглип келир, аалыңдан ону салба!

Даңгына. Канчаптар мен?

Шивишкин. Үүлеге чыгаар дизе,
Үрү-биле могадывыт.
Үш-ле айның тозан хонуу
Үрелбести үреп шыдаар.

Даңгына үне маңнап кээр. Чечен ырак эвесте черниң аай-бажын билбейн, ыңай-бээр көрүп, боданып турар.

Даңгына. Чечен! Чүнү бодап тур сен, өңнүк? Аалың иштин аңаа эккелгештиң, каяа өөң хондурар деп бодап тур сен?

Чечен. Одаг-биле аравыста
Оорнуң изин дилеп тур мен.
Ачам мени дургун дээштиң
Адыптардан сестип тур мен.

Даңгына. Ынак кыстың дүлгээзинин
Оорга шамнап болбас, өңнүк.
Ырак эвес одагдыва
Ол кыс боду чедирип каар.

Чечен. Боогдаваңар,
Бодум чанайн.

Даңгына *(шриин)*. Шынын сөгле, хоржок сен бе?

Чечен. Чырык хүн бо!

Даңгына. Сээң мурнуңга мен бо хире багай болганымда, сен моон үнүп чорбас сен.

Чечен. Сени багай көрбейн, харын ынакшааш, ынакшылга бердинип тур мен. Мени чорут!

Даңгына. Артыы тейге хүндүс үнгеш,
Ойнап, хөглеп селгүүстээр сен.
Артык өөмге дүне келгеш,
Оюрзап ап – дыштаныр сен.
Аалывыс коданындан
Ажыт кирип чаңгыс баспа,
Аг-баг шериим каржы-дошкун –
Амы-тының окка сатпа.

© ГБПОУ МО «ТИРНШ»

Чечен. Оон ыңай.

Даңгына. Таңдының ээзи даңгына мени бүзүредиптер чылдагаан чокка үш айның тозан хонукта чаңгыс-даа сөс ыыттавас сен. Мен тоовас: хей сөс сөглепсиңзе — кезээде мээңии сен.

Чечен. Үш айның тозан хонукта ыыттавазымза?

Даңгына. Чанар сен.

Чечен. Сени тоодур сөс сөглепсимзе?

Даңгына. Чанар сен.

Чечен. Күүседийн!

Даңгына. Эгеле! Каяа-даа чүве ыыттазыңза, дыңнап турар шивишкин бар, кичээн. Мээң кайы-даа өөмге кажан-даа кирерің хостуг. Артыы тейже үнүп ойнаарында, мени эдертип ап болур сен – туралыым-биле кады ойнаар мен. Билдиң бе, ынаам?

Чечен бажын согаш кылып, бадыткаар. Дүн дүжүп, караңгылап кээр. Даңгына өөнде ыр, хөгжүм, каткы, чугаа диңмиттиг дыңналып турар. Чечен ооң чоогунда артык өгже оожум, муңгаргай базып кире бээр. Элээн үр болганда, даңгына база ол өгже базып келир, караңгылаар. Айдың дүннүң пейзажы – хөгжүм.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Эртен хүн үнүп келгенде, аал артында чечек, үнүш шыпкан ак тей кырында Чечен хөлчок муңгаргай бызаанчылап олурар. Чайлаг, хөл улам-на чараш апарган, кас, өдүрек, аңгыр, куу куштар ындамында эдип, даңгынаның хөгжүмчү-ыраажыларының шимээни дыңналып чоруп турар. Даңгына хаан оон кылаштап келир.

Даңгына. Амыр аңар, аңчы Чечен!

Чечен согаш кыннып харыылаар.

Даңгына *(каттырып)*. Ох! Ыыттавас ийик бис бе? Уткан-дыр мен. *(Чөптеп, оожум чугаалаар.)* Аңчы Чечен! Мээң ара-албатым, ыраажы-хөгжүмчүлерим сээң бызаанчылаарың дыңнап, магадап, сеңээ ынакшып, сээң муңгарап, бо чаңгыс ай иштинде арып баксырааныңны кээргеп турар-дыр. Чаңгыс айда мындыг кижи ам-даа ийи айны канчап шыдаар сен? Мен база сээң үнүң дыңнаксааш, удувастадым. *(Сеткили хайнып, дилеп ырлаар.)*

Чайтыңайндыр ырлавыдам, Чечен!
Чазык-омак чаңнап келем, Чечен!

Чечен мөгейгеш, бажын чаяр.

© ТЫВ ГУ МО РТ ИРНШ

Даңгына. Адар даң бе, атпас даң бе,
Агара-ла берген турар.
Алыр хей бе, албас хей бе,
Алаң кайгай берген орар!

Көзүлбес хор аңаа улажыр.

Чайтыңайндыр ырлавыдам, Чечен!
Чазык-омак чаңнап келем, Чечен!

Чечен кончуг дүвүренчиг, шугул аялгалар тырта кааптар.

Даңгына. Шивишкин!

Шивишкин *(чечек аразындан тура халып кээр)*. Мында мен!

Даңгына. Бээр кел! Чеченниң бызаанчызы чүнү чугаалап тур, дыңна! *(Чеченче.)* Ам база тыртып көрем, Чечен.

Чечен ам өске оожум, уян аялга-биле тыртар.

Даңгына. Че, чүү дидир?

Шивишкин. Муңгаралым чазып алыр
Бузук баштыг дошпулуурум.
Чалгааралым чазып алыр
Чарык баштыг дошпулуурум –

деп олур-ла.

Даңгына *(хорадап)*. Мегелеве! Мээң дугайымда чүнү, чугаалап олурдуң? Сагыжың кара, салымың багай болгаш коргуп, чажырып олур сен бе?

Чечен бажын чайгаш, шугул аялга-биле ойнаар.

Даңгына. Чүү дидир?

Шивишкин *(бажын чайгаш)*.
Кудай өңүн бүргелдирген
Куу булут, кара булут,
Кускун-карам кудараткан
Хуулгаазын даңгынаны.
Дээрниң өңүн депшилдирген
Дедир булут, кара булут.
Тергиин ынаам кудараткан
Тенек, калчаа даңгынаны...

Даңгына доңгайгаш, караан дуй туттунгаш ыглаптар, шивишкин ооң бажын суйбап, аргалай бээр, а Чечен хенертен хөглүг ырлады каапкаш, тура халааш, маңнап чоруй баар.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Даңгына *(көрүп кээп)*. Чүү дидир?

Шивишкин. Таңды хеми дажып-дажып,
Савазынче кире-ле бээр.
Даңгынавыс ыглап-ыглап,
Өргээзинче чана-ла бээр –

дээш, каттырыпкаш, сээң өргээңче кире бээди.

Даңгына. Чүге ынчаары ол? Ам-на бирээни бодаан боор. Мен барып көрейн! *(База өөнче чаныптар.)*

ДӨРТКҮ КӨРГҮЗҮГ

Өргээде. Чечен кирип кээрге, улуг пашта сүттү ожукта тип каан турар. Чечен отче чээргенин немеп каап, бүдүү бакылап көөр: Даңгына даштын келгеш, дыңнаалап турар. Чечен билип кааш, билбээчеңнеп бызаанчылай бээр. Ынчап олура, хенертен тура халааш, бызаанчызын чайып, алгырып-ла үнер.

Чечен. Ой! Пашта сүдүңер ажа хөөреди! Сүдүңер келди!

Даңгына *(сырбаш кынныр)*. Ой, халак! Паштанчы кайыл?!

Маң-биле кээп, хымыш туткаш, сүдүн саара бээр. Чечен каткызын тырттынып чадай-чадай, үне халыыр. Даңгына Чеченге мөөрейин алзыпканын ам чаа миннип, бажын туттунгаш, үне халып келир.

Угаазырааш, чазывыттым,
Утканың-даа болзун, Чечен.
Хөөрээн сүттүң көвүү дээштиң
Хөрек-чүрээм оскунуптум:
Эргим сеңээ ажынмас мен –
Эжиңге ынааң бүзүредим.
Ындыг шынчы сээң үнүң
Ынакшылым оттурупкан.
Амыракка ынак-тыр сен,
Аңныг-меңниг олчалыг чор!
Омак, хөглүг ырың кагба,
Оода-ла дыңнап чорууйн!

Даңгына холдары-биле караан дуглангаш, өгге чөленгеш, ыглай бээр. Чечен Даңгынаны барып куспактааш, чаагынче үш улай ошкаар. Хенертен чыжырт кылдыр диңмирээшкин, суггур чаашкын төө каап келир. Чечен агаарже киискип чоруй баар, караңгылаар, оожум хөгжүм. Пауза.

© ГБНУ РТИРНШ

БЕШКИ КӨРГҮЗҮГ

Чечен биеэги-ле хевээр одаанга көстүп келир. Харлыг ийи улуг чадыр турар: бирээзи дуглаглыг, бирээзинден ачазы оглун уткуй үне маңнап келир.

Ачазы. Оглум! Канчап чорааның ол?
Кадык сен бе, орта сен бе?!

Чечен. Кадык, анаа мен. Оожурга, ачай.

Ачазы. Каяа, канчап чорааның ол?

Чечен *(оожум)*.
Ындыннанган мээң ырым
Ырак оран кииргеш келди.
Артык сагыш чогум-биле
Амыр-менди келдим, ачай.

Ачазы *(бажын чайгаш)*.
Мынчага дээр амыр-дыш чок:
Сени дилеп, чорбаан чер чок,
Дээрге ужар чалгынныгдан уя хынап,
Черже кирер дыргактыгдан ижээн истеп,
Аңчы билиим аңаа кактап,
Алаң кайгап органым бо.

Чечен. Азып-тенип чораанымны
Айда, чылда тоолдап ханмас.
Аңныг-меңниг турдуң бе, ачай?
Ат-ла болду, канчаарыл ам?

Ачазы *(чоргаар)*.
Төрээн, өскен черим бо-дур.
Дөртен чылда аңнап келдим.
Шаңнал ышкаш мындыг олчаа
Чаңгыс удаа душканым бо!

Хааглыг чадырының эжиин ажыптарга, дискеш аскан алды-киш, элик шыргай-ла чүве.

Чечен. Ой-ой! Магалыын аа! А-аа!
Ох, мээң-даа чөгенчиимни!

Ачазы. Чок-чок, оглум, муңгарава,
Бызаанчыңның эткир үнү
Мыя мында дыңналып кээр:
Амырга дег ыяңгылыг
Аңны-меңни бөлүп турду.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Ынчангаштың сени манап,
Ыравайн, аңнап турдум.
Таңды-сынның хамык аңы хөгжүм дыңнап,
Таалап, ханып, каъттар үнер, бөлдүнчү бээр;
Даажын билбес, бараан көрбес — сээң ачың,
Таалың сава, дизиг сыңмас бо-дур көрем.
(Оглун куспактаар.)
Каяа чордуң, дүрген сөгле.

Чечен. Онза солун, элдеп тоолду
Орук дургаар ыдып берейн.
Өлүк-кешти чүктеп алгаш,
Өөвүсче дүрген чанаал!
Белекмааны, кенниң кысты,
Берге холдан уштуп алыыл.
Ажап-чилби Буура-Баштыг
Адааргалдан аарып, өлзүн!

Ачазы. О, шын-дыр, чанаалы че,
Орук дургаар чугаалажыыл.
Күжүр Белек сени сактып,
Хүннүң-даңның ыглап тур боор.

Иелээ. Аңнаан оглу кажан шагда хонуун үспээн
Ажай-буурул, байлак, улуг төрээн чуртум.
Аъжын-чемин дежээп салган
Ава-биле дөмей-ле ийин.

Адашкылар ырлашпышаан, ынаар, дискеш, херип каан өлүк аразынче, кире бээр.

Көжеге хаар.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ийиги, үшкү, дөрткү, бешки көргүзүглерниң планын тургузуңар, кыска бижимелин кылыңар.

2. Аңчы Чеченниң мөзү-бүдүштүүн тодарадып бижиңер: чоок кижилеринге, чер-чуртунга, кылган ажылынга ооң хамаарылгазын сөзүглел-биле холбаалыг чугаалаңар.

3. *«Бызаанчыңның эткир цңц*
Мыя мында дыңналып кээр:
Амырга дег ыяңгылыг
Аңны-меңни бөлцп турду...» дээн одуругларның утказын канчаар билип ап болурул?

©ТБНУ ИОВТ ИРНШ

4. Чеченниң хөгжүмчү салым-чаяаны ооң амыдыралынга канчаар дузалааныл? Долу харыыдан бериңер.

5. Ачазының чагыг-сүмелери кирген үзүндүлерни тыпкаш, аянныг номчуңар. «Ада сөзүн ажырып болбас» деп үлегер домактың утказын канчаар билип турар силер, чугаалаңар.

ҮШКҮ КӨЖЕГЕ

БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Биеэги-ле күзег. Ыяш бүрүзү дүшкен, бораңгай, куруг көстүр. Хар чаггалак. Сында хар көстүр. Буура-Баштыг өөнүң эжиинде өскээр көрүп алган күдүгүр, хөлүгүр апарган тура, аңчыларны көрүп кааш, ооргазы хөндүрлүп, авыяастап, эңгин теве дег, эңгеңнеди шошкуп кээр.

Б.-Баштыг. О, аңчылар, ужа!

Ачазы. Төш!

Б.-Баштыг *(оруун доза маңнавышаан)*. Ча, олча-омактыг чорду бе, аңчылар?

Ачазы *(доктаагаш)*. Өрек үспейн – эки чордувус.

Б.-Баштыг *(ылавылап көрбүшаан)*. Че, бо чүктешкиңер дөгере-ле өлүк бе?

Ачазы. Ийе.

Б.-Баштыг. Аа! Мырыңай сыңышпас кылдыр дыгып алгылаан, көстүп чоруур ышкажыл моң, аңчыларым! Амыраандыр бис! Амыраан-дыр бис!

Ачазы. Элээн бар ийин. Кым болганга бак карак болбас бис.

Б.-Баштыг. Чугаажок! Дыка-ла кырывас, сөөгү бижыг эр-дир бо! Че, биче чемележипкенивис эки бооп-тур. Оон башка мынча аңны кайын тывар бис. *(Өөнче.)* Оо, кадай, ээй! Хойтпаан хайындырт!

Чечен. Че-че, ачай. Дүрген өөвүске чедирер-дир. Оорга шыдашпайн-дыр.

Ачазы. Ийет, ийет че...

Б.-Баштыг. Адыр-адыр, далашпа, Чечен! Ачаң-биле чугаалажып тур мен.

Чечен. Эх, кожай! «Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» дээрзи дыка-ла шын-дыр!

Б.-Баштыг. Охаай, ийет, бүрү дүжүп, орайтаан-дыр бе?

© ТЫВНУМОРТ ИРНШ

Чечен. Алды, араатан чүктээн кижини аалдың ыттары көрбес боор деп бодаан мен, а кудуруктарын чайып, курайлап-даа турганзыг, оглаңайнып, ыглаңайнып, орук дозуп, кылаштатпас...

Ачазы. Че, оглум. Кызыл арынныг кижилер эвес, кызыл-калдар ыттарда ыят чүү боор.

Өөнче дүрген базып кире бээрлер. Буура-Баштыг ол-ла ажылдаар сери чанынга халактап, бажын дырбанып, аргазын бодап турар.

Б.-Баштыг. Халак-халак, чүнү канчаайн?
Караам-даа бол садыпсымза,
Кара киштер, кундус, күзен
Кандыг холга кирер ирги!
Алды-кишти, дилги, дииңни
Аптарамга шыгжапсымза!
Адан чүъгү торгу, маңнык
Алдар-адым бедидер-ле.
Адыр-адыр, мөгүдевээйн,
Арга-мегем мени кагбаан. *(Эргээн санап.)*
Арган, кырган малым садайн,
Артык эрги хевим садайн.

Чиңгиспей *(өөнден цнгеш, ачазынга кээп, цзе кирбишаан)*. Авам: «Өгде белен арага бар-ла болгай» дидир.

Б.-Баштыг. Билир мен! Оларны ээлдирер дээш, өжегээр кыйгырдым.

Чиңгиспей. Аң-өлүк хөй-дүр бе, ачай?

Б.-Баштыг. Ой, ыыттава! Эңмежок! Ийи кижи угбас келди.

Чиңгиспей. Сээң-биле чүнү чугаалашты. «Меңээ бериңер дидиң бе?

Б.-Баштыг *(холун чаңгааш.)* Хорадавышаан-дыр. Анаала «бер» дээрге, чүге бээрил.

Чиңгиспей. Көгүдүвүт, ачай!

Б.-Баштыг. Киш! *(Бажын согаш кылгаш.)* Мынчаалы, уруум. (*Бодалынга өөрцп.)*

«Ужа» дигеш, уштук неге,
Уткуп сөңнээш, тондан диле.
Оглу билбейн айтыра бээр,
Оптуг, эптиг харыылаар сен:
«Дииң кежи уштук кылган

© ТувГУ МОГТ ИРНШ

Дилги кежи тонда чүү боор,
Чечен ышкаш аңчы кижээ
Черге калыр – одаг богу».

Чиңгиспей. Көңгүс бербейн барза, канчаар?

Б.-Баштыг. «Көгээржиимниң аксы» дээр сен.

Чиңгиспей. Чаңгыс дилги берзе, канчаайн?

Б.-Баштыг. Дилги дээр сен,
Дииң-даа берзе, халас кежик!

Чиңгиспей. Эвээжин аа!

Б.-Баштыг. Адыр, уруум, адыр! *(Бажын туттунупкаш.)* Ам бир бодал чедип келди. *(Хөлчок туруп, ыңай-бээр көргцлээш.)*

Оон ыңай мени дыңна!
Оптуг арга бодап алдым:
«Чечен-биле өглеп каайн» деп
Чемиш кылдыр сени «каап бээйн».
«Аңнай бээрге, сагынганын
Авазынга сөглеп-тир» дээйн.
Адашкылар амырай бээр,
Аңын-өлүүн уттуптарлар.
Хөкпектен бооп ханнадыптайн,
Көгээржиктен сөңнедиптейн.
Эзирий-ле берген соонда,
Эглип келир: чугаа-даа үнер!
Аас белээ, дүгдег негеп,
Аазап туруп, уштуп аар бис.
Алдын холга кирген соонда,
Аптаразын октаптар бис.

Чиңгиспей *(өөрээш, мегеленип)*. Ой! Ачай!
Ыядынчыг чүве-дир оң.
Ынча диве, хоржок, хоржок!

Уруунуң Чеченге туралап чоруурун Буура-Баштыг билбес, мегелээр деп бодап турар. А уруг, ону ажыглаар дээш, өөрүп турар.

Б.-Баштыг. Ыыттава, мелегейим,
Ында черле ыят чүү-дүр?
Маңнык, торгу кедер дээрге,
Маргыш кылып турар чүңүл!

Чиңгиспей. Ча!

Буура-Баштыг адашкылар өөнче базыптар.

© ГБНУ ИФРиШ

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Адашкылар өөнде хамык өлүктү чүзүн-чүзүнү-биле, дизиг-дизии-биле ханазын долгандыр азып, аразында сүмележип турар.

Ачазы. Адыг, бөрү кежи ышкаш, хамык алгыны эккээр болза, өгге сыңмас-тыр але, оглум.

Чечен. О, кайын сыңар! Ол хире улуг чадырга безин дакпыш чорбадыва.

Ачазы. Хамык улуг-аң кежин, чадырга сыңмаска, даштын ыяштарда азып кагдым.

Чечен. Мен даарта эът ап баргаш, ында чекпе кештерин база эккээйн шиве?

Ачазы. Эттен хөйнү бадыра кел...

Буура-Баштыг кирип келир. Өлүктүң хөйүн көрүп кааш, ийи холдап бажын туттунуп алган, кезек када аазады берген турар.

Б.-Баштыг. Ах, күжүр аңчыларымны! Меңээ... меңээ мону, мону... *(Дизигде кештерни чеже бээр.)*

Чечен (*оожум ооң холун чайлатпышаан*).
Кожайывыс кызыл арнын
Холдары чоп дуглай берди?

Б.-Баштыг (*чүткцвцшаан*).
Таңды кежиин,
Дайнам-даа бол, үлежип чиир.

Чечен. Кымнар үлежирил?

Б.-Баштыг. Үлежип аар «ужалажыг»
Үе-шагдан туруп келген!

Кожайны чүък баарынче аңнардан чайлатпышаан, морзук кежи сунар.

Чечен. «Ужа» дээнни куруглатпас
Улустуң ол чаңчылында:
Даарта барның, бөгүн чоктуң
Таваржырын сөглеп турар.
Дүүнгүвүстү бөгүн маңаа
Дүүштүр бодап көрээл, кожай...

Б.-Баштыг (*сөстерниң утказын-даа бодавайн, берген белекти көргеш, өөрүп, ийи холдап албышаан*).
Бо бе, куда, охай-охай!
Мону чүү деп адаар ийик моң?

Ачазы (*каттырымзап*).
Бодунуң-на калчанын билбес
Морзук деп аң алгызы-дыр.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Чечен *(өөрцп)*.

Ага!
Аалдан үндүр үдээн хол ам
Алды-кишти уткуп тур бе?

Ол аразында Чиңгиспей көгээржикте арага, улуг хува тудуп алган сөңнеп кирип кээр.

Б.-Баштыг *(оп-биле)*.

О, Чиңгис, чассыг кызым!
Ол-ла чаагай, уткуп келген...
Аңчылар, ой, саадаңар!

Уруун чүък баарынче олурткаш, аңчыларны база олуртуп турар.

Чиңгиспей *(арагазын ашакка ийи холдап сунгаш)*.

Аңчылардан «ужалаар» дээш,
Арагалыг уткуп келдим.
Аал ээлээн кадайларның
Аяк тудар хинчээвис бо.

Ашак ижиптер. А Чеченге арай чаңнап, бүдүү бижиргей аарак сунарга, хорадай аарак дидим чугаалаар.

Чечен. Арагага чаңчыкпаан мен,
Ааржы безин ховар чемим.
Аяк сунган сөңчү, мени
Амзады деп чемелеве.

Амзааш, дедир сунар. Чиңгиспей амзааш, дедир сунмушаан.

Чиңгиспей. Назылыглар көрүп олур,
Нарыыдавайн чооглаңар. *(Каттырып.)*
Дииң кежи моюндуруктуг
Дилги кежи тонда чүү боор.
Чечен ышкаш аңчыларга
Черге калыр – одаг богу.

Б.-Баштыг *(хөлчок өөрцп)*.

А-че, чассыг кызымны ыңай!
Аңчыларга идегээн-дир!
Кожайының чараш кызын
Хомудатпас, көөр-даа силер!

Чечен *(бцдцц ачазынче карак баскаш, хцлцмзцрцп)*.

Чиңгиспейниң хүндүлелин
Чиктигзинип кайгавадым:

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Дерги көрген дээлдиген
Дескинери чөптүглейнен. *(Ижиптер.)*

Чиңгиспей аңчыларга база бирээни немептер. Буура-Баштыг аңчының кулаанга чыпшылаңнап сымыранган соонда, дашкаар үндүре бээр. Чиңгиспей биле Чечен өгде. Буура-Баштыг өгден элээн ырак баргаш, сымыранып-ла турар. Белекмаа өгнүң бир талазындан кедеп кээп, дыңнап турар.

Чиңгиспей *(туруп барып, аптара кырындан Чеченниң дошпулуурун ап алгаш, какпышаан).*

Бай-ла Таңды ыдык кырын
Башкы хары дуглай бээди.
Барайн дээним Чеченимниң
Бады сөзү чүге читти?
Чула-Хөлдүң эриктерин
Суузун доштар хаажылады.
Сула чаңныг Чеченимниң
Шуудун сөглээн сөзү кайыл?

Чечен. Шының ол бе?

Чиңгиспей. Чырык хүн бо!

Чечен. Дыңна, Чиңгис, сөглеп берейн:
Шак ол хире сеткилиңни
Шагда чүге сөглевээн сен?
Буттарынга сөгүрээштиң,
Буянныым деп ошкаай эртик!

Белекмаа ыглапкаш, үнүн чажырып ыңай болур.

Чиңгиспей. Сөглээним бо-дур, ынаам!

Чечен. Адыр, дыңна!
Он үш хардан эгелээштиң,
Амга чедир амыр-дыш чок,
Одуң адаа оюлгуже,
Ажылдадым – тыпканым чок.
Оол эшти хараадай бээр
Отчугашты көргүспедиң.
Эник ыдың куспактапкан
Эргеледип, ошкап ора,
Эжикте орган чалча мени
«Эттеңер!» деп негеп чордуң.
Оол эшти хараадай бээр
Отчугашты көргүспедиң...

© ГБНУ РТ ИРНШ

Эътти, чагны, тараа, сүттү
Эглип албас, кускуже чээш,
Ажыл кылган эштенчиңге
Ажыг божа берип чордуң.
Оол эшти хараадай бээр
Отчугашты көргүспедиң...

Чиңгиспей. Ыыттава, эргим Чечен!

Чечен. Дыңна, Чиңгис, ам-даа дыңна!
Эрткен чайын изиг хүнге
Эттээн алгым сезен ажыг.
«Чулдургууштан кылып ал» дээш,
Чудаан алгы берген сен бе?
«Дилги кежи тондан бер» деп
Диленип кээр, ыят чок сен.
«Буянныг» бай шырайыңны
Бужар чилбиң мурнап көстүр,
Оолга ынак чүрээңде сээң
Отчугаш-даа көзүлбейн-дир:
Өлүк, кишке ынааң бөгүн
Өрткүлештир чалбыыштап тур.

Чиңгиспей *(арнын дугланып, алгырып)*.
Болзун, Чечен, мени кээрге!

Чечен. Эдип орган бора-хекти
Ужа бер деп хоюспаңар!
Эштиг орган мен-не ботту
Чарлы бер деп көгүтпеңер!

Чиңгиспей арнын дуглангаш, ыглай бээр.

Б.-Баштыг *(сымыранырындан эрткеш, дыңзыы-биле бүзүредип)*.
Аңчылар-даа үнүпкен – чок.
Арны сыңый – ыглап алган
Арай кежээ Чиңгис келгеш,
Авазынга чугаалап-тыр:
«Алгыжыпкан кырганнарны
Эптештирип, соксадыңар!
Амы-тыным чамдыы болган
Эргим ынаам оскунмаңар!»
Бодап көрем, куда,
Ындыг кенниң оскуптуң!

© ГБНУ «ИФ ИРНШ»

Ачазы. Оче, халак, билбээн-дир мен,
Оглум-биле чугаалажыйн...
Кижи бажын кижи билир –
Хилинчектиг болгай, кожай.
Аъттың бажын кымчы билир –
Аарышкылыг болгай, кожай.

Б.-Баштыг. Дегийт шимчен, озалдатпа!
Демги сүмем черле утпа!

Ачазы. Сүзүк-сорук чаңгыс болза,
Сүйде чүү боор, ол-даа белен.

Хенертен хөлчок күштүг хор, боттары көзүлбес, сөзү дыңналыр, ырлап келир. Ашактар-даа, Чечен биле Чиңгиспей-даа дыңнаалап, кайгай бээр.

Хор *(өг чоогунда бөлүк сарыг шет иштинден).*
Шаараш хая бажынайда
Сааскан чыглы берген дидир,
Салбак берген Чеченни ында
Чаңнык эндеп кагганы ол бе?
Куйлуг хая кырынайда
Кускун чыглы берген дидир,
Курун берген Чеченни ында
Кудай эндеп кагганы ол бе?

Чечен *(үне халып келгеш).*
Алдын Таңдым азыралы
Аргар аңны хоюспаңар.
Акы-дуңма авыралы
Аңчы мени коргутпаңар.

Белекмаа *(хор дыңналган шет аразындан үнүп кээп).*
Даңгырак ышкынар – тамы дүвүнде,
Салым ышкынар – далай дүвүнде.

Чечен. Сөглээн сөс – керткен ыяш!
Белекмаа. Өөңде кымыл?
Чечен. Көгээржик-тир.
Белекмаа. Канчалдың?
Чечен. Доңгайты кааптым.
Белекмаа. Чеченим сен бе?
Чечен. Белек, кезээде сээңии мен! (*Удур-дедир уткуй кылаштажыптар.)*

© ГБНУ МО РТ ИРНЧШ

Б.-Баштыг *(Белекмааже)*. Ой, аза! Сокса! Сен кулугурну мен!.. *(Черден ыяш алгаш, кел чоруур.)*

Хеп-хенертен чылгычылар ажы-төлү – аныяктар шет аразындан үне халыжып, бир үн-биле «Шу!» дишкеш, кожаңнап ырлажыр.

Хор. Анаа чораан ажы-төлдү
Аттынмаңар, чаңчаваңар!
Аттынгаштың турар болза,
Ала карааң согурарар!

Б.-Баштыг. Бо хамык албыстар! Мал кадарбайн, мында чүге келдиңер? Чоруңар!

Хор. Каттырбайн чүнү чаңнаар –
Оон башка чаңныг эвес.
Каъттанмайн чүнү кедер –
Оон башка хептиг эвес.

Б.-Баштыг. Эки-ле калчаарап туруңар,
Эртен канчаар эвес мен!
Шуптуңар кээп кымчы-биле
Чугаалажып ырлаар силер!

Хор *(улам күштүг)*.
Өршээ дивейн соккулажыр
Өл-ле моңдан кезип эккел!
Дадай дивейн соккулажыр
Тал-ла моңдан кезип эккел.

Б.-Баштыг. Силерниң билир херээңер эвес-тир, дораан чоруңар!

Хор. Холун берген даңгыракка
Кожай кызы кандыг хамаан.
Бадылгалыг даңгыракка
Байның кызы кандыг хамаан...
Сөзүн берген эжи бар-дыр,
Сөдүртүнген ыңай барзын!
Ханы-ла ынак эжи бар-дыр,
Халбактанган ыңай барзын!

Хор чоорту Чечен биле Белекмааны чоокшулаштырып келир. Олар куспактажып, ошкажып турар. Чиңгиспей хөлчок хорадаан ачазын барып туткаш, муңгаргай:

Чиңгиспей. Көксенмейн, бодан, ачай!..

Хор. Кулдамыктап эдилээрге,
Кижи төлү чоруй-ла баар.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Кудургалап мунуптарга,
Кулун күжүр ара-ла бээр.

Б.-Баштыг. Бо кулугурларга мен таптыг айтып бээр мен! *(Өөнче маңнаптар.)*

Хор *Чечен, Белекмаа, ачазы база.*

Хартыганың кашпагайы –
Хачыланган чалгынында.
Кайгал эрниң хажывазы –
Кадайынга шынчызында.

Эзир куштуң кашпагайы –
Эглиш дивес чалгынында.
Эрес эрниң эндевези –
Эжинейге шынчызында.

Чечен биле Белекмаа ачазынче көрнүп.

Ачавыстың сөглээн сөзү
Амыдырал оруу болзун.
Ээр-ле таңды эртинези
Эш-ле биске өнчү болзун!

Х о р *(улажып).*

Базымчаны, дорамчыны
Маадыр мерген шаажылазын!
Дески, хостуг чуртталганы
Делгем оран хайырлазын!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Үшкү көжегениң бирги, ийиги көргүзүглериниң уткаларын чугаалаңар. Кайы көжегени сонуургадыңар, чүге?

2. Чогаалда тыва улустуң ёзу-чаңчылдарын көргүскенин, оларны маадырларның сагып турарын хайгаараңар, ук ёзу-чаңчылдарга хамаарыштыр бодалдарыңарны илередиңер.

3. Буура-Баштыг, Чиңгиспей адашкыларның аажы-чаңында таарымча чок талаларын айтыңар. Багай аажы-чаң кижиге кандыг салдарлыг болурул?

4. Чылгычылар ажы-төлүнүң Буура-Баштыгга хамаарылгазы кандыгыл? Чүге ындыг болганыл? Үзүндүнү аянныг номчуңар.

Шииниң утказынга хамаарышкан ниити айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Чечен биле Белекмаа» деп шииниң идеязын тодарадыңар.

2. Шииниң кол маадырларының портреттерин тургузуңар (Чеченниң, ачазының, Белекмааның, Буура-Баштыгның, Чиңгиспейниң, Даңгынаның).

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

3. Шииде кол чөрүлдээниң чылдагааннары чүл?

4. Кандыг тыва хөгжүм херекселдери билир силер? Оларның кандыызынга ойнап билир силер?

5. Хөгжүм херекселдериниң дугайында тывызыктар, үлегер домактар, кожамыктар азы тоолчургу чугаалар билир силер бе? Чижектерин кыдыраашка бижип алыңар.

6. Тываларның хөгжүм херекселдери-биле танышыңар. В.Ю. Сүзүкейниң «Музыкальные инструменты Тувы» деп өңнүг открыткалар чыындызын ажыглаңар.

7. Шииде улустуң ырлары бар бе? Ырларны тыпкаш, тааржыр аялгадан боттарыңар шилип, ырлажыңар.

8. Ойтулааш деп чүл? Ойтулааш оюнунга тааржыр ырыларны тывыңар. Тыва улустуң ырларынга мөөрейлежип, чижип ырлажыңар.

9. *«Аңнаан оглу кажан шагда хонуун ҷспес*
Ажай-буурул, байлак, делгем төрээн чуртум» деп темага төрээн чер дугайында чогаадыгдан бижиңер.

Шии дугайында билиг

Шии чогаалы литератураның проза болгаш шүлүк (поэзия) аймактарындан элээн ылгалдыг. Шииге болуушкуннарны маадырларның аразында чугааларын (диалог), оларның хөделиишкиннерин дамчыштыр чуруп көргүзер.

Шии ыяавыла маадырларның аразында кандыг-бир чөрүлдээге (конфликтиге) үндезилеп тургустунар. Чөрүлдээниң янзы-бүрү байдалының аайы-биле шии аймаа *драма, комедия, трагедия* деп үш кол бөлүкке чарлыр.

Чөрүлдээ, демисел дыңзыгыышкынныг эртсе-даа, кол мөзүлүг маадырлары улуг бергелерге таваржып, амы-тынын оскуна чазып турза-даа, дириг артып, тиилеп үнер шиини *драма* деп адаар. Драманың литературлуг жанрлары: мелодрама, психологтуг драма, символиктиг драма болгаш өске-даа. Кино-чурук хевиринде криминалдыг драма, төөгүлүг драма, психологтуг драма, элээдилер драмазы деп база хевирлери бар.

Маадырлары каттырынчыг, кочуланчыг байдалга, болуушкуннарга таваржыр чөрүлдээлиг шиини *комедия* деп адаар. Комедия амыдыралга таваржып турар, ооң сайзыралынга шаптыктыг чүүлдерни каткының, шоодугнуң күжү-биле шүгүмчүлээр, ону

© ГБУ МО РТ ИРНЦ

чок болдурарының дээштиг чепсээ болур. Чижээлээрге, С. Токаның «Дөңгүр-оол» деп комедиязында политиктиг серемчилелин ышкынган, аазатпай чорукка алыскан удуртукчуну мерген кочулап шүгүмчүлээн. Орус литературада Н.В. Гогольдуң «Ревизор», даштыкы литературадан Ж.Б. Мольерниң «Тартюф» деп шиилерин адап болур.

Бир эвес удурланышкак маадырларның аразында чөрүлдээ улам-на дыңзыгып, аргажоктуң кырындан кол мөзүлүг маадырларның өлүмү-биле азы сагыш-сеткил хоозураашкыны-биле доостур болза, ындыг шиини *трагедия* деп адаар. В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизин трагедияның чижээнге хамаарыштырып болур. Шииниң кол мөзүлүг маадыры Караның хосталгаже чүткүлү биле феодалдыг ёзу-чурумнарның камгалакчыларының аразында чөрүлдээ барза-барза, Караның амы-тынындан чарлырынга чедер.

Шии чогаалдары, оларны сценага көргүскениниң түңнелинде, хары угда хөй кижилерниң угаан-бодалын, сеткил-сагыжын хайнык-тырып кээр онзагай шынарларлыг.

Либретто – ыры-хөгжүмге таарыштыр бижээн шии чогаалы. С. Сарыг-оолдуң «Чечен биле Белекмаа» деп чогаалы 1956 чылда бижиттинген. Ол баштайгы тыва либретто болур. «Сарыг-оолдуң либреттозу чүгле фантастиктиг, тоолчургу овур-хевирлери, утказы-биле эвес, а харын дыл-домаанының онзагай чечен шынары-биле улустуң чогаалдарынга чоок. Чоннуң үлегер домактарының, ыр, кожамыктарының аянын мерген ажыглаанының ачызында маадырларның иштики делегейи тода ажыттынып турар» деп критик А. Калзан демдеглээн.

Антон ҮЕРЖАА

ҮШ ЧҮС ХАРЛЫГ КЫРГАН КУСКУННУҢ ЧАГЫЫ

«Кижи төөгүлүг, ыяш дазылдыг боор чоор,
оглум. Алды ада угуң билир ужурлуг сен...»
Ачамның чагыы

Кижи төлү!
Улугларның сөзүн дыңнаар –
Улус-чоннуң чаңчылы-дыр,
Назыдаанның чагыы болзун,
Найым, мени дыңна шүве.

© ГБНУ ИРЯЛИ

Бирги чагыым:
ДӨЗҮҢ-УГУҢ УТПА

Алаш иштин, Ак-Хем унун
Аргый, эргий көжүп чораан
Ада-өгбең, өске чон дег,
Ажыл-ишчи бөдүүн улус.
Адак диртпээн эрес-кайгал
Аңчы улус, малчын улус.

Очалаңның үүрге-чүүгү
Оорга-мойнун сыза баскан
Сээң угуң түреп чорда,
Чеже назы бараваан дээр...
Ачылыг шаг аткан даңын
Ачаң күжүр баштай көрдү.

Ынчалза-даа дерзии, дүмбей,
Ындыг-мындыг... дээштиң-не
Чамдык улус төөгүзүн
Куду көрүп, соора баар-дыр:
Кускун өңү кара боордан
Шагның өңү чаңгыс болбас!

Балар шагның чүдек-багы
Маргыш-даа чок шын-на болгай.
Ынчалзажок бөгүн ышкаш
Ынчан база өгбелериң
Ырлап, ыглап, хөглеп, хөлзеп,
Ынакшыжып чораан болгай.

Черлик диртип чектетсе-даа,
Чечен, мерген, сеткили бай,
Аваларны – хүнге деңнээр,
Ажы-төлдү – бурган дижир,
Ынакшылды, чөптү-шынны
Ыдыкшыдып хүндүлээр чон.

Алтай, хакас, орус, быраат...
Аралашкан чону көвей,
Эки көрген кижизинге:
«Эъдим-даа бол кезип бээйн» дээр,

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Эптежилге, найыралга
Эдергей-ле шынчы улус.

Артык күштүг эзээргекке
Аштырза-даа, чожуп чорбаан,
Ада-чурту, алдары дээш
Адаан негеп туруп чораан,
Чоргаар болгаш хосталгаа ынак
Ёзулуг-ла маадыр улус.

Оргу черге бөдей өөн тип,
Озук-биле тараа тарып,
Чаа-дайын оштавайн,
Салгалынга чолду күзеп,
Актыг шын дээш тулчуп чораан
Ада-өгбең – буянныг чон.

Дөзүң-угуң уттупсуңза,
Төре херээ дөгүтпес сен.
«Соон истээр, мурнун хынаар» —
Чонуң чагыын сактып чору.
Ада-өгбең чаңчыл, сүзүүн
Арта баспайн, сагып чору.

Ийиги чагыым:
ТӨРЭЭН ЧЕРИҢ КАГБА

Иштик черге санатпас бол,
Изиг оттуг кыйыгларлыг,
«Алдан-чеден кадыргылыг»
Агып баткан Алажың бо.

«Агым хемниң чогум ады
Алажындан укталган» деп,
Ада-өгбең чугаалаанын
Аажок чарт сактыр-дыр мен.

Аңгы черге чорук чорааш,
Алаш оглу хөңнү дөспес:
Алажы өөн сактып келгеш,
Алажынче далажыптар.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

«Алаш биле Хемчик ышкаш,
Агым суглуг хемнер кайдал?
Авам биле ачам ышкаш,
Авыралдыг улус кайдал?»

Улуг чуртка ынакшылың
Ужу, дөзү моон үнер.
Өскен чериң уттупсуңза,
Өскерликчи сойлук боор сен.

«Ханга язый кулугур» деп
Каргаза-даа, бактаза-даа,
Чуттуг кыжын, кааң чайын
Чуртун кагбас мени көр даан!

Өске-хары оран-чурттар,
Өртемчейлер кезизе-даа,
Хиниң хөмген төрээн чериң,
Кижи төлү, кагбайн чору!

Үшкү чагыым:
САКТЫЫШКЫНЫҢ КАМНА

Алды адаң адап чоруур
Адаарганчыг үрен-дир сен.
А мен угум билбес-даа мен,
Авам харын сактыр-дыр мен.

Шаа келген кырган кускун
Шаанда маңаа ужуп кааргa,
Өөрүшкүлүг соктап алдым,
Өгбем-даа бооп чадавас боор...

Арат күжүр чыргай бээрге,
Акка салып ажаар турду.
Шырга даажы ыраар билек,
Шымдай ынаар ужуптар мен.

Көзү шагда өшкен-даа бол,
Көстер дөмей көрүп чыдар.
Кударалын сөглеп чадап,
Курбустуже кайгап чыдар.

© ГБНУ РТ ИРНШ

Курайлаанзыг дижириңер
Куйтуладыр эдеримге,
Көндээр дээним өгбең күжүр
Хөөкүй мени шоотканзыг боор...

«Хайдынганың сек-ле болгаш,
Кажанда-даа куду-ла көөр,
Дээрге чоруур чаяанныг бол,
Дээрни көрбээн чавыс-тыр сен.

Өлгеш безин, калгаш безин,
Өрү дээрже кайгап чыдар,
Сенден бедик – Кижи-дир мен,
Ческинчиг куш, кара кускун.

Чидиг хаайың өшкен караам
Чилбиленип соктап каар бол,
Салгалымга чагып кааным
Сактыышкынга дыынмас, кускун!..»

Өгбелериң, чалбыыш от дег,
Өжүрбейн тутсуп берген
Салгал дамчыыр өлбес күжүң –
Сактыышкының камнап чору.

Оттуң изиин, аваң чагыын,
Ошкаашкынның хөлзээзинин,
Чаш хар өңүн, хылыш даажын,
Чанган дуруяа хунук ырын...

Шагжаң хөрээң уя кылган
Сактыышкын-куш утпайн чоруур.
«Кижи нүүрүн сагып чор» деп,
Кичээндирер башкы-даа ол.

Сактыышкын чок амытан дег
Чаржынчыг чок. Мени көр даан:
Кайыын келген, кым мен, чүү мен?
Харыы аңаа тыппас-тыр мен...

Сарыылдыг эт – ЭВМ-ге-даа
Сактыышкының чагывайн чор,
Чүгле чаңгыс ынаныштыг
Чүрээң ону шыгжап чорзун.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Дөртку чагыым:
ШАМБЫЛА ЧААЗЫН БОЛДУРБА

Үе-шагның үвүн чооглап,
Үш чүс чылда ужуп келдим.
Хуум ындыг – секке хонар
Кускун-дур мен, буруум чүү боор.

Олча хайып, димзенгилеп,
Очум эргий ужуп чорааш,
Чандаңнардан үнген ыштан
Шала сестир, хөңнүм чок мен:
Ыштыг өгде – амыдырал,
Ынчап кээрде – хырным куруг.

Аарааннy сегидип каар
Артыш ыжы база багай.
Маңнайлыг ыш – дары ыжы,
Бак кежим ынчан дүжер.

Хырным хозап, аштап келгеш,
Хыым ханмайн күзээр чүвем:
«Дайын өртү кывар болза,
Дартайгыже сыырып орза!»

Чазып чораан чолук-тур мен:
Шак бо шакта чаа кыпса,
Куйт дээр кускун менден туржук,
Кудай-дээр-даа хуюк боор-дур.

Калганнарның караан соктаар
Кара кускун безин артпас
Шамбыланың чаалыг өртүн
Чайладып көр, кижи төлү!

Чажыңда бир өгбең кижи
Чазын менче анны бээрге,
«Кара-даа бол, төлүнге ынак
Кускун кушту хоюспас чоор,

© ГБНУ ИФ ИРНШ

Хугбайыраан, болгаан!» – дигеш,
Хазы ону хоруп каан ийик.

Ойзу сөглээн угаадыг деп
Ону бөгүн билип чор мен.
Сарыыл-куттуг кижи төлү,
Чамбы-диптиң тынын ап көр!

Алды ада угуң сактып,
Ажы-төлүң чурттап чорзун.
Кара-даа бол, төлүнге ынак
Кара кускун ужуп чорууйн.

КИЖИ ТӨЛҮ!

Дөзүң-угуң утпа,
Төрээн чериң кагба,
Сактыышкының камна,
Шамбыла чаазын болдурба!

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Антон Үержааның «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы» деп чогаалының тема, идеязын тодарадыңар.

2. Автор шүлүүнге чүге ындыг ат берген деп бодаар силер?

3. Чагыглар чүге кускуннуң өмүнээзинден бердингенил? Силерниң бодалыңар чүл?

4. Чагыг бүрүзүн допчулап сайгарыңар. Дөрткү чагыгда Кускуннуң бот-минниишкинииниң утказын тодарадып тайылбырлаңар.

5. А. Үержааның «Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы» деп шүлүүнде кижи биле бойдустуң аразында харылзааны канчаар көргүскенил?

6. Чагырларны аянныг номчуңар. Шээжилеп алыңар.

7. Бердинген темаларга чогаадыгдан бижиңер (шилилгебиле): «Салгал дамчыыр өлбес күжүң – сактыышкының камнап чору»; «Кижи төөгүлүг, ыяш дазылдыг»; «Алды ада угуң билир ужурлуг сен».

© ТГПНУ МО РТ ИРНШ

Маадыр-оол Бартыштаанович
ХОВАЛЫГ
(1947)

ЫДЫКТААН ТУК

Мөңгүн-Тайга... Авамның хүнге хүрерти додуга берген салааларында ооргалыг билзектеринге өңнеш тайга бар дээрзин беш-алды харлыг оолак тургаш, дыңнааш: «Кайда чүвел ол, Мөңгүн-Тайга?» – деп дегийт-ле айтырган-дыр мен. «Дуу ол-дур ийин» – деп, улуг улустуң та кайызы оң холу-биле шала бурунгаар, Хемчик бажынче углай, талыгырда агарып көстүр дагларже айыткан чүве. Бичии оолдар бедик черлер үнүксээр болгаш, балдыр сириңейнип турда-ла, бажың азыындан туттунгаш, ооң кырынче азы мочургалар дүжүрер дээш, терек бажынче үне бергеш, чер-делегей кыдыында дистинип чоруй барган мөңгүннелип көстүр дагларны бир-ле билдинмес сонуургалдыг топтай бээрин утпас сен. «Мөңгүн-Тайга!» дээн чоргааралдың, тывызыксыг сүртээшкинниң сөстерин эриннер үн чокка катаптап турарлар.

Бистиң чурттап турар суурувус Суг-Аксы Хемчик биле Ак ийи аразында хөлбеңнээн көктүг шынаада болгаш, хаяда деп чүве билир эвес бис. Ындыг-даа болза долгандыр дагларга кажаалаткан болгаш, артывыста Кызыл-Тайганың өңү ылап кызыл, оон кудулдур Хөр-Тайганың өңү көк, хүн ажар талада дистинген дагларывыс бора-көк, а Хемчик ол чарыында шаттар куу бооп кээрде, долгандыр дүдүскек өттүр чаңгыс-ла Мөңгүн-Тайга даглары агара берген турар. Ол дагларның хары кажан-на эрий бээр ирги деп сагыш салып, чай дүжерге-ле, каракtар ынаар углай тыртылгаш турар. Беш чыл эрткен, он чыл эрткен, а Мөңгүн-Тайга ак

© ТЫВ ИГИ ИРНШ

харын эжинмишаан хевээр. Ынча чылдар иштинде Мөңгүн-Тайга Хемчик бажында чүве-дир деп билип чорааным, душ бооп Бай-Тайгага чеде бергенимде, мени алаң кайгадыпкан. «Оо! Мөңгүн-Тайганың моон тура чоок деп чүвезин!» деп, чүгле сураан дыңнап чораан кижизинге дужуп келген дег, амырап магадай бээримге, чанымга мени дыңнаан ашак кижи: «Мөңгүн-Тайга бо эвес-тир, оглум. Мөңгүн-Тайгаң бо дагларның артында талыгырда деп бил» дептерге, хөңнүм карарып-ла калган. Ылавылап катап айтырар-даа харык чок. Сөс эдипсимзе, чер билбес мугулайым улам бадыткаттынгай. Школаның онгу клазында өөренип турар болгаш, география эртеминге белен тулбас-ла болгай мен деп бодумну санаар болгаш, ыя бо чуртумда чыдар Мөңгүн-Тайганың кайдазын билбес чөгенчиимден хөлүйүп-ле калганым ол. Алдыгы класска-ла Галапагос, Фиджи ортулуктарның кайда чыдарын, Килиманджаро, Мак-Кинли дээрге даглар бе, хемнер бе дээрзин, Амундсен, Арафур далайларның кайы дипке хамааржырын дээш — хөй-ле мээң назынымда четпезим-даа, көрбезим-даа ораннарның дугайында айтырыгларны илдик чокка-ла харыылаар ийик мен. А Мөңгүн-Тайганың кайда чыдарын алдыгы эвес, онгу классчы кижи билбеске...

Садыг баартактарынга Тываның карталары көстүп келгенде, көөрүмге, эң-не кара-хүрең өң-биле Мөңгүн-Тайганы көргүскен болду. Ийе, ылап-ла Мөңгүн-Тайга Хемчик бажында эвес болган. «Оранывыс бедии ында-ла-дыр ийин» дээн бодал соонда мөңгүн билзекке өңнеш тайга ам-на сагыштан хоорлуп чоруй барган. Беш чыл эрткен, он чыл эрткен. Ол чылдарның кырынга немей база ийи чыл эрткенде, 88 километр ырактан Мөңгүн-Тайганың бараанын ийи караам-биле көрдүм. Улуг-Мөңгүлек кырындан доңгайтыр салган паш дүвү дег хевирлиг Мөңгүн-Тайганың ак тейи хүн ажа дүжүп чораан кылаң дээрде, талыгырда даглар артында шал-бул көзүлдү. Тыныш тыртылып, чүрек даашкыр сога берген. «Мынча ырактан сүрлүг кылдыр хереп алган Мөңгүн-Тайганың чанынга баар болза, ол кайы хире улугул? Ооң шыпшыынче үнери кайы хире берге турган ирги?» Мөңгүн-Хайыракан-биле кезек хере кайгажып алган тур бис. Дүмбей эзим иштинге дириг хайыраканга үскүлежип келген кижи ындыг турган боор: бүткүр боду көжээленип, аамайланып каар. Мээң Хайыраканым талыгырда болгаш, айыыл

©ГБУ МОРГИРНШ

чок болза-даа, улуг-чаагай, сүрлүү-биле баарывыс адаан саргыдып, улам бодунче сорунзалапканы ылап. Чүл дизе, ооң мокулчак ак тейи карактарга көстүп, дүшке-дүлге кирип, сагыштан ыравастаан. Ол сорунзаның күжү-ле турган боор, 1976 чылдың апрель төнчүзүнде Мөңгүн-Тайганың меңгизин баштайгы катап бастым. Дөрт чыл эрткенде, база катап Мөңгүн-Хайыракан-биле мендилештим. Оон үш чыл эртерге, меңгилиг шыпшыкка кызыл тукту киискиттивис-даа. Үш-үш – тос, ынча чылдар иштинде дуу Кызыл-Тайга, Улуг-Мөңгүлек, меңгилиг бизең – Ак-Оюк, коргунчуг төөгүлүг Мөген-Оюк кырынче үнүп чордувус.

II

Бедик даглар сорунзазынга чүрээн алзыпкан кижиниң «болзун!» дээр чүвези бар эвес, кады даглар үнүп турар оолдарым: «Мөңгүн-Тайга-биле мендилежир чүве» деп бо ийин. Кара Сарбашкын чылы кадыг-даа болза, оолдарның күзелин бодап: «Анаа-ла Мөңгүн-Тайга кырынче үнер эвес, мону бир улуг болуушкун-биле холбаптар болза, бо үнүүшкүн харын уткалыг болур-дур» деп чүве медерелге кирип келди.

Чүл дизе... Ол 1992 чылда Республикавыстың Күрүне тугу, Сүлде демдээ, Ыдык ыры дугайында айтырыгны депутаттарывыс Кызылга чыылгаш, шиитпирлеп чадап, бир сессиядан өске сессияже чылдырып-ла турганнар. Ол айтырыглар, сактырга, белен ышкаш, кончуг нарын болган. Бижикчилер, чурукчулар, нота эртеми билир улус, шүлүк чогаадып билир кандыг-даа кижи радио, телевидение, парлалгага депутаттардан дора эвес чидиг маргылдаа үндүргеннер. Тукту сүт дег ак кылыр бе, хан дег кызыл кылдыр арттырар бе? Сүлде демдекке шаандакы Арат Республиканың аъттыг кижизин катап эгидер бе азы туруг кырында те дүрзүзү киирипсе, өске чон тываларны «хуналар» дей бербес бе? Ыдык ырга «Байлак чуртумнуң» сөзүн өскертипсе чүл азы «Тооруктуг долгай таңдымны» кижи бүрүзү ырлап шыдаар бе? Саналдар көвүдээн тудум, Күрүне ыдыктарының адаа аартап, хонуу узаан. Часкы, чайгы сессиялар эрткен, айтырыглар ам-даа шиитпирлеттинмээн. Кулак дыыжы болгаш, бир дыңнаарывыска, тос айда болур Дээди Советтиң сессиязынга Күрүне тугу, Сүлдезиниң төлевилелдерин ам-на үзе шиитпирлээш, бадылаар деп бо ийин! Баш удур бодап турган

© ГПНТБ РТ ИРНЦ

бодал ол дыңнадыгдан дирлип үндү-ле эвеспе оң. Ие кижи хырын иштинде төлүн чырык көрбээнде-ле төлзүне бээр. Бис база ол дег амдыызында өң-чүзүнүн-даа билбезивис Тываның чаа тугу-биле өң-тала апардывыс ышкаш. Ынчангаш төрүттүнүп, бодараар дээн ол тукту четтикпейн манааш туруптувус. «Тук сессияга бадылаттына берзе-ле, ону бис ол хүн ийикпе азы каш хонгаш-ла, Тываның эң бедик шыпшыы – далай деңнелинден 3 976,9 м көдүрүлген Мөңгүн-Тайганың меңги кырынга киискидиптер» деп хөректе шыгжап чораан бодал бо. Сессияга бадылаар хүнде тукту азарда мынчаптар: баш удур даарап алган туктуг Мөңгүн-Тайгага чеде бергеш, болчашкан хүнде ооң шыпшыындыва шургуп үнер. Ийе, бо чүгле бодалдар, күзелдер. Оларны боттандырары арткан.

Бодалывысты амыдыралче боттандырарда, мындыг айтырыглар тургустунуп келди. Бирээде, часкаар чайын-на, чаа Күрүне тугун Мөңгүн-Тайга кырынга киискидиптер-дир дээн шиитпир соонда, кымнар тук азып, ооң шыпшыынче үнерил дээн айтырыг башка дораан чык дээн. Бир шагда Ак-Довуракка диңмиттелип турган «Мөңгүлек» туристер клувунуң кежигүннери бар чүве, кол даянгыыш оларда. Оон шилип алыр. Оларны Барыын Тываның кандыг сүүрлеринче үнмээн дээрил, кандыг күштүг хат-шуурганга алыспааннар дээр, дага кеткеш, хендир-биле коштунуп-даа билир, меңги көргенде, омаа хайныр эрлер болгай. Даг үнүкчүлериниң салгалын үзүп болбазы-биле ийи-чаңгыс буттарынга он дишти дага шарып көрбээн, меңги баспаан улус турары база чугаажок. Баар улус изиг күзелин дораан илереткен, ынчап кээрде тос кижиниң ат-сывы даңзыже кирген.

Ийиде, Мөңгүн-Тайга бажынга киискидер чаа бадылаан тукту кайыын алыр бис, ону биске кым бээрил? Сессияга бадылаар кылдыр даараттынган ийи-чаңгыс үлегер тукту биске бербес дээрзи билдингир. Тоң берге айтырыг бо хире. Ынчалза-даа чаа туктуң өң-чүзүнү, хемчээлдери билдинзе, кымдан-даа тук дилеп, суравас-даа бис! Тыва херээжен кижи төөгүден шевер чүве дээн, ынчангаш тук даараар кижи бар боорга, чоргаар турбас ийик бис бе.

Республиканың чаа Күрүне тугун баш удур белеткеп, даарап аар бодалдыг ооң төлевилелин билип алыры-биле Дээди Совет даргазыныңоралакчызы Козлов дарга-биле ужуражыр апарган. Күрүне ыдыктарының айтырыын харыылаар ко-

© РЕПОЗИТОРИЙ ИРНИТУ

миссия даргазы кижи-дир. Шилгедек дурт-сынныг болгаш шимченгири кончуг аныяк эр Михаил Сергеевич бистиң бодалывысты хөй сөс чокка-ла дораан деткиди. Тыва Күрүнениң чаа тугун эң баштай Мөңгүн-Тайгага азар дугайында сагышты та чеже катап катаптап алганым узун төөгүнүң-даа ажыы чок болду. Ындыг-мындыг айтырыглар-даа салбайн, чанында узун столче чалай-дыр.

– Келир сессияга бадылаар чаа тугувус төлевилели бодур. Чурукчу Сат Оюн-оолдуң ажылы. Бо туктуң шупту хемчээлдерин силерге берейн. Бетики үш-булуңчукта сарыг өңнүг демдек – эрги түрк алфавиттиң «А» деп үжүү-дүр – дидир.

Стол кырында саазында шак мындыг тук чуруп каан чыдыр: туктуң бүткүр боду ак-көк өңнүг, ынчалза-даа бетики ийи азыгдан ак кожаа булуңнай баткаш, ортузунга каттыжа бергеш, ол-ла хевээр узун дургаар бады барган. Ак кожаа каттышкан черде үш-булуңчукта демги эрги түрк алфавиттиң «А» деп үжүү бар. Ол үжүктүң утказын билип чадазымза-даа, үе тутпазы-биле ону айтырбадым. Меңээ кол-ла чүве туктуң өңнери, хемчээлдери херек. Холга ине тудар шевер эвес мен, ол хиреде «Даараары белен тук-тур оң» деп бодап кагдым. Шупту хемчээлдерин айтып каан тук төлевилелдиг дептержигежин меңээ тутсуп бергеш, Козлов дарга мынча дидир:

– Сессия хүнүнде тук азар деп далашпаңар! Чүү-даа бооп болур, төлевилел өскерли берзе, канчаар силер? Силерниң комбинаттың чиңгине директору Парамзин Дээди Советтиң депутады ийик, ону таварыштыр харылзажып туруңар. Тук азар чарыгдалдар сметазын Бичелдей дарганың адынга ам бериптиңер.

Дээди Совет бисти чүгле чүүлдүг-дүр деп деткээн эвес, акшаландырыышкынны база шиитпирлептер болганда, ам буттар черге дегбес.

Кол айтырыглар илдик чокка шиитпирлеттинген бооп турда, эжен-не бо, эң-не белен деп бодап турганывыс айтырыг нарыыдай берген. Чаа тук даараар ак-көк өңнүг пөс тывылбастаан. Баштай хоорайның, кожуун төвүнүң, чоокку суурларның садыгларын көрген, дарааазында Кызылдың садыг баазаларын, найысылалдың янзы-бүрү садыгларын кезээн – түңнел чок. Эрткен чылын чаа-ла садыгларга пөстер

© ГБНУ МОРГ КРИЯШ

эрээн-шокар чыткылаар чүве, ам баартактар куруг. Боттарывыстың, дөргүл-төрелдиң, таныш-көрүштүң аптараларын үжээн, тукка өңнеш пөс кымдан-даа тывылбаан. Ээ, ак-көк өңнүг пөстүң ховарын бодап кээрге, Тываның тугу ылап-ла төлевилеттинген-дир эвеспе! Ынчап муңчула берген чоруп турувуста, бир хүн бухгалтеривис Мижит-Доржу Тамара: «Та кымның аптаразындан ак-көк өңнүг торгу тывылган» деп өөрүшкүлүү-биле дыңнатты. Ам-на улуг тындывыс. Тук даараар шеверивис Тамара-ла болгай. Төлевилелде шупту хемчеглерни сагып тургаш, ол тукту даарай берди. Кижи бодалы дег, белен эвес ажыл болган, ак-көк торгуну-даа, ак дилиндек болур пөстү-даа, «А» деп үжүктү-даа ийи талалыг кылдыр даараар. Тук белен болу бергенде, чада туткаш, топтап көөрге, арай-ла бөдүүнү кончуг кылдыр сагындырды, а «А» деп үжүк дески шөл ортузунда чыткан агжагаршагжагар куу дазылга-даа дөмейлежир. Че харын, тугу чок турган улуска бо кедергей тук-тур ийин. Кургудан курушкак черле дээре болгай. Бо тукту депутаттарывыстың бадылаары арткан, а ынчан бис чаңгыс шак дургузунда ыраккы Мөңгүн-Тайгаже эзеңги теверинге белен бис.

III

Тос ай эгезинде-ле, бистиң четтикпейн манаанывыс Дээди Советтиң сессиязындан аңгыда, Республиканың чонун кижи дыңнап көрбээн улуг болуушкун манап турар деп бүзүренчиг эвес дыңнадыг келди. Чырык Чер кырында сарыг шажынның эң улуг кижизи — XIV Далай-лама тыва черге моорлап кээр деп бо ийин. Бүзүренчиг эвес дыңнадыг дээр чүвем — бистиң кыдыг-кыйыг багай Тывавыска, бүгү делегейниң эң Улуг кижилериниң бирээзи хамаанчок, Россия Федерациязының, бузулган ССРЭ-вистиң элээн-не бедик дүжүлгеде орар баштыңчылары безин ис базып көрбээн чүве болгай.

Ынчан кым билир дээр силер, XIV Ыдыктыг Далай-ламаның бистиң боттандырар дээн бодалывыска киржи бээрин!

Күрүне тугун, сүлдезин бадылаар айтырыглыг, четтикпейн турганывыс Дээди Советтиң 17-ги сессиязы ажылдай бергенде, депутадывыс, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың чиңгине директору Г. В. Парамзинден дугурушканывыс ёзугаар дыңнадыг келген болду: «Тук азар дээн хонук-хуусааны соң-

© ГБУ РТ МО РТ ИРНЦ

гаарладыңар!». Бодум телефон-биле чугаалашпаан болгаш, бажым ыжып тур. Козлов дарганың сагындырып турганы дег, бир болза тук айтырыын соңгаарлаткан, чок болза төлевилел ам база эртпейн барган. А эртенинде дыңнаарывыска, теледамчыдылгадан ийи-үш-даа кижи Күрүне тугун сессияга бадылапканын көрген болдулар. Тывызыктың баажызы улам ыраан: тук бадылаттынган-дыр, а «соңгаарладыр!» дээн медээниң утказы чүл? Мындыг дадагалзаашкында чаңгыс шиитпирни дарый алганы дээре, ынчангаш манаар апардывыс. Шупту чүвени ылавылап, тодарадып алгаш, Мөңгүн-Тайгаже тап-билээ тутсуп орбас ийик бис бе. Ам эшкедеп, дывыржыыр чүве-даа чок, уйгуну хандыр удуп ап болур үе тыптып келген. Ол-ла хүннерде каяа-даа, кымның-биле-даа ужуражырга, чугаа чаңгыс аай: «Далай-лама! Далай-лама! Ону бо назын иштинде чаңгыс катап көрген болза! Кызылга четкен болза!» Чартык улуг-хүн чоокшулаан, XIV Далай-ламаның Тывага келир хүнү ол. Каракта хай чок чүве дээн, тук азары элек болганда, XIV Далай-ламаны Кызылга барып сонуургап көрүпсе-даа чүл! Өшкү ышкаш ак баштыг апаргаш, уругларым уругларынга хөөреп орбас мен бе: «Мен, уругларым, шаанда, силерниң ада-иеңер дег аныяк тургаш, Ыдыктыг Далай-ламаны көрген кижи-дир мен...»

Ол хүн, сентябрь 19-та, хадымырлап турар сериин хүнде, Ыдыктыг Улуг Башкы, Чыряткылыг Далай-лама дээрзи Кызыл аэропортунга Курбустудан моорлап келди. Аэропорт чедер чазаглыг орукту эңме-тикчок шагдаалар дуй туруп алган, чазак-чагырга черииң машиналарындан аңгыда, кымны-даа эрттирбейн турлар. Ол-ла эпчок чүве болду. Кижи бодаарга, Далай-ламаны түмен чон уткуп алгы дег. Бистер шажын-чүдүлге чокка барык бүдүн алдан чылдар иштинде чурттап келдивис ышкажыл. Тыва кижи келген аалчызын өгге манап орбайн, аал өдээнден-не үнүп барып уткуур чүве болгай, ынчангаш элээн-не улус ол-бо доора оруктарбиле чаза шургуп чедип келдивис. Ыдыктыг Башкыны канчаар уткуур боор чүвел аан, бут кырынга туруп алгаш, адыш часкаар бе азы алгыш-йөрээлдиг холдарын бурунгаар сунар бе? Аравыста чүве ужур-бажы билир кижи бар болган, ооң үлегерин эдерип, дис кырынга олурупкаш, холдарывысты хөрээвис мурнунга тейлей тудуп алдывыс. Ам чүү-даа болза, өдүрээн часса-даа, хөлүн часпаанывыс ылап. Карак чылчы-

© ГБУ НО РТ «ИРНЦ»

рыктаар алдын-сарала хептиг, көрүжү, бодалы сарыг өртемчейниң кырынга кылыяр ужурлуг Далай-ламаны аэропорт хериминиң эжиинден манааш оруптувус оң.

Аэропорттуң бетон шөлүнден «Волгалар» таваар кулбуртуп үнүп орлар. Ак «Волганың» мурнунда орар кижи – Ыдыктыг XIV Далай-лама бо ышкажыл! Каракка эң-не баштай илдигер чүве – ооң арын-шырайы. Далай-лама боду тывалар ышкаш шырайлыг, делгем, бедик хавактыг, чиңгежек сыптыг карак шилин өттүр буянныг оттар херелденген улуг каралтарлыг, кедергей чазык хүлүмзүрүглүг кижи болду. Өкпең өңнүг оргумчулуг, чанагаш холдарын мурнунда тейлей тудуп алган, дис кырында олурган чонче ол-бо талаже мөгейип каап чор. Далай-ламаның чазык хүлүмзүрүүнден-не кижиниң мага-боду суларай бээр, бодалдар-даа оожумнап каар, ында каас-коя хеп-даа чок, балдыр сириңейни бээр түрлүг шырай-даа чок, бир-ле черге ужурашкан, көрген идегелдиг өңнүүвүс дег сагындырар болду. Чер кырында эң хөй «албатыларлыг» сарыг шажынның эң Улуг кижизиниң күчүзү, шыдалы ооң бөдүүнүнде чорбады бе. Ооң-на ужурундан боор, тайга-таңды, меңги, тук дугайында бодалдарны Далай-ламаның овур-хевири дуй апкан, өгбелеривистен үзүлген чүдүлгевисти Ыдыктыг Башкы боду тудуштур дуңзаалапты ышкаш. Кызыл хоорай, тыва чурту бодунуң назынында, Далай-ламаны уткааны дег, кымны-даа ынчаар хүндүткелдиг уткувааны шынныг дээрзинге чеңниг кырым салып бээр мен. Чазак Бажыңының мурнунда, амдыызында ат-сыпка чединмээн улуг шөлде, шынап-ла, кижи бажы кизирт: театр эжиинде Президент Ооржак, Дээди Совет даргазы Бичелдей, оларның чанында сайыттар, артистер дээш, Ыдыктыг Далай-ламаның оода бараанын көөр дээн ыракчооктан сөктүп келген, Хүт ужарының диңмиттелген даажы дег, шиилээн чон аразында хүлер крест тудуп алган кырган орус кадай-даа бар. Чогуур үе-шагында Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг XIV Далай-лама Тенцин Гьятцо боду алдын-сарыг дүжүлгеге саадапты. Далай-ламаның ийиүш дыл кырында очулдуртунуп турган мерген сөстериниң дугайында-даа эвес, дириг херим апарган чүс-чүс шагдааларның, Башкының соо-мурнунда хүл-сээктер дег чыпшына берген фотожурналистерниң, холунда бурганнарын, аъжынчемин, аарыг-човалаңга таварышкан ажы-төлүн эккеп алган

©ТГПУ им. Ш.Ижи

хөй чоннуң-даа дугайында ыыттаваайн. Мен чүгле бистиң эгелеп алган чугаавыска хамаарылгалыг чүүлдү айтыптайн. Далай-ламаны чалап эккелбээнде-ле, бир дыңнаарывыска, шөл сыңмас кылдыр мөге Маадыр Монгушту кыйгырган турлар. «Ыдыктыг Башкының мурнунга мөгелер девидер дээн азы хүреш көргүзер улус-тур аа» деп, кезек кижи бодалывыс-биле солуштувус. Ол-бо алаң кайгап турувуста, Чазак Бажыңының чадазының тепкииштерин куду содагланып каапкан Маадыр, Аяс, Амир, Алдын-оол суглар кижи бүрүзү дөрт азыының бирээзинден-не чада тудуп алган тук көдүрүп алган бадып орлар. Хаа, чаа бадылаттынган Тук бо ышкажыл! Сес чүстүг дуран каракка дораан барган. Орта чоор бе?! Начыннарның бадырып келген тугунуң өң-чүзүнү бистиң даарап, белеткеп алган тугувустан сыр өске хевирлиг чүзүл?! Кижиниң бодунуң карактарынга херечи херекчок болгай, ылап-ла өске тук. Баш ышкан тывызыктың баажызы билдинип келди: сессияга өске тук бадылап каан боорга, Парамзин биске соңгаарладыр дугайында дыңнадыг кылган ышкажыл. Тываның чаа тугу мындыг чүве-дир: сып талазында сарыг өңнүг үш-булуңчук бар, ол-ла ийи азыгдан аккөк дилиндектиг ак кожаа эдерип баткаш, ортузунга тутчу бергеш, туктуң дал ортузун дургаар бады барган. Түрк алфавиттиң «А» деп үжүү-даа чок, сарыг үш-булуңчук, аккөк дилиндек, ак кожаадан өске черде шупту ак-көк өң бар. «Бо-даа ёзулуг сеткил-сагышка тааржыр тук-тур» дээн бодал келди, мында кижи караа сертедиптер кандыг-даа өңнер чок. Кара чажывыстан таныыр өңнеривис-тир: дүп чок аккөк дээривисти, ак сүдүвүстү, ааржывысты, өглеривисти, ам бо хүнде дег, алдын-сарыг кылдыр хуула берген тыва чуртувусту бодаптарга-ла, четчир. Начыннарывыстың чаа бадылаан Күрүне тугун чон ортузунче чада тудуп алгаш келген ужуру – ону Далай-ламага ыдыктадыры турган чүл. Та кым деп баштыг эрниң тыпкан бодалы де! XIV Далай-лама тукту ыдыктаан соонда, оолдар тугун Чазак Бажыңынче дедир аппар чорда:

– Президент бо тукту Чазак Бажыңының кырынга астырар-дыр аа? – деп, бир эр айтыра-дыр.

– Ыдыктаан тукту кабинединге арттырып алгаш, өске тукту бажың кырынга астыргай-ла – деп, өскези, ылап билир дег, тайылбырлады.

© ГБНУ «РТИГРНИ»

Тук дугайында бодалдар катап-ла сагышты аартып эгеледи. «Күрүне тугу кандыг-даа күрүнеиң каракка дораан илдигер ыдыкшылдарының бирээзи дээри ылап-тыр көрем. Кайы-бир күрүнеиң тугу кайда кииский-дир, ында ол күрүнеиң төлээлери бар дээрзи билдингир: өске күрүнелерниң элчин черлеринде, далай корабльдарында дээш, дайынбайлаа-даа үезинде эжелеп, хостап алган черинге бир дугаарында ол күрүнеиң тугу кииский бээр, безин чадаарда тайбың үеде Соңгу, Мурнуу полюстарга, делегейниң эң бедик шыпшыктарынга кымнар чедер ийик, олар бир-ле дугаарында боттарының күрүнезиниң тугун албан алырлар. Мону бодааш, кызып-шырбайып турар чүве-дир ийин. Мөңгүн-Тайга шыпшыынга кызыл өңнүг туктан өске тук-даа киискивээн. Дуу эстоннар, украиннер бээр үнүп-даа турган болза. Ам олар келир болза, боттарының туктарын киискидиптейн аан. Олутпайлап саадаар болзувусса, оранывыс бедиинге өске күрүнеиң тугунуң бараанын көөр апаар бис. Че харын, Россия тугу кииский берзе, улуг хомудал чок. Ынчалза-даа боттарывысты хүндүлеп билир болзувусса, бир дугаарында боттарывыс тугувус азар ужурлуг бис. Бо бедик сөстер кымга-даа билдингир. Ол-даа канчаар, чаа туктан дилеп ап көрзе? Бир эвес даарап четтигипкен дың чаңгыс тук бо чүве болза, э-ээ, ыдыктаан тукту Президентиден дилеп алгаш, Мөңгүн-Тайга кырынче үндүрзе чүл? – деп бүдүү иштимде адааргал-биле сагыш анны бердим. – Ол-даа болдунмас. Дуу кайы тайга-таңды кырынга азар кылдыр ыдыктаан тугун кым бээрил. Эх! Далай-ламага Мөңгүн-Тайга кырынга киискидер тукту ыдыктадып алган болза, кайы хире чогумчалыг ийик! «Мый-ыттың сагыжы таңды бажында» дээр-ле болгай» деп чөгел чок улуг тындым. Ол үеде Ыдыктыг Улуг Башкы, Чырыткылыг Далай-лама судур номчуй берди. Ооң тариналарының утказын билбезивиссе-даа, ындынныг аялга, Далай-ламаның чоорту дыңзаан өткүт үнү мага-бот, медерелче сиңнип эгелээнде, ал-бот тааланчыг уйгуже дүлнүп бар чорда, хенертен бир бодал мага-ботту оттур шаапты. «Богда! Далай-ламага ам-даа дааратынмаан тугувусту ыдыктадып алыр үе бар-дыр! Чүгле далажыр! Дүргедээр!»

Кызыл биле Ак-Довурак аразын ылгын чиик машина чыыра тыртып орган кадында, дүнелей бергенде келгеш, кум кынны каапкаш, эртенги аяк шай соонда-ла

© ГБНУ МС РТ ИРЯЛИ

шевер кызывыска бардым. «Даарап каан тукту катап сөгер, чаа тук мындыг, сарыг пөс бо-дур, ак дилиндектиң калбаа мындыг». Тайылбыр соонда бо тукту эртен Чадаанага ыдыктадып ап болурун чугаалаарымга, Тамара холунда хачызын ышкыныптар часты: «Дадайым! Далай-лама силерни чанынче чоокшуладыр-даа чүве бе мооңар!» Ооң чиңгежек хүрелдир арнында хүлүмзүрүг сомазы чиде бергеш, дыңнаан сөстеринден шимчengир боду маажым апаргаш, карактарының көрүжү ырап, ылым-чылым боданы берди. «Ол бодал чогуп болур. Чүгле, чүгле... Тук херек-тир. Артканын бис билир бис».

Тамара оон улай тайылбыр негевейн, даараныр машиназын эптей сала берди.

Ол хүн улуг-хүн чүве-ле болгай. «Тук ыдыктадырда кымның-биле чугаа кылып, сүмелешсе экил?» деп бодааш, Чадаанага тутсуп чеде бергеш, кожуун чагыргазының даргазы Бавык оглу Донгак Макар-биле чугаа кылдывыс. «Ийе, бо айтырыгны Президент-биле чугаалажыптайн, ол чөпшээрел берипсе-ле, ыдыктадып алыр силер. Эртежик келиңер!» – деп дуза кадарын аазады. Бүгү чүве аайлажып турар хире аа! Тук даараан шеверивиске чеде бээримге, ол хүнзедир баш көдүрбээн, ажылын чаа-ла доозуп тур. «Кежээ дүжүп келгени ол бе?» – деп хүн эрткенинге бүзүревейн, соңгаже хараны-дыр. Тамара даарап алган тугун шалада хевис кырынга чадыпкаш, чиңге салаалары-биле камныы кончуг эде-хере суйбагылады. Бодум база дис кырынга олурупкаш, тукту ам-на ылавылап топтап көрдүм. Бо-даа ёзулуг тук-тур оң! Ону көрүптерге, хөрек ишти чырыш дээр, магадаашкындан хүлүмзүрүг чайгаар-ла саарлып кээр. Сарыг өңнүг үш-булуңчук, ол дээрге эртенги хүннүң алдын-сарыг херелдери, сарыг шажынның өңү; азыглардан баткан ак-көк дилиндек – Бег-Хем биле Хаа-Хемни угаадып, Улуг-Хем болу бергеш, дургаар бады барган, а ак өң – арыг сеткиливисти, ак чемивисти айытканы ол деп бодалдар база немешти. Туктуң ак-көк дөжээ хемнеривис, дагларывыс, хөлдеривис, аяс дээривис өңү болгай. Тук-даа онзагай-дыр! Тываның тугу шак мындыг-даа болур ужурлуг ынчаш. Өң-чүзүнү сеткилге киреринден аңгыда, даарап кааны кежээ-ле-дир! Уран холдарның ажылын көөрге, уяранчыг шүлүглел-ле, ыдыкшылдың ырызы-ла. Тайга-таңды бажынга ону азары харын-даа

© ТувИКОПИРИН

харааданчыг ышкаш-тыр. Ооң узуну – бир метр чартык, дооразы – чеден беш сантиметр. Дүрүм ёзугаар алырга, дооразының узунунга хамаарылгазы ийиниң бири болур, а сарыг үш-булуңчуктуң бедии үштүң биринге дең, ол бүгү хемчээл ёзугаар даараттынган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. 1992 чылда Тывага кандыг улуг онзагай болуушкун болганыл?

2. Тыва Республиканың тугун ыдыктаар дугайында бодал кымга келгенил? Тук ыдыктадырының ужур-утказы чүү деп бодаар силер?

3. Чазак Бажыңының мурнунда шөлге Ыдыктыг Далай-лама башкыны чон канчаар уткааныл?

4. Тываның тугун ыдыктап турганын ушта бижип алыңар.

5. Документалдыг чогаалдың тоожукчу маадырының Ак-Довуракче далаш аттаныпкан чылдагаанын канчаар билдиңер?

6. Тываның чаа тугунуң дугайында авторнуң бодалдарынга доктаап, ону канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.

7. Ыдыктыг XIV Далай-лама башкы дугайында медээден чыып, эштериңерге таныштырыңар.

IV

1992 чылдың сентябрь 21-ниң хүнүнде Бора-Булак ховузунда «Чадаана» деп улуг ак үжүктер чоогунда машина-техника-даа, кижи-даа имилеме чүве. Ужу-кыдыы карак четпес ховуда ышкам ышкаш кылдыр чыылган чон Ыдыктыг XIV Далай-ламаны Улуг-Хемниң Хайыракандан ужуп кээрин манап турарлары ол. Шала сериин, хүн караа дүштен ыңай чылып кээр күскү үе турган. Чер кырында сарыг шажынның дириг бурганын, ооң бараанын-даа бо назынында дың чаңгыс катап көрүп аар дээн чоннуң караа – бир шагда хувискаалчаан адаларывыстың холу-биле узуткааны Үстүү-Хүрээ уунда. Үр болбаанда, ногаан өңнүг «Ми-8» вертолёт даглар артындан көстүп келди. Чыылган чон чоогунга, даш октам хире черге, ол элезинни эзимнелдир хонупту. Бурунгу хүн чаа-ла ужурашканым Далай-лама чазык-чаагай хүлүмзүрүглүг Хемчик унунга баштайгы базымнарын кылды! Чанынга чораан он шаа кижиниң бирээзи хол майгыны-

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

биле ону хөлегелеп чор. Президент, Дээди Совет даргазы, Чазак кежигүннери, Иштики херектерниң, Айыыл чок черииң сайыттары, бистиң ламаларывыс, хуурактарывыс база мында. Ыдыктыг Улуг Башкы – Чырыткылыг Далай-ламаны тускай кылып каан бедик дүжүлгеже чалап үндүре бердилер.

Чырыткылыг Далай-лама башкының Тывага келгени.

«Кызылга тук ыдыктадырын көрүп алган кижи, бис чоонган бис!» деп бодааш, Ак-Довурак чурттакчызы үш эш тып аптым. Күжүгет Манчын-оол, Ондар Александр, Ооржак Олег дөртелээ тугувус белеткеп алган, Далай-ламаның артында чон аразында олурупкан, чүгле Ыдыктыг Башкының үнүн дыңнаар мындыг бис. «Ажырбас, ажырбас, эш-өөр, оон хомудаваңар, каш минута болгаш, Далай-ламаның шуут-ла баарынга турар силер!» Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырыкчызы Бавык оглу Макар Далай-ламаның чанында боорга, ооң оралакчызы Ондар Серен-Доржудан сөс дамчыттывыс.

Аныяк шаавыста Ак-Довуракты кады тутчуп чораан болгаш, таныжар-даа, бистиң кылыр дээн херээвисти билир-даа кижи. Сагыжывыс саарзыкталы берген ор бис, та чөпшээрээр, та чөпшээревес чүве де. Бир үе болганда, дүрген кылаштыг, шимчээшкиннерлиг Ондар дарга бо куштадып

ор: «Тук ыдыктавас!» – деп бо ийин моң! Менде черле ыыттаар чүве чок, сактырымга, Далай-ламаның үнү, түмен чон оран-делегей кыдыынче талыя берди ышкаш. Дылым көжүп калган ышкаш чүве, арга чадаарда: «Болдунмас-тыр, оолдар» деп сөстер коштум. Ыдыктыг Далай-ламаны чанындан чедип көөр деп бүдүү сеткип орган өөрүм ыыт чок бажын согаңнадып чөпшээрешкеш, уурук-сууруктап тарап чоруй бардылар.

Тук ыдыктаарын кым ынатпажык ирги? Президент бе азы чагырыкчы бе? Че, ында ылгал чүү боор, хоржок дээн соонда, хоржок. Баш иштинде дүңгүрленген бодалдардан Далай-ламаның өткүт үнү ынаар-ла, чуга булуттар ындынче, база катап ажытталы берди. «Тук даарап алгаш, ону ыдыктадып деп чүү ындыг албан чүвел ол? Даарап, белеткеп алган тугуңну шимээн чокка Мөңгүн-Тайга шыпшыынга-даа, дээр хиндиинге-даа азып каапса. Барып-барып дириг бурган Далай-ламага тук ыдыктадып аар деп че?! Амыр-дыр бо! Бир-ле чүве бодап, чогаадып алган турар» деп бодумну чемелевезим арга чок. Ындыг-дыр, Далай-ламага тук ыдыктадыр хамаанчок, ооң чоогунга чедери безин болдунмас турганы чүл. Ол ындыг-даа болур ужурлуг харын. Нобель шаңналдың лауреады, сарыг шажынның эң Улуг кижизи – Далай-лама-биле душчу бээр хире кандыг-даа барымдаавыс чок: ооң номналының суртаалчызы-даа эвес, безин чадаарда чаңгыс одуруг тарина-даа катаптап чорбаан улус-тур бис. Сарыг өртемчейден ырай берген Куулар Шымбай-оол хелиң, Куулар Орус оларның ном ашканын улус айбызынга чорааш, дыңнаан дээрден башка, сарыг шажын сонуургап-даа көрбээн делегейим-дир. Ындыг кижини Далай-ламаже чоокшулатпааны шын болган-дыр. Ол түңнелден ам харын сагыш ажый берди.

Тукту ыдыктадыптар мен деп чүс хуу бүзүрелдиг турган кижи аштырыышкынга таварышкаш, оомну эскертпезибиле полиэтилен хапта дүрүп каан тукту колдуктап алган, кандыг-даа бодал чок улус аразында чоруп тур мен. Үр-даа болбаан чүве, бир дыңнаарымга, Ондар Серен-Доржу олбо харанган, мени кыйгыра-дыр: «Тугуң кайыл? Дүрген ыдыктат че! Чүгле чаңгыс минута!» Оран-делегей! Кулактарга бүзүренчиг эвес дыңнадыг, ынчалза-даа кажан-даа чүве соора дыңнавас кулактар болгай. Дегийт-ле тук тудар өөрүм-

©ГБНУ МО РТ ИРНШ

нү дилеп, долгандыр көөрүмге, карак шокараңнаар. Хай-дыр але, ол эрлерни эрээн-шокар чон аразындан кайыын тывар, душкан улустан аптар бе? Черле чүве аайлыг – өөрүм үжелээ артымда турлар. «Шымдаңар, оолдар! Тукту тудуңар! Ыдыктаары ол-дур!» Ханалай олурупкан шагдаалар аразы-биле эрткеш, шөл ортузунда бардывыс. Тукту дөрт азыындан чада туткаш, кезенип оруптувус. Далай-ламаның оң талазында кыдыынга келген болгаш, ам тап-билээ ону сонуургап көрүп, бодунуң дылында чугаазын, орус дылда очулганы база тыва дылче бир-ле кижиниң очулгазын кончуг тода дыңнап ор бис. Чугаа бир үзүктели бээр орта: «Че-ве!» – дишкеш, чүректеривис согуу чулчургайда дыңналган, шошкуй аарак тепкииштерни өрү үнүптүвүс. Карак уунда Президент Шериг-оол Дизижикович көзүлдү, ол чөпшээрел берипкен болбайн аан! Алдын-сарыг дүжүлгеде орар XIV Далай-ламаның чанынга үзе чедип мөгейгеш, кысказы-биле: «Ыдыктыг Башкы, бо тукту ыдыктап бээриңерни улуу-биле дилеп, Силерге мөгейип тур бис!» – дээн-не болдум-на бе. Чүл дизе, ал-бот дириг бурган чанынга сүрээдээн, ооң арын-шырайын топтаар чай-даа алынмаан, а баш удур бодап алганым сөстер ындыг чүве. Далай-лама, тыва дылды билир дег, очулга-даа манавайн, холунда шуудуп орган кара-хүрең эрегезин кырызынче кедирипкеш, оң холу-биле дүжүлгезиниң кыдыында узун ак кадак көдүрүп келди. Ыдыктыг Башкының бир дузалакчызы, база-ла кызыл-хүрең оргумчулуг лама, биске чоокшулап келгеш, ак кадакты туктуң бир ужунга баглажы берди. Аа богда! Дириг кижи шилги бөрү көрген чүве дээн, барып-барып Ыдыктыг Далай-лама-биле бо хире чоок ужуражыр кежии турган-дыр көрем! Ол сиireш холдары-биле кадак баглап чыдар аразында, билбейн дээпкен кижи бооп, тук адаа-биле оң холум эрттиргеш, Ооң билээн суйбай кааптым де! Далай-ламаның хевинге дээп, изин базыпкан кижиниң буян-кежии доктаар деп чүве дыңнааш аан. Ыдыктыг Улуг Башкы бисче чаңгыс-даа сөс чугаалаваза-даа, Ооң чырыткылыг шырайы, чымчак хүлүмзүрүү хей-аъдывысты ак-көк дээр хиндиинче киискидипти, сөс чокка-ла, Ооң бодалдары бисче дамчый берди деп билдивис. Бо хире биске буян чедирген, дөө кайда Алаш, Аянгаты, Хемчик унунга төк кээп дүшкен, шажын-чүдүлгеге-даа хамаарылга чок бөдүүн албатыларны бодунче хол тудум чоокшуладып, чымчак көрүжү, чылыг

© ГБУ РТ «РИО РТ КИРИЛЛ»

хүлүмзүрүү-биле сүлде-сүнезинивис одун күштелдирипкен Ыдыктыг Улуг Башкы, XIV Далай-ламаның назыны узун болзунам, ыдыктыг күзели – төрээн чурту Тибет күрүнезинге Хосталга Хүнү соң даарта херелденип келзинем!

Тук ыдыктадып алган чон ортузундан үнүп келген дөрт эрниң ол үеде арыннары, иезиниң эмиин көрген чаштар дег, чырыткылыг турганы ылап. Хенертен олаага турган бешалды кижи халчып келгеш: «Далай-ламаның ыдыктааны, ооң холу-биле деггени тук-тур бо!» – дижип, тугувусту-даа, ак кадаавысты-даа ийи холдап адыштапкаш, арыннарынга дээртип, чыттап эгеледилер. Кыдыынга турган улус база немежип келдилер. Айыыл диргелген! Тукту, кадакты үзе согар деп бардылар! «Канчап бардыңар! Соксаңар!» Шуут-ла күш-биле тукту, кадакты ушта тырткаш, хойлапкаш, ховуда машина уунче ыдып-ла кагдым. Өөрүшкүден чүрек ырлап чоруур болгаш буттар черге дегбес.

Үш хонганда, шупту 12 кижи үш өзектиг ЗИЛ-131-биле Мөңгүн-Тайгаже арттар, хемнер ажыр углаптывас. Ак-Довуректан үнгеш, Өвүр ашкаш, Саглылааш, Барлык баштааш, Мугур-Аксылааш, 10 шак болганда, Мөңгүн-Тайганың баары Мугур хем унунга дүне келдивис.

Эртенинде, сентябрь 26-да, 5 шакта оттуп келген. Шалыпкын шай хайындырып ижипкеш, караңгыда-ла шыпшыкче шургуп орар болгай. Бурган, авыра! Чүл бо? Майгынны даштындан хөй кижи саваштар-биле улдаан дег, шалыраан, чазыраан. Майгындан баш уштур деп чорумда, хөме шаап турар хар дүвүленип кирип келди. Шуурган ыызы дыңнааш, тааланчыг уйгудан ам-даа адырылбаан сагыш-сеткил хөмүрерип-ле калды. Мугур иштинге оран-делегей мынчаар меннип турганын кажан-даа көрбээн бис. Бөгүн шуглактан турган-даа ажыы чок! Чоруувус чогувастаан, бо хүн база хилис барган деп санаар. Шуурган эртен, соңгузу хүн, чеди хонук иштинде уламчылаза, канчаар бис? 1980 чылда хамык айыыл болуп турар үеде, база-ла маңаа дөрт хондур шуурганнай бээрге, Мөңгүн-Тайгаже үнүп чадааш, базып чана бердивис. Эртен шөлээ-чөпшээрел төнер, чанар. Байдал нарыыдаан. Барып-барып сарыг шажынның делегейде эң Улуг кижизи – XIV Далай-ламага чаа Күрүне тугун ыдыктадып алгаш, тукту аспайн канчап чана бээр боор. Херек бергеде-

© ТувГУ Институт филологии

зе, үш хире далаш чок эрлерден арттырып алгаш, чеди, ондаа хонукта кудай багы арлырын манаар апарган-дыр. Бо улустуң кулаанга дыңнатпаан бодал. Мугур-Аксынче «Хемчиктиң сылдызының» корреспондентизи Мандыынчы Чкалов бистиң-биле кады сургакчылап кээрге, «Эртен аяс хүн болза, тук астынган деп Чазакче чүглүг бижиктен салып көр» деп дилег кылган бис. Дүүн хүнзедир чыгыы аяс болган, Чкалов телеграмманы чорудупканы чадавас. Ындыг бодалдардан чыттынар-даа арга чок, Мөге-оол-биле кышкы идиктер кедип алгаш, машина артынга ыжыкталып, одаг салып, шай, быдаа чылдып шимчендивис. Дүүн чаа-ла алдынсарыг күс чүве, ам долгандыр бурулаан харлыг кыш.

«Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээр-ле болгай, мынчаар-дыр: ийи-үш хире эң шыырак эрни эдерткеш, Буревестник артка хонгаш, кара даң бажында хат-шуурган барымдаа чок шыпшыкче шургуур-ла. Ынаар баар кижи бүрүзүнүң эки тура, күзелин барымдаалаар. Кымнарны алырыл? Чежедаа кылаштыг болза, ие херээжен кижи Тамараны майгынга арттырар, фотокорреспондентивис Савиных артты ажып шыдавас. Сергейниң кемдээн буду баксыраан, Валерий даг аарыынга шыырак алыскан, Биче-оол аскан эживисти дилеп чорааш, соокта ооргада аарыын киирип алган. Даңзычы, Мөге-оолдуң белеткели шыырак, Борис база барып болур. Улуг дүъш эрткенде, хар дүвүлеп турар одаг кыдыынга ол саналды шупту дыңнадылар. Бодап турганым дег, дөрт кижи баар болдувус. Кежээ беш шакта шуурганнаан, арынны хар-биле хөме шаап турар дүмбей октаргайже Мөңгүн-Хайыракан углуг чүктешкилиг базыптывыс.

Оюк-Кара-Сугну өрү алгаш, меңги дужунда морена деп адаар чалдарга келгенивисте, караңгылаан. 3 000 м бедикке даштар кырынга майгын тип, чүктеп алган ыяжывысты чүгле карандаш дег кылдыр чартылап алгаш, одаг кыпсып, хөртүк эргизип, улуг пак хире шай хайындырып иштивис. Соок-ла дүн болган! Аңдарлып-дүңдерлип, буттарны чыыра тыртарга-даа, даң атпастаан. Соок тыныштыг меңгиниң, үш муң метр бедиктиң салдары ол. Пат боорунда даң атсып алгаш, караңгыда хар эргизип, шай хайындырып ижеривиске, борбак чем боостааже ашпайн-дыр. Чүктенгеш, дөъш өрү дырбактанып чорааш, кертилекке келдивис.

© ГБУ МОРТ ИРНЦ

Чаа агарып эгелээн дээрде та кажан көстүп келген сылдыстар өжүп эгелээн. Сырын безин чок, шип-ле-шимээн. Сезик алган аңнар дег, хаялар апарган дыңнаалап тур бис. Черле амырап болбас! Чүгле Мөңгүн-Хайыраканның шыпшыынга өөрүшкүнү илередип болур де. Артка саадавайн, арттырып каан дериг-херекселивисти чүктептивис. Бурунгу хүн тыртпакталып чораанывыс хаяларлыг бизең эгеледи. Борис кылаштыг-ла кижи болгай, бо удаада чыдып каап чор. «Дөңмектерим курлуп чор» – дидир. Бергедеп чоруур болза, дедир артче бады баарын сүмеледим. «Шыдажыптайн!» – дээш, ызырныпкан соовуста бедип-ле ор. Хаялар төнген. Меңги! Адаанда сырын безин чок турган болза, мында күштүг хат хадып, харны меңги кырындан ширбий шаап-ла тур. Он бистиг дагаларны буттарга шарып алгаш, 12 мм-ниң капрон хендиринге коштунуптувус, меңги кыры хөртүктеп каан чарыктарлыг, ынаар шимеш дээри – карак чивеш аразында. Арынны хаттан дуй чажырып, кара карак шилин кедер. «Белен бис бе, оолдар?»

Бистиң буттарывыс адаанда миллион чылдар назылыг, кажан-даа эрип көрбээн Мөңгүн-Тайганың меңгизи. Меңгиниң кылыны чүс метрден ара чок, ниити шөлү он тос дөрбелчин километр. Шыпшыкче үнерде, баштай эгин кырынче баргаш, бурунгаар эргилгеш, ам кээп бедип каар. Мөңгүн-Тайгага келгеш, «ооң кырынче үнеривис ол» деп чүвени оваарымчалыг чугаалавас болза, хоржок, чүл дизе, ынаар углаарга, кудай баксыраар дээнин даргазындан-даа, малчынындан-даа дыңнап чордувус. Мөңгүн-Хайыракан, кижи үнерге-даа, үнмеске-даа, доктаамал шуурганнап турар бедик таңды ышкажыл. Сарыг шажынныг японнарның эң бедик даа – өшкен вулкан Фудзияма Мөңгүн-Тайга-биле үзе-тура дең, ынчанмыже япон сөөк кижи бүрүзү назынында оода чаңгыс катап ооң шыпшыынче үнүп аарын кызарлар. Бистерде, тываларда, сыр дедир. Меңги кыры-биле чоруп орувуста, башка янзы-бүрү бодалдар кирер. Ийе харын, бедик даглар чурттуг Памир, Тянь-Шань, Кавказ чурттакчыларынга Мөңгүн-Тайга улуг баалык кылдыр сагындырза хөңнү. Ынчалза-даа бисте агаар-бойдус дошкун. 2 000 м бедикке турар суур чок, чүгле чайын малчыннар чайлаглаар. Памирде, Тибетте, Кордильерде хоорай, суурлар

© ГБУ РТ ИРНШ

4 000 м ажыг бедикте туруп турар. Бо ылгалды кадыптар болзувусса, Мөңгүн-Тайга чижек-биле чылыг чурттарның 6 000 м хиреге деңнежип болур-дур. Бир эвес чуртувуска ол бедик даглар турган болза, дөмей-ле ооң шыпшыынга тугувус азар бис. Шак ындыг бодалдыг тыныш бачым, медерел ээдергей ышкаш, бурунгаар чаңгыс базым кылырда, бүгү тура-сорукту, күштү үндүрүп бар чор бис. Үжен-дөртен базым кылгаш-ла, дискек кырынга олуруп, харын-даа меңги кырынга чыдып алгаш, тыныш ажыдып, оожургадып эгеледивис. Ам база үжен-дөртен базым. Сөс үндүрер харык чогундан чүгле медээ бээр апарган: «Дыштаныр!», «Туруңар!», «Шимчээр!» Бурунгаар үжен-дөртен базым, дыштаныр, катап шимчээр. База үжен-дөртен базым... үе хемчээли чиде берген. Сактырывыска, кавайлыг чажывыстан-на үңгеп алгаш, туруп кылаштааш, күштүг хаттың ыызынга өпейлеткен, ак меңги кырынга калгып-ла, чоруп-ла, база катап калгып-ла орар дег бис. Ол меңгиниң эгези-даа билдинмес, төнчүзү-даа көзүлбес. Мээң соомда Мөге-оол, дараазында – Борис, коштунугнуң ындыы ужунда – Даңзычы. Дөртелээ ширбий шаптынган хар адаанга чидип каап, чиге бурунгаар бедип-ле ор бис. Дүп шаг болганда, шыпшыкче үнүп келдивис ышкаш, долгандыр көөрүвүске, дески апарган. Тос чыл бурунгаар бээр үнүп кээривиске, Ленинниң хөрек тураскаалы, сыйылган тук сывы, калбак демирден кылган бижимел бар чораан. Ам оларның ора-сомазы-даа көзүлбейн тур. Меңги адаанче кире бергени ол. Ол-бо эргий халаан, меңги кыры дески! Шыпшык бо бе азы кайдал? Ам канчаар, Мөңгүн-Хайыраканның шыпшыын боттарывыс карак-биле тодарадыр апарган-дыр бис. «Бо ажырбас хире-дир!» – деп, алыс маркшейдер кижи болгаш, Даңзычы холу-биле айтыдыр. Мөге-оол маска-биле тук сывын дошче киир улдай берди. Бот-боттарын киир ээриптерге, тук сывының бедии 5 метр чүве. Хаттан арыннарывыс чажырып, хол-хавын хензиг үе иштинде ушту кааптарга, көжүп каар холдарны үрүп, дүрбүштүрүп тура, тук сывын белеткеп алдывыс. Савиныхтың фотоаппарадын белеткеп, он базым хире ырай бердим.

– Тыва Республиканың XIV Далай-лама ыдыктап каан чаа Күрүне тугун көдүрүңе-ер!

© ГБУ МОРТИРНЦ

Даңзычы, Борис, Мөге-оол Ыдыктыг Далай-ламаның биске сөңнээн ак кадаан чада туткаш, ооң ыдыктааны ортузунда ак дилиндектиг, сарыг, ак-көк өңнүг тукту 3 976,9 м бедикте Мөңгүн-Тайганың шыпшыындан бедидир киискидиптилер.

Бо болуушкун 1992 чылдың сентябрь 27-де дал дүъште болду. Чаа тукту Дээди Советтиң сессиязынга бадылаандан бээр 11 хонган, киискиткен тукту XIV Далай-лама ыдыктаан соонда, 6 хонган. Республиканың Дээди Соведи биле Чазак Бажыңының кырынга чаа туктар азарынга чедир ам-даа 1 ай 5 хонук бар. Моон соңгаар эгиир шагда каяа-даа, чүнүң-даа кырынга азар Тыва Республиканың туктарының эң баштайгызы ам Мөңгүн-Тайга шыпшыында кииский бергени ол!

Долгандыр, дээр биле чер шапшылгазынга чедир, тукбиле өңнеш ак-көк дээр. Чиге мурнувуста Моолдуң ак баштыг даглары, көк хөлдери, артывыста Биче-Мөңгүн-Тайга, Алтайның делгемнери, кыдыывыста Шапшаал биле Цагаан-Шиветиниң сыннары, адыш иштинде дег, тода көзүлдү. Олар шупту – бистиң ыыт чок херечилеривис. Күзел бүткен! Оруувуска таварышкан хөй-ле шаптараазыннарны аштывыс.

Мөңгүн-Тайга шыпшыынга бүдүн шак хире болдувус. Күштүг соок хатка Даңзычы чаактарын үжүдүп ал часкан, дүрбүп тур. Мөге-оол начынывыс кызар идиинге будун хаартыпкан, кожаңгырлап шураан тур. Шыпшыкче үнген кижи бүрүзүнүң адын бижиир кыдыраашты ызыртып каар чер тыппадывыс. Тук сывынга баглап кааргa, хат кежээге чедир тургуспас-даа. Дарааазында бир бичежек аптараны меңгиже киир быжыглааш, кыдыраашты арттырып болур. Тукту хат албазы-биле чавызады бадырыпкаш, хая көрнү-көрнү келген изивисче углаптывыс. Аа сүт дег меңги кырында маңаа киискип көрбээн өңнүг тук, октаргай дүвүнче ужуксаан дег, хөлбеңейнип туруп калды.

Мугур унунда өөрүвүстүң сагыжы саарзыкталы берген, Мөңгүн-Хайыракан меңгизинче карак салбайн турганнарла боор. Оларның шуптузу шыпшыкче үнмезе-даа, оларның хей-аъды, оларның сагыш салыышкыны эвес болза, ыдыктаан тук бөгүн дош, меңги кырынга кайын киискиир. Каракка илдең өөрүшкү бисти чалгынналдырыпкан, ыдыктыг ак кадаавыс чүктепкеш, каңгырт диген хая-даштыг, ырлап чыдар агым суглуг Мугур хемче бадыптывыс.

© ГБУ МОЛОДЕЖНЫЙ

1. М.Ховалыгның «Ыдыктаан тук» деп чогаалының жанрын тодарадыңар. Сюжединиң планын тургузуңар.

2. Тыва Республиканың тугун бадылаанының төөгүзүн чогаалда бижээнинге дүүштүр пландан тургузуңар.

3. Ыдыктыг Улуг Башкының овур-хевирин чогаалда чурааның онзагайын тайылбырлаңар.

4. Чогаалдың маадырлары альпинистерниң тура-соруктуун, чүткүлдүүн чогаал сөзүглели-биле бадыткаңар.

5. Тоожукчу маадырның овур-хевирин тургузуп, ооң Мөңгүн-Тайга дугайында бодалдарын, аңаа хамаарылгазын көргүскен одуругларны ушта бижиңер.

6. Ыдыктаан тукту Мөңгүн-Тайганың шыпшыынга асканының сорулгазы, ханы утказы чүл?

7. Күрүне ыдыктары деп чүл? Тыва Республиканың ыдыктарын шинчилеп, билип алыңар.

8. Тываның күрүне тугун Мөңгүн-Тайганың шыпшыынга киискиткен үзүндүнү аянныг номчуңар.

9. Тыва Республиканың тугунуң авторунуң дугайында медээден чыып бижиңер.

10. Ыдыктыг Далай-лама башкының төрээн чери Тибет дугайында медээни Интернеттен тып номчуңар.

Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг

Барымдаалыг чогаалдарны херек кырында болган болуушкуннарга даянып бижээн болур. Ындыг чогаалдарга чогаалчы амыдыралга болган болуушкунну барык ол-ла хевээр бижип көргүзер болгаш аңаа кижилерниң ат-сывын-даа хевээр ажыглаар.

Барымдаалыг чогаалдарның жанрынга кол нуруузунда-ла очерктер (чечен чүүлдер) хамааржыр. Очерктер тыва литературада хөй парлаттынган болгаш парлаттынып-даа турар. Ооң-биле кады оларга чүгле очерктер эвес, харын чечен чугаалар, тоожулар, ол хамаанчок романнар-даа хамааржып болур. Чижээ, С. Токаның «Күш ажылдың маадыры», «Ада көрбээнин оглу көөр», «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар», О. Саган-оолдуң «Баян-Таланың кижизи», Е. Танованың «Иениң салым-хуузу» болгаш оон-даа өске. Үстүнде өөренип эрткенивис М. Ховалыгның «Ыдыктаан тук» деп чогаалы база-ла ол жанрга бижиттинген.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Степан САРЫГ-ООЛ

ХЕРЭЭЖЕН

Өдек-биле кургаглааштың,
Өшкү чөөгүн чымчак кылып,
Амыр-дыш чок түреп чоруп,
Авам күжүр азырап каан.

Хойнуң сүдүн хууңга булгап,
Хойтпак кылып берип чорду.
Инек сүдүн хөреңгилээш,
Итпек кылып берип чорду.

Чайның изии кагытса-даа,
Чажымайлап азырап каан.
Кыштың соогу доңурза-даа,
Кызымайлап азырап каан.

Кээргенчиг авам сени
«Херээжок» деп кымнар адаан?
Каргыс, буруу төре баштаан
Хааннар, беглер ынчап адаан.

Айдың чырык өртемчейде
Ат чок чүве кайда барыл?
Чүс-чүс чылдың чүдек багын
Чүктеп эртип келдиң, авай.

Оглуң, кызың доруктургаш,
Ооргаңны хөндүргештиң,
Даттыг кинчи кедиргенче
Дадай чокка кыйгырган сен.

Иезиниң ажыын уткан
Ишти-хырны чарылганнар.
Шынныг килең шаажызынга
Чыжырт кылдыр бастырганнар.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

«Херээжок» деп адаан дылды
Кезип октап, черге хөмгеш,
«Херээжен» деп атты шаңнаан
Херелдиг хүн мөңгежирээн.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң сайгарылгазын кылыңар.

2. Шүлүкке аялганы ким чогаатканыл, ырыны кымнар күүседип турганыл, оларның аттарын тывыңар.

3. «Ава — маадыр» деп темалыг чогаадыгдан шүлүктүң сөзүглелинге, амыдыралга даянып бижиңер.

Степан САРЫГ-ООЛ

АВАМНЫҢ ЫНАК ОГЛУ

Эдектери орлуп калган шинель кеткен,
Эдик-хеви кызыл мыңгы – балыгланган,
Эрги хынныг ланчыы чүктээн орус кижи
Енисейге кезек өгге халдып келген.

Аалга турган чаңгыс кадай корга бергеш:
– Аалың кайдал, адың кымыл, чүге чор сен?
Кандыг албан ужурунда халдып үнгеш,
Кайы сунуп чедерил? – деп айтырыпкан.

– Алыс чуртум орус чурту, ырак, угбай,
Адым-шолам: орус оглу Огонёк дээр.
Аалың ишти канчап барган, чүге чогул?
Аралажып таныжар деп келдим – диген.

«Орус мен» деп сөстү дыңнааш, актар сактып,
Онза кайгап, кара бодап, өскелексеп,
Бөргүн көрүп олурарга, сылдыс чайнаан,
Бөдүүн, чазык арнын көргеш, хөңнү чымчаан.

– Аалым ишти, ажы-төлүм дөгерези
Ары бөрү аглай берген, мында чогул.
Удавайн чедип келир, манап ор – деп
Удур көрбейн, арай чажыт харыы берген.

© ГБНУ МОРТ ИРНШ

Орус кижи улам чазык каттырыпкаш,
Олурбайн, далаш-биле аъттанылпкан.
Кадай үнгеш, көрүптерге, ырак эвес
Хамык шериг хайнып эртип турар болган.

Кадай ол-ла кайгап-харап чоруп турда,
Хамык чону – оглу, кызы дөгерези
Демги келген шериг-биле каттыжыпкан,
Демниг, күштүг тиилеп турар мындыг болган.

Бир-ле катап улуг оглу Опай-биле
Биеэги-ле орус кижи кады келген.
Бөргүн көрүп олурарга, сылдыс чайнаан,
Бөдүүн арнын база көргеш, хөңнү чымчаан.

Ужурашкан санында-ла улам танып,
Ужа, төжүн салып берип, эргеледип,
Орус кижи ынчап тура, ынак оглу
Опайы дег, хөлчок ынак оглу болган.

Чудагыже тулчуп тургаш, тиилеп үнгеш,
Чуртталганың орук, эжиин ажыдышкаш,
Огонёк оон чуртундува чана берген,
Ол-ла хевээр утпас ынак оглу болган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаал-биле танызар бетинде, шүлүктүң адын барымдаалап, чүнүң дугайында бижээн дээрзин даап бодап көрүңер. Даап бодаашкыныңар бадыткаттынды бе?

2. Шүлүктү номчуңар, билдинмес сөстерни ушта бижип алгаш, тайылбырлаңар. Башкыдан айтырарын утпаңар.

3. Шүлүктүң планын тургузуңар.

4. Орус оглу Огонёктуң чугаазындан, кылып турар ажыл-үүлезинден кандыг маадыр дээрзин тодарадыңар. Харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

5. Аалга турган чаңгыс кадайның танывазы кижини уткуп алганын тыва ёзу-чаңчыл-биле холбап, боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер. Аваның сеткилиниң чөрүлдээлиг байдалдарын сөзүглелде канчаар көргүскенил, ушта бижип алыңар.

6. *«Ары бөрц аглай берген»* дээн харыының өске утказы чүл?

7. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыңар.

8. Бодап турарыңар-биле шүлүктүң ийиги кезээнге хамаарыштыр сюжеттиг чуруктан чурааш, ону камгалаңар.

© ТувГУ МОБУ ИРНШ

9. *«Тыванын төөгүлүг үези»* деп темага чогаал-биле холбап, шинчилел ажылындан кылыңар.

10. Тыва чоннуң хостуг, тайбың амыдыралын тургусчурунга киржип турган кызыл шеригжи маадырлар дугайында медээден чыып, эштериңерге таныштырыңар.

11. Номчаан шүлүүңерге даянып, кластерден тургузуңар: 3 сөс маадырларның онзагай аажы-чаңын илереткен болур, а дараазында 3 сөс ук маадырга силерниң хамаарылгаңар илереткен болур.

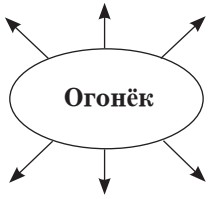

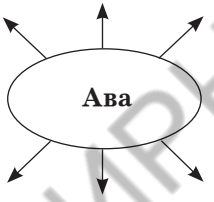

12. *«Чудагыже тулчуп тургаш, тиилеп үнген маадырлар»* деп темага чогаадыгдан бижиңер.

Екатерина Туктуг-ооловна ТАНОВА

(1930 – 2020)

ИЕНИҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Тоожу

«...16 харлыг бичии уруг аңгы-аңгы үелерде чурттап чораан улустуң аажы-чаңын, сеткил-сагыжын канчап ындыг кончуг тода билир турган чоор? Ол дээрге кажан-даа харыызы тывылбас тывызык-тыр».

Академик Д. Лихачёв

Кандыг ие төрээн төлүл?

Бурунгу гректер делегейде «чеди хуулгаазын» дээр онза чараш кайгамчык чүвелер бар деп санап чорааннар. Оларның санынга эрте-бурунгу шагда туттунган кайгамчык тудуглар-

© ГБНУ МОРТИРНШ

ны хамаарыштырып турганнар. Ол дээрге египет фараоннарның гробницалары – пирамидалар, Бурунгу Вавилонга Семирамида кадынның агаарда астына берген турар ышкаш сесерлии, Фарос ортулукта Александрия чырыткызы, Родос ортулукта гректериң хүн бурганы Гелиостуң медээжок улуг статуязы – шынап-ла, архитектура уран чүүлүнүң кайгамчык чараш тураскаалдары. Оларны бурган-даа чаяваан, бойдус-даа хайырлаваан. Кижилериң холдары оларны тудуп кылган. Индий шүлүкчүлериң «Даштан кылган шүлүглел» деп адап турары Тадж-Махал мавзолейин чээрби муң кижи чээрби ийи чыл дургузунда дүн-хүн чокка ажылдап тургаш, тудуп каан. Ону база-ла делегейниң «чеди хуулгаазыннарының» бирээзи деп санаар апарган.

Делегейниң кайы-даа чурттарында, кайы-даа чоннарында кижилерниң сагыш-сеткилин хаара тудуп кээр кайгамчык, сеткил байының дээжизи болур чүүлдер-ле хөй. Оларның саны чедиден оранчок хөй-даа болза, бурунгу чаңчыл ёзугаар, чедилериң бирээзи кылдыр чон санаар апарган. Оларны көрүп, магадап ханмаан улус: «Кончуг-даа хуулгаазын шевер кижилер чоргулаар чүве-дирем. Чүү-ле кижи мону холу-биле кылып турган ирги?» деп айтырыгны сала бээрлер. А ол айтырыгга кым харыы берип шыдаар боор. Оларны кылган кижилериң ат-сывы билдинмес, төөгүнүң доозуну оларны ханы каттарының адааңда шыгжап алганна болгай.

Бистиң делегейивис бөгүн уран чүүлдүң, литератураның, музыканың кайгамчык чогаалдары-биле бай. Рафаэль болгаш Тициан, Репин болгаш Васнецов, Пушкин болгаш Толстой, Бетховен болгаш Чайковский, Шаляпин болгаш Уланова оларның аттары бүгү делегейге билдингир. Оларның кайгамчык талантызы-биле танышкаш, сеткил-сагыжын байыдып, уран таалалды четтирипкен кижилер база-ла кайгап магадаанын илередир сөс тыппайын, «Кандыг кончуг талантылыг кижил, кандыг-ла ие төрээн төлү ирги?» дей кааптары ховар эвес.

Ийе, ат-сывы билдинмес-даа, алдар-сураа алгып, бүгүдеге билдингир-даа апарган кижилер шупту-ла аваларының төрээн төлдери болбайн аан. Кайгамчык талантының эге үрезинин олар авазының аа сүдүн дамчыштыр алган дээр болза, частырыг болур деп бе? Угаан-сарыылдыг кижи бүрузү амы-

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

дыралында бүгү-ле чырык чүвени иезиниң ады-биле холбап турары-даа таварылга бе? Төлү кижиге иезинден эргим, чоок кижи бар бе?

Ава! Ол барда, чырык чер кырынга амыдырал үзүлбес. Ава кижиге бойдустуң даандырган албан-хүлээлгези улуг – амыдыралды уламчылаар ажы-төлдү төлептиг кылдыр азырап өстүрер! Улуг-ла даалга!

Талантылыг бичии чурукчу Надя Рушеваның чуруктарының делгелгези чүгле бистиң чурттуң хоорайларынга эвес, бүгү делегейниң элээн хөй чурттарынга – Американың, Японияның, Индияның, Италияның, Францияның, Моолдуң хоорайларынга болгулаан. Бичии чурукчунуң дугайын Польшаның, ГДР-ниң, Даниянының, Финляндияның, Кубаның парлалгалары бижигилээн. Сураглыг совет чурукчулар, чогаалчылар, уран чүүлдүң ажылдакчылары Надя Рушева дугайында боттарының сөстерин сөглегилеп каан...

...Б. Полевой биле Л. Кассиль бичии чурукчунуң талантызын эң баштай ажыткаш, йөрээп кааннар. Чырыш кылдыр чайнай каапкаш, кижилерниң сеткил-сагыжынга балалбас чырык, чараш исти арттырып каан талантылыг уругнуң дугайында эвээш эвес шүлүктер, очерктер, тоожулар бижиттинген.

Чурулга талазы-биле чүнү-даа билбес, тек азы дөгейзимээр кижиге талантылыг уругнуң шыя тырткан дүрзүлеринден дириг овур-хевирни көрүп, тывары берге-ле ыйнаан. А уран чүүлдү сеткип билир кижилерге ол илбилиг шыйыглар, шынап-ла, кайгамчык дириг, тускай үннүг болгаш аялгалыг. Ол уруг чер кырынга он чеди-ле чыл чурттааш, он муң ажыг чуруктарны арттырып каан. Ооң чуруктарының делгелгезин көрген улустуң кайгап магадаанын илерткен одуругларда: «Кандыг-ла иениң төрээн төлү ирги?» дээн сөстер эвээш эвес. Надяның арттырып каан чуруктары, чоннуң хайыралыг өнчүзү, ам-даа хөй-хөй чылдарда кижилер сеткилинге таалалды болгаш чарашылды шаңнаар. «Кандыг ие төрээн төлүл?» деп айтырыглар ам-даа хөйү-биле катаптаттынар. А ооң авазы кымыл?

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Чеди хуулгаазын» деп чүл? Төлевилелден кылгаш, камгалаңар.

© ГБУ МО РТ ИРИНЦ

2. «Кандыг-ла иениң төрээн төлү ирги?» дээн айтырыгны кажан салып болурул? Харыыңарны чогаал болгаш амыдырал-биле холбаңар.

3. Кымның авазының дугайында тоожуп турар-дыр? Ол ава дугайында медээден чыып, таныжыңар.

4. Надя Рушеваның чуруктарының делгелгези каяа эртип тургулаанын чогаал сөзүглелинге даянып, амыдырал-биле холбап, делегей картазын ажыглап тургаш, чугаалаңар.

5. *«...Рафаэль болгаш Тициан, Репин болгаш Васнецов, Пушкин болгаш Толстой, Бетховен болгаш Чайковский, Шаляпин болгаш Уланова...»* деп үзүндүде кымнарның дугайында чугаалап турарын энциклопедия, Интернет четкизи, справочниктер дузазы-биле дилеп тыпкаш, дыңнадыгдан кылыңар.

Кавказ бульвары, 9

«...Шынап-ла, бо бажың чанынга келген кижи саазында азы блокнотта бижип алган адрезин топтап көргеш: «Кавказ бульварының тос дугаар бажыңы бо бе?» деп айтырар болзала, ол Наташага келген деп дораан билип каар мен...» – деп, Наталья Дойдаловнаның кожаларының бирээзи өрү беш дугаар каътта балконче көрбүшаан, чугаалаан.

...Шынап-ла, Надяның музей-бажыңы албан шугуму-биле дүрүм ёзугаар тургустунмаза-даа, ооң авазы чурттап орар бажыңын уруунуң ёзулуг-ла музейи кылдыр дерип алган. Ийи өрээл бажыңның хана бүрүзүнде Надяның болгаш ооң адазының чураан чуруктарын, ооң ада-иези, эш-өөрү-биле кады тырттырган фоточуруктарын хоолааш, аскылап каан. Өрээл ортузунда улуг стол кырында Надя дугайында улустуң аңгы-аңгы чылдарда бижигилээн сактыышкыннарын, демдеглелдерин чыып бижээн дептерлер, Надяның чураан чуруктарын чыгган альбомнар, шкафта ооң эдилеп чорааны эт-севи, номнары, эш-өөрүнүң чагаалары. Азыгда шевергин стол кырында Надяның сөөлгү чуруп турган альбому, ооң чанында чурук чуруурунга белеткеп каан карандаштар, фломастерлер болгаш бийирлер. Сактырга, ол бүгүнүң ээзи бичии када дашкаар үнүп селгүүстей берген азы эштеринде барган, ам дораан чедип келир ышкаш, чурукчунуң хереселиэзин манап чытканзыг...

...Даштын оожум, даамай чаап эгелээн чаашкынның даажы ажык көзенек өттүр дең-дески дыңналып, салгын ли-

© ГБПУ УО РТ ИРНШ

паларның сырый будуктарының бүрүлеринде ораштына бергеш, адырлып чадап турганзыг, кезек-кезек салдыртайнып каап турган. Наталья Дойдаловнаның сагыжынга талыгырда ак-көк даглар ындында Биче-Баян-Колдуң Үш-Көжээ деп черде турган кырган-авазының өө кирип келген. Чаъс-чайык чаарга, ойбак дээвиирден баткан дамды дөрде кожа-кожа чыткылаан уругларны эчигейлеп, олар уйгузундан орта одунмайн-даа, дамды дүшпес черлерже өскээр союп, шыжыгайнып-ла турарлар. А бичии Ажыкмаага эчигей эвес. Ол кырган-авазының чылыг хойнунда угбаларының шыжылашканын бүдүү каттырып чыдар. Өгде уругларның эң бичези болгаш, ооң кадында бо-ла аарый бээр сылданчак боорга, кырган-авазы оозунга чүве-даа дээртпес, бодундаа ыратпас, аажок чассыдар, кээргээр турган. Ооң төрээн авазы, ол чаш турда-ла, чок апарган. Ону кырган-авазы доруктуруп өстүрген. Бичии кижиге кырган-авазындан артык кижи чок ышкаш сагындырар, кырган-авазынга ол хөлчок ынак турган...

...Биче-Баян-Колдуң чайлагларынга аалдар бот-боттарындан ырак эвес, колдуунда кожа-кожа хонгулап алыр. Ол өглериң аразынга кырган-авазының бора бүдүн өө турар. Орта бичии Ажыкмааның кады ойнаар эштери бо-ла чыглып келир. Бир-ле хүн эштери аажок өөрүшкү-маңнайлыг салчып келгеннер.

– Ажык, бис бо күзүн школага өөренир болдувус. Дөө өгде дарга келген, өөренир уруглар даңзылап ап тур. Бис бүрүткедип алдывыс. Сен канчаар сен? – деп, олары айтырган.

Ажыкмаа аайын тыппайн кырган-авазынче көрген.

– Мен школа баар мен бе, кырган-авай? – деп, ол айтырган.

Кырган-авазы уруун топтап көргеш, ооң сырбык чашчыгаштарын суйбааш, чугаалаан:

– Сен ам-даа чаш-тыр сен ийин, уруум. Мындыг бичии ырбыскын кижи түрей бээр сен. Дөө талыгыр Даспы-Аксынче сени чорудупкаш, кижи сагыжы кайын анаа олурар. Бичии өзе берзиңзе, өөренири кай баарыл...

...Ол өг-бүлеге болган бир-ле уттундурбас хүннү сактып келген. Наталья Дойдаловна ынчан кухняга чем кылып турган. Ажылдан чаа-ла чедип келген ашаа ону кый дей берген:

– Наташ, бээр келем!

© ГБНУ МОРТИРЦ

«Чүнү канчап турары ол мооң?» деп бодааш, ашааның чанынга чеде берген. Оозу уруунуң чурук чуруп турган альбомун тудуп алган, бир-ле чүвени үр-ле кайгаан турган. Альбомнуң бир арнында агаарда ужуктур танцылап турар балерина чуруун уруу дүрзүлеп каан болган.

– Сээң танцылап тургаш, тырттырган чуруктарыңны бо-ла топтап көре берген олурар, сени үргүлчү-ле: «Танцылап көрем, авай» деп дилеп турары черле анаа эвес боор. Көрбес сен бе, Надяның бо дүрзүлеп каан чүвезиниң алыс дириг деп чүвезин – деп, адазы чугаалавышаан, чурукту авазынче сунган.

Алдарлыг балерина Надяның талантызының дугайында магадап чугаалап тургаш, ооң авазы база балет уран чүүлүнге хамаарылгалыг чораан, чогум-на ооң салдары-биле ол бичии уруг бо кайгамчык дириг шугумнарны шыя тыртып турган-дыр дээрзин бодаан ирги бе?!

Балет – мээң ынакшылым

Шору өзе бергеш өөренген болгаш, Ажыкмааның чүвеге өөрениичели-ле кончуг. Черле ынчаш, өөренир чүвеге ол сундулуг уруг болган. Бир чылын-на ийи классты доозуп тургаш, Ажыкмаа эштери-биле деңнежи берген. Ол Даспы-Аксының школазының эге чада школазын дооскаш, Кызылдың каттышкан школазынга өөренип кирген. Ол үеде көдээден келген бичии уругга Кызыл кайгамчык улуг хоорай кылдыр көзүлген. Көдээ ыржымга өөренген уругга хоорай черниң дааш-шимээни хөлзээзиннии-ле кончуг болган. Ынчалза-даа ол бүгү хоорайжы амыдырал ону бодунуң чалгыынга аада берген, өөредилгеден хостуг шагында кино, театр, шии, концерт көрүп, каттышкан школаның боттывынгыр уран чүүлүнге улуг сонуургал-биле киржип, танцы өөренип эгелээн.

Чазылгалак чечек ьшкаш кысчыгаштың караа уран чүүлче чаа-ла аштып кел чыткан. 1942 чылда каттышкан школаның чедиги клазын доозар чедип турда, театр студиязының чанынга чаа тургустунган цирк бөлүүнге өөренир оолдар, уруглар шилип ап эгелээн. Орта өөренир күзелдиг кижилер шилилге конкурузунга киржип болур деп чарлал тарай хона берген. Уругнуң цирк артизи болуксаан күзели ону үр бодандырбаан-даа.

© ГБПУ МОРТ ИРНШ

Конкурска киржир дээн оолдар, кыстар-ла хөй. Шыңгыы шилилгениң түңнелинде элээн каш оолдар база үш уруг цирк сургуулунга өөренип эгелээн. Уругларның эң ырбысказыла – Наташа Ажыкмаа. Элээн күш-шыдал негеттинер күүседиглерге ооң өске ийи эжи – Көк биле Нанзалмаа алыс шыырак болгаш, улуг-ла бергедевестер. Ажыкмаага арай бергези кончуг-даа болза, алыс күзелдиг болгаш, шудургу ажылдап, акробатиканың элээн нарын элементилерин эштеринден дудак чок күүседип турган. Ынчан цирк бөлүүбиле кожа балет бөлүү база ажылдап турган. Аянныг музыканың адаа-биле ээлгир чараш шимчээшкиннер кылып турган өл хаак дег уругларны көргеш, Наташаның сеткили чайгаар-ла ынаар чүткээш турар апарган. Бичии хостуг шактарында-даа, чапсар үезиндедаа ол балет уругларының аразында бо-ла чеде берген турарын боду безин эскербейн баар. А балетмейстер Анатолий Васильевич Шатин чиңгежек дурт-сынныг, чиик базымнарлыг уругну бо-ла эскерип каар. «Сен балет артизинге дыка тааржыр-дыр сен, бистиң бөлүүвүсче шилчип алзыңза кандыгыл?» – деп, бир-ле хүн Анатолий Васильевич Наташага сүмелээн. Ооң сооңда ол балет бөлүүнче шилчип алган...

Ажыкмаа – баштайгы тыва балериналарның бирээзи.

...Музыка болгаш шимчээшкин. Ол ийи каттышкаш, кижиниң сеткилин улам чараш, улам бай болдуруптар. Эриин ашкан чарашылды болгаш таалалды кижилер-биле үлежип, ону чонга төнчү чокка сөңнеп-ле туруксаазы келир.

Анатолий Васильевич бодунуң өөреникчилерин чүгле чараш танцылап, боттарының уран мергежилин улам сайзырадырындан аңгыда, оларны кижизидип, уран чүүлдүң, культураның суртаалчылары кылдыр өөредип турган. Чүгле сцена

© ТЫВУ МОНГУН ИЗДАТЕЛЬСТВО

кырынга боттарын канчаар көргүзеринден аңгыда, кудумчуга, чон аразынга канчаар бодун ап чоруурун, улус мурнунга канчаар туттунарын, улус-биле канчаар чугаалажырын безин өөредип турган. «Силериң чүгле танцылаарыңарны эвес, силериң боттарыңарны безин көөрү улуска эң-не күзенчиг кылдыр бодун ап чоруур херек» деп, башкы бо-ла чагып сургаар. Кымга кандыг хеп, кандыг өң тааржырын безин ол айтып бээр турган...

...«Ээлдек шыңгыраштың» тааланчыг аялгазы залга куттулуп, чазын чаа-ла чулук тырткан анай-хаак дег ээлгир чараш кыстар Ажыкмаа, Севилбаа, Кыдай, Харлыг, Сай-Хоо суглар танцылап үнүп келир. Көрүкчүлер бир-ле илби-шидиге алзыпкан дег апаарлар. Алдын хөлде салдаан куу куштар бе азы анаа ие төрээн кыстар бе? Танцы доосту бээрге-даа, ооң музыказының чаңгыланыы кулактарга үр-ле дыңналып, кыстарның ээлгир чараш танцызы карактарга көзүлбүшаан. Хуулгаазын-на уран чүүл!

Николай Константинович

...Ийе, бойдус хайырлаан талант кандыг-даа төлге туруп болур. Ону чүгле үезинде эскерип, деткип, дузалавас болза, ол сайзырап, өспейн барып болур. «Мээң Надямның ол талантызын адазы-ла баштай эскерип каан болгай».

Наталья Дойдаловна дужунда ханада хоолааш азып каан өг-бүлениң чуруунче көрүп алгаш, элээн үр-ле турган. Бичии Надя ада-иезиниң ортаа аразында чоргаар болгаш аас-кежиктиг олурган. Ооң шоваалаң кара карактары аваазыныын дөзээн, Азия кижилеринии ышкаш дооразымаар болза-даа, ооң чиңгежек арнында улуу кончуг көстүр. Думчуу адазыныы ышкаш бедик, кырлаң. Надяның адазы Николай Константинович бодун дөзээн чурукчу уруунга дыка-ла ынак чораан...

«...Чурукчувус чүгле сени чуруурунга өйлежи берип-тир ышкаш, Наташ. Сени, шуут Галина Уланова ышкаш, танцылап турар кылдыр чуруп алган кижи-дир. Шимчээшкинин көөрге — Уланова, арнын көөрге – Ажыкмаа. Ээ, бо-даа анаа деппе? Уланова дег апаар чадавас боор сен, Наташа» – деп, Сагды, Кысыгбай суглар баштактангылаар апарган.

© ГБНУ МО РТ ИРИШ

Чурукчу Николай Рушевтиң Ажыкмааны сонуургап турарын артистер эскерип турганнар. Ынчалза-даа оларның кады чаңгыс черге турганын кым-даа көрбээн...

...Наташаның ынчан орустаары пат. А Коля шуут тывалап билбес. Ынчалза-даа оларга эгезинде хөй-ле сөстерниң херээ чок, чүнү сөглексээнин карактардан билчип алыр...

...Күскээр чайын, август айны сөөлзүредир, аныяк кижилер өгленип алган. Куда-дой ёзулалы каткы-хөглүг, ыры-шоор-биле долдунган, эш-өөр, дөргүл-төрелдиң алгагйөрээли-даа аажок болган. Ол-ла күзүн Николайның Тывага ажылдаар хуусаазы төнүп, ону Москваже келдирти берген...

...Ырак черден келген кеннин Колянының ада-иези улуг өөрүшкү-биле уткуп алган.

– Мээң чугаалааным ёзугаар болган ышкажыл, Коля. «Сен талыгырда Тыва деп черден душтук эдертип кээр боор сен» дидим чоп – деп, ооң адазы опера ыраажызы чораан, ам консерваторияда башкылап турар Константин Николаевич Рушев аажок-ла хөөреп турган...

Экии, моол чер

...Коля биле Наташаның Моолче чоруур хүнү чедип келген. Рушевтерниң хөй-ле дөргүл-төрелдери, эш-өөрү оларны демир-орук вокзалындан үдеп келген.

– Эки, аас-кежиктиг чоруур силер. Ам келириңерде, башсаныңар немежи берген болур эвеспе – деп, Колянының адазы Константин Николаевич чагып турган. Поезд аяар шимчеп үнүпкен. Үдекчилер холдарын чайып, кезек кылаштажып ора, көзүлбейн барганнар. Наташаның сагыжынга сарыннанчыы кончуг апарган. Чаа-ла хандыр таныжып, төрелзине берген улузундан катап чарлып чоруп турарындан чүве ийикпе, азы таныбазы черже бир-ле дугаарында бар чыдарындан чүве ийикпе, ооң сеткили сарынналып чораан. Ол Колянының угбазының тутсуп берген чечээниң халбаңнарын суйбап каап, каш чыл мурнунда төрээн Тывазындан база шак ындыг сеткил-биле чоруп турганын бодап орган. Коля үнгеш, бир-ле черден суглуг банка эккелгеш, кадайының чечектерин аңаа тургузуп каан. Кезек када кайызы-даа ыыт чок органнар.

– Кандыгыл, Наташа, моол дыл тыва дылдан улуг ылгалдыг бе? – деп, ашаа айтырган.

© ГБНУ МО РТ КРИШИ

Моол дугайын тывалар эки билир, олар-биле кожа-хелбээ чурттап, харылзажып-даа чораан болза, Ажыкмаа ооң мурнунда боду моолдар-биле таныжып, чугаалажып чорбаан болгаш, шоолуг билбес. Чамдык сөстер дөмей дээрзин дыңнаан. Тывалар ышкаш кара-кара улустар — алтайлар, хакастарның дылы тыва дылга чоок болганда, моол дыл база ындыг турар ужурлуг деп бодааш, ол харыылаан:

– Моол, тыва сөстерде улуг ылгал бар деппе. Чоп мен алтай, хакас кыстар-биле чугаалажырымга, билдингири кончуг-ла чүве чораан. Моол дыл база ындыг-ла ыйнаан.

...Чаа келген тускай эртемниглерни совет болгаш моол культура ажылдакчыларының бажыңынга чурттадып каан. Ында чурттап турар аныяк моол чурукчулар Намхай-Серен, Махвал Гава, архитектор Чимид, чогаалчы Ринчен, композитор Гончикн-Сумла сугларның өг-бүлелери Рушевтер-биле дораан найыралдажы берген. Олар шупту-ла чаңгыс өг-бүле кежигүннери дег апарганнар. Моолда чурттап, ажылдап турар совет специалистер база бо-ла Рушевтерге чыглып кээр.

Танцы башкызы

...Анаа-ла танцылап чораан дээрден башка, Ажыкмаа танцы башкылап чораан эвес. Ынчалза-даа ол ундараваан. Шатинниң өөреникчизи адын сыкпаан. Классиктиг орус балеттерге бергедевейн турган. Ажыкмаа эвээш-даа бол, Душанбениң опера болгаш балет театрының школазын эрткен болгай. Балетмейстерлерниң канчалдыр ажылдап турарын ол билир. Моол сценага П.И. Чайковскийниң «Куулуг хөл» деп балединден «Бичии кууларның танцызын» салып шыдапканынга боду безин өөрүп турган...

...Эртенги шактарда театрга, дүъш сөөлүнде училищеге, кежээлерде азы дыштаныр хүннерде Николай Константинович-биле кады моол уран чүүл дугайында литература коптарар. Ынчанмас болза, хоржок. Олар моол өңнүктерге дузалаар дээш келген-не болгай...

...Башкының баштайгы салган «Поляночка» деп танцыны бичии танцычылар улуг сонуургал-биле дораан өөренип апканнар. Ооң соонда украин «Гопак», белорус «Бульба», молдав «Юла» дээш улаштыр-улаштыр немежип-ле

© ГБУ МО РТ ИПНШ

турган. Олар шупту-ла чедимчелиг салдынгылаан. Ам оода чаңгыс-ла моол танцы болза. Ону канчап тургузарыл?

...Сцена кырындан моол, орус, украин, белорус, молдав музыкалар чаңгыланып, бичии танцычыларның ээлгир чараш шимчээшкиннери көрүкчүлерге чүгле эстетиктиг таалалды эвес, интернационалчы найыралдың чечээн чажып турган. Училищениң чогаадыкчы отчёду найырал кежээзинче шилчий берген. Башкыны танцычылары-биле кады сцена кырынче катап-катап көрүкчүлер чалап үндүрүп турган.

Театр училищезиниң танцы бөлүүнүң сургуулдарының баштайгы шылгалдазы чедиишкинниг эрткен. Олар-биле кады аныяк башкы Наталья Дойдаловна база балетмейстерниң шылгалдазын эрткен. Удавайн Улан-Баторнуң хөйниитизи ону чүгле танцы башкызы эвес, харын интернационалчы найыралдың суртаалчызы кылдыр санай берген. Ол аныяк совет специалистке улуг үнелел болган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Иениң салым-хуузу» деп чогаалдың тема, идеязын тодарадыңар.

2. Надя Рушеваның кайда музей-бажыңы бар дээрзин чогаал сөзүглелинге болгаш билир медээңерге даянып чугаалаңар.

3. «Бичии Ажыкмаа» азы «Үш-Көжээде чайлагга» деп темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, Ажыкмаа-Рушеваның дугайында дыңнадыг-сактыышкынның планын тургускаш, эдерти чугаалаңар.

4. Уран чүүлдүң кандыг хевирлерин билир силер? Чогаалдың маадырлары уран чүүлдүң кандыг хевирлеринге салым-чаяанын илереткенил?

5. Тыва танцы-самның классик чогаалы – «Ээлдек шыңгыраштың» видеочуруун тыпкаш, көрүңер. Ооң бирги күүседикчилериниң дугайында медээден чыып, шинчилел ажылындан кылыңар.

6. Николай Рушев деп чурукчу дугайында медээлерден тыпкаш, эштериңерге чугаалап бериңер. Чуруктарын тывыңар.

7. «Интернационалчы найыралдың чечээ – танцы-самда» деп темага чогаадыгдан бижиңер.

© ТЫВ НУ МО РТ ИРНШ

Мөңге дириг Идегел

...Кыштың ортаа үезинде Рушевтерниң өг-бүлезинге оларның үр манааны чаш төлдүң үнү чаа кежигүн немешкенин чарлай берген.

– Моол черниң хайыразы, бистиң угувустуң салгалы, идегеливисти Надя деп адап алыр бис. Надя – Надежда, ол дээрге идегел дээни ол. Идегелдиг болурга, эки-ле болгай – деп чөргекте хензиг чүвезин өрү көдүрбүшаан, аас-кежиктен арны чайнаан Николай Константинович өөнүктеринге чарлаан.

– Надя дээрге Найдан дээн моол атка чүүлдеш-тир. Бо моол черге төрүттүнген кижини Найдан дээр болза, дыка-ла тааржыр хире-дир. Найдан дээрге тибеттеп «мөңге дириг» дээн сөс-түр – деп, чогаалчы Ринчен чугаалаарга, шупту ооң-биле чөпшээрешкен.

– «Мөңге дириг Идегел». Дадайым ай, кандыг кончуг ыыткыр ат боор. Бир эвес кырган-авам маңаа турган болза, ону ынчаар адаарын чөпшээревес-ле турган боор.

«Ыыткыр ат-биле уруг ады адавас» дижип, кадайларның чугаалажып органын Наташа бичиизинде дыңнаан...

Төрээн булуңум сакты бердим

Кандыг-даа эки байдалга, найыралдыг бүлеге чурттап турза, кижиниң төрээн чери, чоок кижилери кайын уттундурар...

...Красноярскыдан ужуп үнүптери билек, Наталья самолёт соңгазындан барык-ла карак салбаан. Кааң-аяс хүнде Саян сыннарын, ооң хүн херелинде чайыннанып чыдар меңгилерлиг бизеңнерин көөрге, тааланчыы-ла кончуг. Кызыл чоокшулап, чаштан тура таныш эргим черлери дөө куду чаттыла берген. Баян-Колдар, Ээрбек бажы, Эки-Оттуг, Ачылыг дээш – кырган-авазының чурттап чораан черлери делгем чаагайы-биле чаттылып чыдарын көргеш, Наталья-ның сеткили хайнып, тыныжы дакпыжап, карааның чажы бүлдеңейнип келген. Оозун уруунга көргүспес дээш, аржыылы-биле бүдүү чодуп каап чораан.

– Көрем, уруум, дөө ол дыйлаң хемни Баян-Кол дээр. Ооң кыдыынга мээң кырган-авам чурттап чораан. Мээң төрээн черим ол-дур. Дөө өглерни көрүп чор сен бе, өглер чанында

© ГБНУ МОГТ ИРНШ

хойларның хөйүн көр даан. Мээң кырган-авам база олаага чурттап чорааан.

– Солунун але, авай, бис ол өглерге баар бис бе?

– Ийе, уруум, баар бис. Дөө ол Улуг-Хем – Енисей олдур. Ооң эриинде турар ол хоорай – мээң хоорайым Кызыл ол-ла болгай. Ам дораан самолёт хонуптар...

...Наталья уруунга төрээн хемин – Улуг-Хемни көргүзерин мурнунда-ла күзеп чорааан. Ол күзел боттанып, уруунуң ооң-биле танышар хүнү ам келгени бо. Бо-ла болгай арыг ак-көк Улуг-Хем. Ол кажангызы дег делгем чаагайы-биле шаагайнып акпышаан. Ооң паркче талазында эрик кырын өрү иешкилер аяар селгүүстеп чорааннар. Хем ол чарыында суг ижери-биле кирип келген бир кодан хой, өшкүнү, хем эриинде девээлеп, ымыраа-сээктен камгаланыр дээш кудуруктарын үзүк-соксаал чокка чайгылап турган инектерни хем ажыр көөрге, солуну кончуг болган. Ажыл хүнү болгаш, хем эриинде улус эвээш. Оларның хөй-ле кезии кызылчанагаш бичии уруглар база оларның авалары. Олар шупту чайгы хүнге кара-хүрең кылдыр додуга бергилээн. Карбанып эштип, анаа сүзүп, бот-боттарынче суг чашчып ойнап турган ургларны көргеш, авашкылар база хем эриинче бады келгеш, хевин уштуп, хүнге дөгеленип эгелээннер. Надя эрикке шапкыланып чыдар чызылааш чалгыгларны холу-биле часкагылап, дискек караа чедир сүзүп кирип, дедир үне халып турган. Ол удавайн өске уруглар аразында барган. Черле алызындан өөрзүрек, чазык чаңныг болгаш, Надя дораанна уруглар-биле, эрги таныштары-биле дег, ойнай берген...

Уруунуң баштайгы делгелгези

Надяның чурулгага сундулуу, садикке турда-ла, илереп келгенин өг-бүлениң кежигүннери биле берген. Ону алдарлыг балерина кылдыр көөрүн күзеп чорааан кырган-авазы безин ам ол дугайын ыыттавастаан. «Адазының изин баскан уруг-дур ийин» деп ол түңнел кылган.

Чурулгаже сундуккаш, Надя өөредилгезин кошкадыптар ийне дээш, авазы сагыш човап турган...

– Ада-иезинге ооң төлү черле угаанныг, талантылыг кылдыр сагындырар-ла болгай. Ылаңгыя чаңгыс уруглар суг аан. Бис уруувустуң ол сундугуушкунун эмин эрттир үнелеп

© ГБНУ МО РТ ИРНЦ

тур ирги бис бе, Коля? – деп, Наташа арай сестип, ашаандан айтырар апарган.

– Чадавас. Мен база ынчаар бодай бээр апардым. Ынчангаш чазыг чок болуру-биле, мен Надяның чураан чуруктарын өске чурукчуларга база көргүзүп, олардан арга-сүме айтырып көрейн. Чоп мындыг бичиизинден эмин эрттир чурулгаже сундуга берди бо – деп, Николай Константинович база дүвүрээн дег чугаалаан.

Ооң соонда адазы баштай искусствовед Наталья Алексеевна Деминага чеде берген. Наталья Алексеевна Надяның чуруктарын көрүп олуруп-олуруп, айтырган:

– Урууңар каш харлыгыл?

– Ам тос харлаар кижи.

– Урууңарның салымныын шын эскерип көрген-дир силер. Шынап-ла талантылыг уруг-дур. Бо шуут-ла сеткилибиле чуруур кижи-дир. Ленин дагларында чаа ажыттынган Пионерлер ордузунда чурулга студиязы организастаттынган. Ында дуржулгалыг педагог Людмила Александровна Магницкая ажылдап турар. Урууңарны аңаа киирип кагзыңарза, эки боор – деп сүмелээн...

Дүвүрээзинниг кежик-чол

Надяның баштайгы делгелгезиниң соонда Рушевтерниң бажыңынга хөлзээзиннии кончуг апарган. Таныш-көрүштери бо-ла долгап кээр.

– Урууң сени салгап алган кижи-дир эвеспе, Коля. Ол харын-даа сени ажар хире-дир – деп, Николайның кады ажылдап турар эштери аңаа байыр чедирбишаан, чугаалааннар.

Шынап-ла, Николай Константинович Надя хире бичии турар үеде, чурук делгелгези хамаанчок, орта шыя тудупкан чүвези-даа чок-ла турган болгай. Чүгле улустуң чуруп каан чуруун мөлдүк-калдык дүжүрүп чуруур турган. Ону бодап келгеш, адазы уруунуң талантызынга шынап-ла бүзүрей берген...

...Надя хүннүң-не бир-ле чаа чүвени дыңнадып кээр апарган:

– Авай, мээң чураан чуруумну Индияның баштыңчызы Джавахарлал Неруга белекке бээр дээн чүве-дир. «Чурууң адаанга ат сал» дээрге, салып-ла кагдым.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Ол бир хүн келгеш, дүрген-не ханада азып каан улуг эвес делегей картазында барган.

– Генуя бо ышкажыл, авай, тып алдым! – деп, ол алгыра берген.

– Ында чүнү тып алдың, уруум? – дивишаан, авазы картага чеде берген.

– Генуя аан. Мээң чураан чуруктарымны бо хоорайга болур делегейниң ургуларының чураан чуруктарының делгелгезинче чорудар чүве-дир. Ол хоорай Италияда чүве ышкажыл. Ол Италияга кижи боду барып көрген болза але, авай. Ооң музейлеринде делегейниң эң-не алдар-сураглыг чурукчуларының чураан чуруктары бар дижир-дир.

– Чурууң чедип турар болганда, бодуң база чеде бээр-ле сен ыйнаан, уруум, өзүп келгеш аан – дээш, авазы уруунуң бажын суйбаан.

Ие сеткили элдеп-ле. Ооң чүрээ экини-даа, багайны-даа дыңнааш, хөлзеп-ле эгелээр. Уруу кандыг-бир чаа чүвени дыңнадып кээрге-ле, Наталья Дойдаловнаның сеткили хөлзеп эгелээр. Уруунуң чураан чуруктары журналдарга, солуннарга парлаттынып эгелээн. Ооң дугайында чүүлдер, дыңнадыглар бо-ла үнгүлеп кээр. Ону улус мактап, талантылыг чурукчу кылдыр санай берген. Ооң танышпас, билишпес кижизи-даа чок. Джанни Родари, Борис Полевой, Лев Кассиль... Рушевтерниң бажыңынга Тываның сураглыг чурукчулары Сергей Ланзыы, Василий Демин база Москваның Суриков аттыг чурулга академиязының студентизи Ваня Салчак бо-ла четкилей бээр. Олар шупту – Надяның күзенчиг аалчылары. Олар-биле Надя, дең үе-черге эштери дег, чурулга дугайын чугаалажыр. Авазы харын бүдүү эпчоксунуп олурар. А адазы ол бүгүнү черле ынчаар болур ужурлуг чүве кылдыр хүлээп алыр. Ол кайда-ла уруунуң дугайын бижээн болдур, ону оя кескеш, папкалап шыгжап алыр.

Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң студентилериниң «Искусство» клуву Надяның чураан чуруктарының делгелгезин организастап эгелээнин дыңнааш, Николай Константинович бүгү-ле төрел-дөргүл, эш-өөрүнге шуптузунга дыңнаткан.

– Уруумнуң баштайгы тускай делгелгези болур деп тур. Кээп сонуургап көргеш, санал-оналыңарны ажыт-чажыт чокка шын-на сеткилиңерден берип көрүңер – деп, ол дилеп турган.

© ТЫВУ МОГ ИРГИ

Студентилерниң организастааны ол делгелге, шынапла, улуг чедиишкин-биле эрткен. Ону солуннар Москваның культурлуг амыдыралында чаа болуушкун деп демдеглээннер...

«...Бичии-даа бодуң тогдунма, уруум, сен угаанныг-ла кижи болгай сен. Угаанныг кижи кажан-даа адыыргавас, улуургавас, биче сеткилдиг, хүндүлээчел болур чоор» – деп уруунга бо-ла чагыыр.

Шынап-ла, ооң Надязы төрүмелинден биче сеткилдиг, хүндүлээчел, топтуг, адыыргаар деп чүвениң сомазы-даа чок болганынга иениң чүрээ оожургай бээр...

...Ленинградка болган делгелге Надяга улуг чедиишкинни эккелген. Сураглыг искусствоведтер П.Е. Корнилов, Г.В. Панкратов ол делгелгеге улуг үнелелди бергеннер. Шакла ынчан Надя А.С. Пушкинниң чогаалдарының чыыкчызы болгаш кадагалакчызы сураглыг пушкинист Арнольд Ильич Гессен-биле база таныжып алган. Талантылыг бичии чурукчунуң Пушкинниң амыдыралындан чураан чуруктары ооң ажылынга чаа-чаа арыннарны ажыдыпканы илдең. А.И. Гессен Пушкин дугайында бодунуң бижээн номун Надяга бергеш, ында мынча деп бижип каан: «*Мээң бичии өңнүүм – талантылыг чурукчу Надя Рушевага. Надя, сен чүгле он алды харлыг-дыр сен. А мен тозан харлыг мен. Тозан харлап тургаш, ном үндүрүп алырындан артык өөрүшкүнүң амыдырал кайын шаңнаар. Сеңээ база ол хире чырык чаагай өөрүшкүнүң күзедим*». Арнольд Ильич Надяның адазынга база чагаа чорудупкан: «*Хүндүлүг Николай Константинович! Н.Н. Жуковтуң делгелгезинге чорааш, силерниң уруунар-биле таныжып алдым. Мен, тозан харлыг чогаалчы, он алды харлыг бичии чурукчу Надя-биле мээң Пушкин дугайында чаа номумнуң арнынга ужуражы берзимзе, дыка-ла өөрүнчүг болур ийик...*».

Ленинградка болган делгелге соонда Надяның чуруктарының делгелгези Москвага база эгелээн. Надя база-ла адаиезин ынаар эдерткеш чорупкан. Делгелгеде улус ооң мурнундаагызындан оранчок хөй болганын авазы дораан эскерип каан. Ында кымнарны чок дээр. Надяның «Балет» деп бөлүк чуруктарының баарында балетмейстерлер болгаш балет артистери тургулапкан, кайгап магадаанын бот-боттарынга илере-

© ГБНУ ИО РТ ИРНШ

дип турганнар. «Өлүп чыдар куу куш» деп аттыг чуруктуң баарында шилгедек сынныг чараш херээжен чедип келген.

– Мындыг куу куш менде чок. Мен мону ыяап мынчалдыр кылыр мен – деп, ол херээжен чугаалаан. Ол шилгедек чараш херээженни Наталья Дойдаловна танып каан. Ол сураглыг балерина, ССРЭ-ниң улустуң артизи Майя Плисецкая болган. А Ленинградтың хореография училищезиниң башкызы, ССРЭ-ниң улустуң артизи Татьяна Вечеслова «Испан танцы», «Шахерезада», «Үш балериналарның халыышкыны» деп аттыг чуруктардан карак албайн кайгап, магадап турган. Надяның бодунуң чогаадып чурааны «Кармен», «Гамлет», «Зоя», «Анна Каренина», «Черлик куу куштар» деп балеттеринден фрагментилерни балетмейстерлер үр-ле кайгап, магадап, «Кандыг кончуг ыяңгылыг, дириг шыйыглар боор» дижип, сеткил ханып турганнар.

Уруунуң талантызы хүннүң-не өзүп, аңаа Москва, Ленинградтың сураглыг уран чүүл ажылдакчылары бедик үнелелди бере бергенинге чоргаарланза-даа, иениң чүрээн бир-ле билдинмес дүвүрел кагбайн турган. Ооң сагыжынга: «Уруум, өске эштери ышкаш, хостуг ойнаар, хөглээр чай-шөлээни чок апаар ирги бе, ооң чаш үези чоп кончуг дүрген билдиртпейн эртип турары ол? Чоокта чаа-ла уруглар садынга аппарып турдум. Ам мырыңай улуг кыс болган. Ачазы-биле чурулга темазынга чугаалажып олурда дыңнаарга, харын бир үениң улустары-ла». Уруунуң ажылдаар столунуң кырында, удуур диванының чанында кезээде-ле хөй ном овааланы берген чыдар. Оларны эмгелей салып тургаш, чамдыктарын номчугулай-даа бээр. Оларның аразында кызыткан саазыннарда кандыг-бир-ле дүрзүлерни чуруй тырткылап каан болгулаар. Шекспир, Гюго, Гоголь, Булгаков, Есенин, Блок дээш – кымнарның номнарын ында чок дээр. «Канчап бо бүгүнү номчуп четтигип турар уруг боор?» деп бодааш, авазының чүрээ чайгаар-ла саргып келгилээр апарган.

Улустуң кайгап магадаашкынынче, мактаашкыннарже Надя бичии-даа сагыш салып, менээргенмейн, харын-даа ооң ажылынга улус шүгүмчүлелди кылып, чедер-четпезин чугаалап бээр болза деп күзеп турарын авазынга чугаалаан. «Бо хамык мактаашкыннардан эпчоксунар апардым, авай. Мен амдаа бичии боорумга, ындыг ирги бе? Дүрген-не өзүп, чурулга институдун дооскаш, ажылдай берзимзе. Мультипликацияга

© ТЫУИОРТ ИГИБ

ынак мен ийин. Мультипликатор болурун күзээр мен» деп, бодунуң бүдүү бодап чоруур күзелин ол авазынга чугаалаан. Уруунуң алыс биче сеткилдии авазын оожуктуруп турган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Ажыкмаа Дойдаловнаның төрээн черинге хамаарылгазын илередип чуруурда, авторнуң ажыглаан аргаларын тодарадыңар, бодалдарыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

2. *«...Бойдус хайырлаан талант кандыг-даа төлге туруп болур. Ону чүгле цезинде эскерип, деткип, дузалавас болза, ол сайзырап, өспейн барып болур»*. Бо одуругларга хамаарыштыр боттарыңарның бодалдарыңарны илередиңер.

3. Ада-иезиниң уруунуң кижизидилгезинче сагыш човаашкынын илереткен одуругларны тып, ушта бижип алгаш, амыдыралда чижектер-биле деңнеп, чугаадан кылыңар.

4. *«Надя – салым-чаяанныг чурукчу»* деп темага дүүштүр чогаадыг бижииринге дүлгүүр сөстерни чыып бижиңер.

5. *«...Иениң чүрээн бир-ле билдинмес дүвүрел оттуруп...»* турган деп бодалды улаштыр даап бодап, чогаадыгдан бижиңер.

6. Аваны кандыг бодалдар дүвүредип турганыл? Чүге?

7. Дараазында таблицаны долдургаш, ажылыңарның утказын эштериңерниң мурнунга тайылбырлап камгалаңар.

Чогаалдың маадырлары	Чогаалдың автору	Маадырлыг чоруу
1. Алексей Маресьев	...	...
2. Надя Рушева	...	...

8. «Мен ... болуксаар мен» деп кыска чогаадыг-күзелден бижип алыңар.

Эгиттинмес чидириг

...Өг-бүле столунга олурупкаш, шайлай бергеннер.

«Ах, тыва манчыларның чыды безин кайы хире-дир, ачай – деп, Надя чиңге салаалары-биле тудуп алган манчызын аңдара-дүңдере тудуп ора, чугаалаан. – Манчыны холбиле тудуп чиирге, амданныг, ону серээ-биле шиштеп чыдырда, ооң иштинде амданныг суу төктүп каар-ла болгай» – деп, авазының төрели болур чурукчу Ваня акыйның бир-ле катап баштактанып органын сактып келгеш чугаалааарга, ава-ачазы ону чаптап, манчыны база хол-биле тудуп чип органнар.

©ГБНУ МОРТИРШ

– Сөөлгү медээ! – дээш, Надя ада-иезиниң карактарынче топтап көрген. Сактырга, ол медээ ада-иезиниң сонуургалын кайы хире кыптыктырыптарын көрүксээн-даа ышкаш. А олары: «Ам чүнү дыңнадыры ол ирги мооң?» деп бодап, бүгүле кичээнгейин салыпкан, аастары безин аазады бергилээн олурган. Надя хүлүмзүрбүшаан, оларының сонуургалын улам кыптыктырып, кезек ыыт чок оргаш, дыңнаткан:

– Кинога тырттырар-дыр мен.

– Кинога?..

– Ийе.

– Ам чуруурундан эрткеш, кинога ойнап, артистээриң ол чүве бе, уруум? – деп, авазы, аайын тыппаан дег, айтырган.

– Кайын артистээр ийик мен аан. Мээң канчаар чуруп турарымны кинога тырттырар чүве-дир ийин. А кинонуң адын чүү деп адаар деп бодаар силер?

– Чүү боор, «Алдарлыг чурукчу Надежда Рушева-ла» дээр ыйнаан – деп, ачазы баштактанган.

– Чок. Ооң адын «Сени, баштайгы ынакшылымны...» дээр чүве-дир.

– Ой дадайым, ол кандаай баштайгы ынакшылың чүвел, уруум? – деп, авазы хөлзеп айтырган.

– Мээң улуг Пушкинге ынакшылым-дыр ийин, авай. «Мен шынап-ла Пушкинге ынак мен» деп чугаалаан ийик мен чоп...

...Кинонуң бирги кезээн чаңгыс тыныш-биле чедиишкинниг тырттырып апкан. Ийиги кезээн база ынчалдыр аптып болур хире турган. Ынчалза-даа Надяның часкы дыштанылгазы төнүп, өөредилге чылының сөөлгү улдуңу эгелей берген. Өөреникчи кижини оон ыңай өөредилгезинден чардыктырар эвес, арткан кезээн чайын тырттырар деп шиитпирлээннер. Надя адазы-биле кады Москваже чаныпкан.

Марттың 5-те адашкылар Москваның Ленинград вокзалынга дүшкеш, бажыңынче чанып органнар. Надяның холунда аңаа кино тырттырыкчыларының тудусканы бир куспак чыгыы роза чечектер айыраңайнып чораан.

– Ачай, бо чечектерни авамга Март 8-те белек кылдыр берээлем. Боларны канчап ол хүнге чедир кадагалап, шыгжап алыр бис? – деп, Надязы айтырган.

– Шын-дыр, уруум. Аваң розаларга аажок ынак кижиле болгай. Ол ам-даа ажылдан келбээн боор. Ол чокта, мону ажыт черге салып каар бис. Март 8-те таптыг тутсур бис –

© ГБУМЦ РТ ИРНШ

деп, адазы өөрүп чугаалаан. Адашкыларның сүлчээзи боттарынга аажок таарышкан...

...Наталья Дойдаловнаның ажылдап турар чери Төп телевидение бажыңындан элээн ыракта болгаш, ол эрте туруп чаңчыккан. Аңаа чедир метролап, автобустап чорда, шак талыяр. Ынчангаш ол эртен база-ла эрте тургаш, улузунга чемин белеткеп кааш, чоруп тура:

– Урууң эрттир удуп калбазын, оттурар сен, ачазы. Чем соой берзе, чылдып бээр сен – дээш, үнүпкен.

Надязы оттуртпаан-даа, турар шагында туруп келген. Адашкылар эртенги чемин чип алганнар. Надя портфелин эмгелеп, ол хүн кандыг кичээлдер болурун ханада азып каан расписаниезинден көрүп ап, кеттине берген...

Уруу шимээн чок бааргa, «Чоруй баржы ирги бе, эжик чүге шылырт диведи?» деп бодааш, урууның өрээлин бакылай берген. Надя хевин кедип алган, бир холунда портфелин тудуп алган, диванда шала хыйыштыр чөленип алган, арай эпчогу кончуг орган. Ооң караа шимдинчек болган.

– Чоп ам-даа чорбаан сен, уруум, азы бажың аарып тур бе, орукка турупкан кижи...

Николай Константиновичиниң арны изиш дээн. Ооң бүгү-ле мага-бодун, чүрээн бир-ле күштүг ток сопкан ышкаш апарган. Ол канчаар-даа аайын тыппайн, хейде-ле ыңай-бээр маңнап, дашкаар үне халыгылаан. Дүрген дуза чедирер эмчи машиназы, чүгле бир шак болгаш, келген. Ооң ам херээ чок. Черле ам Надюшага кым-даа дузалап шыдавазын билгеш, адазы шалага билинмес кээп дүшкен...

...Академик Василий Алексеевич Ватагин Надяның хенертен чок апарганын дыңнааш: «Шын эвес! Бүзүревес мен!» деп бүгү-ле арткан күжүн чыып алгаш, ыыткыр чугаалаан. Бичии талантылыг өңнүүнүң чок апарганы ооң чуртталгазының сөөлгү хүннеринде аңаа база бир аар согуг болган... «Салым-чолдуң кээргел чок каржыланыы Москваның гениалдыг школачызы Надя Рушеваның чаа-ла чечектелип орган талантызын үзе тыртып каапты...»...

Урууның сылдызы

Наталья Дойдаловна ажылындан чаа-ла чанып кээп, бажыңынче кирер деп чорда, ыяштар аразындан ооң кожалары пенсионер кадайлар алгыржы берген:

© ГБПОУ РТ ИРНШ

– Наташа, сөөлгү медээ дыңнадың бе?

Наталья Дойдаловна: «Ол ам чүү медээ ирги?» деп бодап, кайгай берген:

– Чүү медээ? Чүнү медээлеп турду, ону дыңнаар чай албадым.

– Ынчаарга бээр кел – дижип, кожалары ону сандайынче кый дей бергеннер. Олар, мурнун былаашкан чүве дег, хары угда дыңнаан медээзин төө каап эгелээннер: – Чаа сылдыс тывылган. Ону ажыткан эртемденнер ол сылдысты Надявыска тураскааткан ышкажыл.

– Ол сылдысты «Надя Рушеваның сылдызы» деп адаан-дыр.

– Чүү сылдыс?.. Чүү эртемденнер?.. – деп, Наталья Дойдаловна кезек када аайын тыппайн, хейде-ле дээрже өрү көрген. Ында сылдыс ам-даа үнмээн. Чырык турда, дээрде сылдыс кайын көстүр ийик аан.

... Сылдыстар, сылдыстар! Чеже-чеже миллиард чылдар иштинде чивеңейнчип келген силер? Үе-дүптен бээр кандыгдаа чон бодунуң салым-чолун, күзел-чүткүлүн сылдыстар-биле холбап чораан. Сылдыстар дугайында улустуң тоолдары, тоолчургу чугаалары безин эңдерик. «Ачы-буянныг кижилер соңгу назыда сылдыс болуп хуула бергеш, дээрге чурттаар» – деп, кырган-авазының тоолчургу чугаазын Наталья Дойдаловна сактып орган. Ол школага астрономия деп эртем өөренмээнинге хомудаан. Сылдыстар дугайында ооң билии бичиизинде улуг улустуң чугаазындан билип алганы каш борбак сылдыстары-биле кызыгаарлаттынып турган. Бичиизинде кырган-авазының өөнүң даштынга, ажык дээр адаанга уруглар-биле чайгы дүне сылдыстар санап, оларның аттарын доктаадып ап турганын сактып келген. Улуг, биче Чеди-Хааннар, олардан ырак эвесте тываларның Алдын-Өрген дижири Соңгу чүк сылдызы, Үгер, Шолбан, Үш-Мыйгак, оларны сүрген аңчы дээш-ле чоруй баар, чамдыктарының аттарын ам шуут уттупкан болган. Бо хамык сылдыс дооза сан-түңнүг дээрзинге бүзүрээри черле берге болган. «Ол хамык чивеңнешкен сылдыстарның та кайызы Надюшаныы чүве. Че, кайызы-даа болза канчаар. Мөңге дириг Идегел, талыгыр ырактан-даа болза, кижилер сеткилинге чырыткы болуп чоруур ыйнаан. Мээң чаш уруумнуң чаагай үүлези ындыг болганда, ам канчаар боор» деп бодап, орай дүне дээрже кайгап орган чаңгыс херээжен кижиниң сеткил-сагыжын

© ТывГУ Мэрт Ирнеш

чылыктырган дег, дээрде сылдыстар чивеңейнчип, мөңге чырыын черже төп турганнар....

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Тываның улустуң чогаалчызы Е.Т. Тановаың «Иениң салым-хуузу» деп тоожузунуң тема, идеязын тодарадыңар.

2. Чогаалдың жанрын тодарадыңар.

3. Ава кижи ажы-төлүнүң бот-башкарнырынга, бот-сайзыраарынга, сагыш-сеткилиниң арыг, чараш болурунга үлегер болур бе? Амыдыралчы чижектер-биле бадыткаңар.

4. «Иениң салым-хуузу» деп тоожунуң адының дугайында бодалдарыңар илередиңер.

5. *«Наталья Дойдаловна – уруунуң талантызының кадагалакчызы»* дээрзин янзы-бүрү медээлерге даянып, шынзыдыңар.

6. «Кижиниң адының ужур-утказы» деп темага шинчилел ажылындан кылыңар. Бурун шагда тыва өгбелерниң чаш уругга ат берип чораанын улуг улустардан айтырып, шинчилел ажылындан чорудуңар.

7. Ада-ие болгаш уруглар дугайында үлегер домактардан тып бижиңер.

8. Чогаалчы Е. Тановаың дугайында дыңнадыгдан кылыңар.

Александр Александрович
ДАРЖАЙ
(1944–2016)

АВАМГА ЧЕЧЭЭМ

Боодал сонет

1

Ыржым дүннүң шыксыг сериин, тааланчыын,
Ынай чашта кавайымны чайгаан ышкаш,
Өртемчейниң кайы-бир-ле сылдызындан
Өпей ырың куттулуп тур, ынак авай.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Өрээлимниң чырык-чылыы дендей берди –
Өөрүшкүм белек алган хензиг чаш-ла.
Караңгы дүн ханызындан дириг хевээр
Караам орта хүлүмзүрүп көстүп келдиң.

Ыржым өттүр чедип келген овуруңну
Ынакшылдыг кайгап ор мен, эргим авай.
Сеткилимниң он беш янзы чечектерин
Сеңээ сунайн, ооң ады – Сонет чечээ.

Ындын алып, кыңгырт кылдыр бадырыптайн,
Ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай.

2

Ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай,
Ынак шынаам делгемнери чыырлып келзин.
Чашкы шаамның кокпазынга кирип алгаш,
Сактыышкынның оруу-биле челзип орайн.

«Эртежиге эзерлиг аът таваржыр» деп,
Эргим оглуң оттурарда, сөглеп чордуң.
Ону ынчан таптыг угаар харыым кайдал,
Оястап каап, хөөннүг, хөөн чок турар чордум.

Ээгилендир, эзин үндүр челзип турар
Эрес оглаа аътка черле чединмээн мен.
Чайын, кыжын холум иштиг – олут орбайн,
Чашкы шаамдан «ажыл» деп сөс эзертээн мен.

«Эзерлиг аът» – ажыл-ишти дыннангаштың,
Эки адың хирге-чамга бораваан мен.

3

Эки адың хирге-чамга бораваан мен.
Эчис соруум ажык-чырык оглуң-дур мен.
Ынай чашта кылган чүүлүм амдыгаа дээр,
Ырны тода билирим дег, сактыр-дыр мен.

Кожавыстың оглу-биле аравыста
Кончуг эптиг, чаңгыс баг дег, өңнүктер бис.
Чайырлап каан ойнаар боолуг – менде куруг,
Часкап алгаш, бажыңымга эккелген мен.

© ГБУ МО РТИРНШ

Чараш кылаң ойнааракты эскерип кааш,
Чаактарың артында-ла кыза берген:
«Кайыын алдың, ээзинге дораан эгит,
Хайлыг чаңга өөренме!» деп кончуп каан сен.

«Эмин эрттир олчааргак бооп чорба!» диген
Эптиг-чөптүг сөстериңни дүрүм кылдым.

4

Эптиг-чөптүг сөстериңни дүрүм кылдым.
Эдеришкен өөрүмге дуза кадып,
Хайныышкынныг херектерден чыда калбас,
Хажыызындан харап орбас кижи-дир мен.

Хайнып-шураан ужар ышкаш диңмиттиг шөл.
Кадыыр чайган мени көргеш, ирейлериң:
«Ийи холу оруун баштаан оол-дур» дээнин
Идегел деп, чаш-даа болза, билип турдум.

Ажы-төлүн өске улус мактап турда,
Ава кижээ оон артык шаңнал кайдал!
«Чоннуң караа көскү-дүр!» деп билген ояар,
Чораан черге уштулаңнап чорбастаан мен.

Чоогумда дириг бодуң чок-даа болза,
«Чонуң черле човатпа» деп чагып чор сен.

5

«Чонуң черле човатпа!» деп чагып чор сен,
Чоокка-даа, ыракка-даа алыс бодаан,
Ыдык сагаан чүвем-не ол. Чүрээм хөөнү –
Ыры-шүлүүм чүмү-биле ында хөөннеш.

Муңгаралга-деңгерелге алысканда,
Бук баш кылдыр ыглап-сыктап чорбас-тыр мен.
Чонум – чоорган, хөйүм – хөйлең. Ооң чылыы
Чожаан чүрээм чылыктырып эргизиптер.

Чонум болгаш авайым сээң оглуң мен дээш
Човалгаңны четче-бүрүн чандырыптар
Харыым чок бол, оода-ла хензиг кезиин
Канчап-чооп-даа эгидерин кызыдар мен.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Кара бажым, сында хар дег, агаргыже,
Чолдуң арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.

6

Чолдуң арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.
Чорук кылып, чүс-чүс чуртка четсимзе-даа,
Төрүттүнген ынай шаам эргимчелиг,
Төлү мени ырактан бээр кыйгырып кээр.

Суун ижип, довурааңга ойнап өскен
Чуртун канчап багай-дыр деп хозар чүвел.
«Аваң биле Төрээн чуртуң каавыт» дизе,
«Амым баштай үзүңер!» деп сөглээр ийик мен.

Авам биле Ада-чуртум – тынып чоруур
Айдыс чыттыг арыг-чаагай агаарым-дыр.
Амыдырал-чурттал гамның чулукталып,
Чуртум каастаан агар сандан ыяжы-дыр.

Караам чыраан, холум дыңзаан, угаан кирген
Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок.

7

Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок.
Кара чаштан ойнап өскен олбук шыгым,
Кыңгырт кылдыр ырлаар саарыым, хараар тейим,
Кылаң дээрим – халбактанган дазылым ол.

Дазылымдан турулзумза, кадып каар мен,
Дашталдыр-ла көжээ болуп хуула бээр мен,
Кускун-сааскан элдеп куштар олут чазаар
Куу сыра – адагашка дөмей боор мен.

Ада-өгбем тараа тарыыр байлак шөлүн,
Авайым сээң мөңге удаан чевег-хөөрүң,
Узун орук киирип каан чиңге кокпам
Уттупсумза, эр бооп чораан дүжүүм чүү боор!

Казыргыга улчуду-ла сывыртадыр
Каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен.

© ГБНУМО РТ ИРНШ

8

Каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен,
Хатка удур хөрээм дөгеп чоруп ор мен.
Шүлүкчүге хамааржы бээр чүве-ле хөй,
Чүктээн чүъгү хүнден хүнче аартап орар.

Ынчалзажок, күжүр авай, харыысалга
Ынай хензиг эвес дээрзин билир чордуң.
Харын ону кымны мурнай чаңгыс-ла сен
Кара чаштан угаанымга сиңирген сен.

«Чүү-даа чүве эге-баштыг, үре-түңнүг,
Чүнү кылып турарыңны дөгерезин
Шүгдүнүп чор, туружуң көр, тодаргай-ла
Чүгле ынчан меге-шының көстүр» дээн сен.

Оңгул-чиңгил оруктарны оваарып көөр –
Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен.

9

Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен.
Одуругдан чуглуп дүжер чыгыы чордум.
Амыдырал сынындыва үнүп чыда,
Аъдым бажы чаңгыс эвес хояр часкан.

Халбактанган салааларым ханы сыстып,
Кашпал дүүнче караш дээрниң кайызы чорда,
«Шыдаш, оглум! Холуң салба, туттун!» дээнзиг,
Шырай-арның туман өттүр чырып келген.

Овуруңнуң диргизикчи илбизинден
Оглуңнуң мээң каргактарым сергеп келген –
Ооң соонда, тоол шагда чүве ышкаш,
Отту-көстү шургуп эртип чоргуладым.

Озал-ондак, моондак дыынмас чылдагааны –
Орлан чаңың дөзээнимниң ачызы-дыр.

10

Орлан чаңың дөзээнимниң ачызы-дыр.
Орай-даа бол, эрте-даа бол, өөмге келген
Аалчымның эдик-хевин алалавайн,
Аяк шайым чүнү мурнай сунар-дыр мен.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

«Шак бо оолдуң авазы дег чаптанчыын» деп,
Шайлап ора, кырган улус сени сактып,
Кенниң биле бисти мактап, экизинип,
Кежээ дургу чугаа үспейн хөөрээр-дирлер.

Кудаң кадай арнын көрүп, даңза солчуп,
Кудавыска бисти йөрээп, хөглевээн сен.
Чагыыр чагыын, чылыг сөзүн өске ие
Сагыжының арыын тудуп, йөрээп кагжык.

Уруунга дег кат-ием меңээ ынак,
Ужур-чөптүү авам сен дег ие кижи.

11

Ужур-чөптүү авам сен дег ие кижи.
Ургларым ону танып, шулуңайнып,
Ужа-тура, атпаңнадыр кыштаар өйде,
Улуг шатты дөжек кылгаш, мөңге удаан.

Сен дег база хөй-ле төлдү өстүрүп каан,
Сеткил-чүрээ олары дээш кыптып чораан,
Ашты-чутту, өөрүшкүнү катай-хаара
Аяан долдур амзап эрткен ие чүве.

Үүлелиг өртемчейге черле ындыг:
Үргүлчү-ле ышкындырыг албан турар.
Өгнүң оду ооң-биле өже бербес,
Өлчей-кежиин ажы-төлү холдан салбас.

Уруумга-даа, оглумга-даа: «Ава кижи
Улуг чаагай чүректиг» деп сөглээр-дир мен.

12

«Улуг чаагай чүректиг» деп сөглээр-дир мен.
Узун чырык удазынныг чырык Хүн-даа,
Орай дүннүң мөңгүн Айы авайым сээң
Орнуң солуп, дески чырыыр харыы чок-тур.

«Аът өлүр – баглааш артар...» Амыдырал
Артай баспас дүрүмү-дүр. Ынчалзажок
Аарыг, халап чарып албаан хирезинде,
Аваларын чамдык улус оскунар-дыр.

© ГБУ МОРТИРНШ

Чоокта чаа кожаларым авазын кээп,
Чоруксавайн турунда-ла, хөөкүйнү
Машинага олурткаштың, кырганнарның
Бажыңынче карак ажыт аткарыпкан.

Амыдыраар эрге берген чаяакчыңар –
Аваңарга хинчек черле халдатпаңар!

13

Аваңарга хинчек черле халдатпаңар,
Арны чырык, хөрээ хостуг, дыштыг чорзун.
Ава кижи бежен харлыг оглун безин,
Азарганчыг хензиг чаш дег, чаптаар чүве.

Аарыгның кара холу ававысты
Аныяанда бистен хунаап алгаш барган.
Иеңер бар кежииңерни, өңнүктерим,
Идегелдиг эртине дег, карактаңар!

Ажылдааштың кээриңге – аякта шай,
Амданныг чем. Аваңарның чылыг караа,
Эртенги хүн херели дег, солаңгылай
Эргинден-не чайыннанып чырып турар.

Ава дээрге, Чер дег, Хүн дег, дың-на чаңгыс,
Аңаа мөңге йөрээл ырын ырлажыңар!..

14

Аңаа мөңге йөрээл ырын ырлажыңар!
Алдар-аттыг эртемден-даа, политик-даа,
Аңаа бөдүүн кадарчы-даа, ажылчын-даа
Авазының чылыг холун сактып чоруур.

Үе өттүр иелерни алдаржыдаал:
Үжүүр ишке эрес-кежээ шалыпчывыс,
Арыг чаагай, нүүрзүрек сеткиливис –
Ававыстың биске шаңнаан хайыразы.

Чүгле чаңгыс бодум авам сагынмадым,
Чүс-чүс бүдүн мөңге дириг иелериң
Ажы-төл дээш, аас-кежик, эки чол дээш
Амыр-дыш чок демиселин ырлап тур мен.

© ТувГУ МОРТ ИРНШ

Ынак авам өпей ыры ужуп турар
Ыржым дүннүң шыксыг сериин, тааланчыын.

15

Ыржым дүннүң шыксыг сериин, тааланчыын.
Ырлыг чечээм аялгазын дыңна, авай.
Эки адың хирге-чамга бораваан мен
Эптиг-чөптүг сөстериңни дүрүм кылдым.

«Чонуң черле човатпа!» деп чагып чор сен,
Чолдуң арыг бедик нүүрүн сагыыр дээн мен.
Хайыралыг Ада-чуртум каарым чок,
Каңмыыл эвес, дазыл-дөстүг оглуң-дур мен.

Отка-көске дүшпезин-не кызып чор мен,
Орлан чаңың дөзээнимниң ачызы-дыр.
Ужур-чөптүг авам сен дег «ие кижи
Улуг чаагай чүректиг» деп сөглээр-дир мен.

Аваңарга хинчек черле халдатпаңар,
Аңаа мөңге йөрээл ырын ырлажыңар.

Март, 1981

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Авамга чечээм» деп сонеттиң кезектеринде кандыг уткахөөннер бар-дыр?

2. Чогаалда овур-хевирлерниң аразында харылзааны автор канчаар чуруп көргүскен-дир? Бодалыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

3. Боодал сонетте кирген үлегер домактарның уткаларын тайылбырлаңар. Ук үлегер домактарның чогаалга ажыглалының ужур-дузазы чүл?

4. А. Даржайның: *«Авазынга ынак эвес, ону хындылевес кижиде ыдык чыл-даа чок болур. Кижиниң эки кижи болуп хевирлеттинеринге авазынга ынакшыл чыден артык улуг салдарлыг. Ава дээрге ыдык Бурган-дыр. Ындыг турбуже, авазының чугаа-сөзүн дыңнавас, чагыгларын херексевес, харын-даа авазын аартыктай бээр таварылгалар турар. Ындыг төлдің кандыг чараш кижи дээ-*

© ТувГУ МО РТ ИРНШ

рил?!» дээн сөстеринге бодуңарның бодалыңарны илередип, ажык чугаадан кылыңар.

5. Тыва литературада сонет жанрынга бижээн чогаалчыларны тодарадыңар. Оларның дугайында кандыг сайгарылгалыг чүүлдер барыл, шинчилеңер.

6. «А. Даржайның боодал сонединде ава кижиниң овур-хевири» деп чогаадыгдан бижиңер.

7. Тыва сонет жанрынга хамаарышкан эртем-шинчилел ажылдарын сонуургап номчуңар.

Михаил Монгушевич
ДУЮНГАР
(1952–1996)

АВАМНЫҢ ТОНУ

Авам, ачамның кайызы-даа «кызыл-дустай» бергеннер. Узун уйгузун баштай авам удаан чүве.

Миннип кээримден-не ада-иемниң кылып чайыраан-на ижи — мал ажылы чораан. Чай, кыш-даа дивес. Чылдың кайы-даа эргилдезинде ол хөөкүйлерниң хоорайжылар дег шөлээ ап, оон кедерезе, кайы-бир черге дыштанып чытканын черле дыңнаваан мен. Ол хамаанчок «аардывыс-аржыдывыс» дижип, ай-хонуу-биле ажылындан хостадып ап турганын-даа көрбээн мен. «Малчын кижи аарыыр эрге чок, аңаа ындыг чай турбас чоор, оглум». Авамның меңээ чагыыр ынак сөстери ол чораан. Ынчалза-даа авам күжүр бола аарый бээр турган. Ооң ол аарыының адын ам-даа сактыр мен. Боду оозун «аскак аарыг» дээр кижи. Хол-будунуң салаа-сайгыды ыжып хаваңнап, мырыңай туруп албастай бээр. Эмчи-даа барбайн, хая чугу ижип тургаш, сегип алган деп ооң бодундан он класс шору эр апаргаш, дыңнаан мен.

© ГБНУ МО РТ ИНШ

Орунда пат чыткан авазын көргеш, менден биче оол дуңмам хем суунуң ылбыргай ногаан балары шыпкан соок дажын иезинге эккелгеш: «Хая чугу тып алдым, авай. Мону хайындырып иш, сегий бээр сен» деп турган дээр чүве. Суг сүзүп ойнап турган бичии кижи авазының аарыынга сагыш човап, «Хөөкүй авам чүнү-ле ижипсе эки ирги?» кылдыр бодааш, сеткили-биле ынчанганы ол ыйнаан. Сөөлүнде эмчи сургуулунга өөрени бергеш, билип алганым болза «аскак аарыг» дээрге мал аарыы – бруцеллёз болчук.

Ачавыс ававыстың соонда элээн каш чыл чурттап, пенсияже үнгүже, малчыннаан. Оон өөн бускаш, хоорайда уруглары бистерниң аравысче чедип келген. Суурда бажың-балгады бар эвес, назылай берген кижиге көдээ кайын тааржыр ийик. Хоорайга ачавыска бажың-балгат дилеп, даргабошкаларже-даа халышпаан бис. Ол хөөкүйну ам кым тоор боор деп чөгенген бис. Малчын кижи кадык-чаагай, аныяк-чалыы чорда, ажыктыг дээрзин амыдыралдан көрүп, мага ханган болгай бис.

Хөй чүве чугаалаарынга ачавыс шоолуг тура чок кижи.

Боданган, кылган-на чүвези – иштин-даштын ажыл-ла, ажыл. Кайы-бир хонар черивиске кажаа-хораа тударда, ачам мени албан эдертип алыр турган. Кажаа чагыларының оңгарларын меңээ кастырар. Ооң бир мындыг өөредиин черле утпас мен. Дөрт класс бичии оглу меңээ холумга арай боорда эптежир чоон, чолдак ломну тудускаш, казар черимниң орнун айтып бергеш, боду аргаже ыяш кезип чоруй баар. «Ачамга мактаттырайн адырам» деп бодаан кенен сеткилимбиле оңгарымны хөлчок шалыпкын каза шаап алгаш, хаваамда дерим чодуп, эгиштеп олур мен. Кижим келгеш: «Чүл, оглум, бергези кончуг-дур бе? Ажырбас, ол база эртемдир, аңаа база өөренир апаар» дээр болган. Оон бээр кандыгдаа ажыл кылганымда, ачамның ол сөстерин дегийт бо-ла сактыр мен.

Ийет, ачавыс хөй чүве чугаалаарынга шоолуг тура чок кижи. Ынчалза-даа аарый берген сөөлгү чылында киживис сыр өскерлип, авам-биле кады эрткен чурталгазында көргени, душканы болуушкуннарны сактып чугаалаарынга сундулуу хөлчок апарган. Чанынга олурарга, бир-ле болуушкунну: «Шаанда мынчанган болгай бис» азы «Аваң-биле чүнү көрбедивис дээр» дээш-ле, эгелей бээр.

© ГБУ ИФРТИ РТ

Меңээ ачам оларның аразында бир мындыг таварылганы чугаалап берген ийин. Ааранындан пат шагжок апарган үнүн күш киир кезек ыыт чок дыштанып ап чыткаш, далаш чок төөгүүр чораан. Ол дугайында менден өске дуңмаларымга, угбаларымга ыыттаваан болчук. Та кым билир ону, кажан-бир шагда оглум бижизин дээш-даа ынчалды ыйнаан. Ынчангаш ук чугааны ачамның дылы-биле бижип, ооң аянын өскертпезин оралдаштым.

– Дайын үези, дөртен ийи чыл чүве ол, оглум. Ынчан Тываның аттыг шериинге албан хаап турган мен. Аңаа алды ай чедип чорумда, Иштики херектер яамызынче шилчидипкен. Шагдаалай бердим. Ынчан, амгы шаг ышкаш, корум-чурум үрээр чорук кайда боор. Кижилер уунда ажылдап, чурттап чоруур чүве. А мээң хүлээлгем ТАР чазааның бажыңының аксында телефон чанынга олурар, бо-ла. Оонмоон долгап, кайы-бир дарганы айтырарга азы сүрдүрерге, ону күүседир мындыг мен. Чээрби харлыг хып дээн аныяк эр чүү боор, ыңай-бээр ак-маак четпейн чүгүргүлээш кээр мен. Буттарым черге дээр-дегбес чораан кижи мен ыйнаан.

Аваң база ынчан кончуг аныяк кыс-ла болгай. Хеп даараар черге ажылдап турган кижи. Ол шагда Тываның барыын кожууннарындан шевер кыстарны чыый шаап эккелген чүве. Фронт чорудар хеп даарадыр дээш. Аваң-биле таныжып алгаш, мээң яамым таварыштыр чурттаар бичии өрээлчигеш ап алган бис. Ол барак-бажың ам-даа тур ийин.

Дайын үези дайын үези-ле болгай. Садыг-саймаа херээ база Тывага чаа сайзырап орган. Пөс-таавы аймаа, оон кылган чем шоолуг элбек эвес. Кызылдың чурттакчылары безин колдуунда тыва тон, идиктерлиг хевээр. Каш санныг интеллигент аныяктар харын пөс тоннарлыг, майыктааш идиктерлиг көстүр. Чамдык кижилер советтиң хевин кедиксээш, мырай хөктеп турганнар болгай. Мээң таныырым Доржу деп эр бар чүве. Чүү кончуг сапык идиктер кедиксээн амытан ийик, ийи саарзык сапыктарны киир тепкен, дүште чок базып тургулаар ийин ол. Черле хөктүг кижи, бир хүн мээң шериг хевимниң сапыктарын ачылап кеткеш кээр чери-даа бар болгай.

Аваң Кызылга шала эргижирей берген хураган кежи тоннуг... Идиктери тыва кадыг идиктер болбайн аан. Ынчалзадаа ол хептерниң аваңның чалыы, чараш сынынга, өрүп ал-

© ТувГУ МО РТ и РФ

ган чоон кара чажынга, хүлүмзүрүп чоруур ак шырайынга таарышканын канчаар ону. Ам ынчаар кеттинипкен тыва кыстарны кижи көрбестээн-дир.

Мен аваңарны (бодумну кончуг шериг оол деп санааным ол ыйнаан) бир янзы хепкерип алыр бодаан сеткилим-биле бир хүн:

– Сеңээ пөс тондан садып алыр бис бе? – дидим.

Кижим ыыт чок хүлүмзүргеш, өрээливис иштин аштай берди. Мен иштимде: «Маңаа тондан черле садып берейн адырам» деп шиитпирледим. Ам бодап чоруурумга, ынчан чаа танышкан аныяк кижимге чазак черинде ажылдап, акша-шалың ап турарымны көөргеттинер дээн хөөнүмнүң күштүү ол хире болган хевирлиг.

Ол чылдарда хоорайның садыгларынга кирген кылын хептерни кайы хамаанчок сатпас турган. Садыг яамызының сайыдындан чөпшээрел бижик алыр чүве. Мен ол сайытче үш-дөрт катап кирип тургаш, бижикти холга апкан мен. Чөпшээрел барда, саадаар эвес, сарыг-ногаан өңнүг, кылаңнааш кара моюндуруктуг шекпен тонну сада шаап алгаш, өрээл иштээн чаңгыс демир-орунувустуң бажынга арта каап кагдым. Аваңар ажылындап чедип келгеш, мээң белээмни кедип көргүледи. Кандыг дээр боор, чараш-ла тон! Ынчалзадаа ол ону ужулгаш, орун бажынга дедир салып, менче чиктии кончуг көргеш:

– Амдыызында тургай аан шүве, кедери кай баарыл ооң – дей-дир.

– Бодуң бил даан харын. Менде чүү боор, садып каан боордан башка – деп харыыладым.

Оон бээр беш-алды хире хона бергенде, «Даргамдан чангаш келир шөлээ дилеп алдым» деп, аваң мындыг. «Аалындан үнгенден бээр үр апарган кижи дуңмаларын, ада-иезиндаа сакты берди-ле ыйнаан харын» кылдыр бодап, чөпсүндүм. Шай, таакпы, даш чигирлер, каш шаажаң аяктар садып бергеш, аваңарны кожуун баар чүък машиназынга олуртупкан мен.

Чааскаан ажылдап чоруп тур мен. Чанган кижим сураг барган. Харын мырай сестип эгелээн мен. Үе болза дайын үези-дир. Кылган ажылы – дайын херээнге баар идик-хеп. Чурум ынчан кедергей шыңгыы турган. Ам канчаар, бо шаг ышкаш, телепоннап айтырыптар арга бар эвес, аваңарның

© ГБНУ МОРТИРНИ

чедип кээрин манап, чүвениң ажырбайн эрте бээринге идегеп базып тур мен. Идегелим шын-даа болган ынчаш. Бир-ле дүъште ажылымдан хосталгаш, бажыңга чүгүрүп кээримге, аваң мени манаан, даштын тур ийин моң. Чараш-чуражын, арыг-силиин кижи кайгаар. А кеткен тонун кандыг дээр сен! Мээң саткан шекпенимге деңнээн херээ чүү боор, сесиирге хураганның кежинден даарааан, аяк хээлиг торгу додарлыг тонун кеткеш, ногаан кур-биле сөле куржанып кап бо хүлүмзүрүп тур ийин моң! Ол үеде меңээ аваңдан артык чараш, чалыы кижи чок ышкаш сагындырган. Хүлүмзүрген шырайы, таналар дег агараңнаан диштери, сула салган чоон чажы, кулактарында кылаңайнып халаңнашкан мөңгүн сыргалары карактарымга ам-даа ол хевээр көстүп келир.

Херээжен улустуң аразында эр угаанныг деп санадыр кижилер чоруур. Кандыг улусту ынча дээрин билбес боор сен, тайылбырлап берейн, оглум. Ол болза чүвениң хүнүн бодавас, алыс кедизин бодаар, ажылгыр, эрес-шоваазы-биле эрлерден чыда калбас херээженнер-дир. Оларың артында адаанзырак, хедер, чоргаар болдур эвеспе. А силерниң аваңар база шак-ла ындыг чаңныг, мөзү-бүдүштүг кижи.

Ам аваңның албан-биле чангаш, хураган кежи тыва тоннуг чедип келгени сеңээ чүнү-даа чугаалавайн турар-дыр бе? Ол-ол, шын эскердиң. Мээң шекпен тон садып бергеним ооң чоргаар, хедер сеткилинге дээппес бе? Шын-дыр харын, ада-иезиниң хураган кежи кедип өскен уруун багай шериг эрниң «хепкерер мен» дээн херээ чүү боор. Аваңар ынчан мени шак ынчаар кедергей-ле уткаан, угаан киир сургаан. Шевери аайлыг эвес ооң, каш хонук иштинде тонну боду даарап кедип алгаш келген болган...

Хүннер эртип, ачамның кадыы дам баксырап, аъш-чемден безин чоорту үнүп эгелээн. Ынчалза-даа ол бистерге аксынче чем куттуруп көрбээн. Боду ковайып келгеш, соктаан далганын изиг шайынга бызап ижип аар турган. Москваже экзаменнер дужаап чоруурумнуң бетинде ачамга бир хүн келген мен.

Ажылымдан чартык хүн чөпшээредип алгаш, чанынга олурар бодааным ол.

– Ол чериңге үр болур сен бе, оглум? – деп, ачам менден айтыра-дыр.

– Бир ай хире өөренир мен.

© ТГПУ МОРТИРНШ

– Арай шыырныгып тур мен – дээш, ачам меңээ дүктүг тон-биле шугладып алды. Хураган кежи ол тон улуг угбамның өнчүзү чүве. Үнер-кирерде эштип турзун дээш, оозун мында ачавыстың чыдары дуңмавыс оолдуң бажыңынга эккеп каан кижи.

Тоннуң моюндуруунда машина-биле хана-карактай кагыскан чуруунче үр-ле кайгап чыткаш, ачам аяар чугаалайдыр:

– Аваңның чүгүртүп турганының дорт, дең-дески деп чүвезин көрем, шыйып-ла каан ышкаш. Кайгамчык шевер холдуг кижи боор.

Кижимниң оозунга чүнү-даа ыыттавайн, чүгле бажым согаш кагдым. Кырган холдарының салаалары-биле моюндурук додарының кагыскан истерин өйдүктүрүп туткулааш, ачам база бир сактыышкынын эгеледи.

– Бо тонну аваң кедергей чай чок тургаш, даарап алган кижи. Хеймер дуңмаңар ынчан мырай чаш-ла болгай, чаа үңгеп чоруур. Оон улугларын база эш тыртар хире кандыг хорам кижилер дээр боор.

Кыжын хоювус хөлчок кидин түлүк оолдай берген. Чаңгыс өг бис. Совхоз сакманчы тып берип чадашкан. Хүндүс бооргa, аваң үн-бажы чидип калган кажаа иштинде хураганнарынга хүнзээр. Мен хой кадаргаш чоруптар мен. Канчаардаа чылыглап, чымчактап турувуста, хураганнарывыс кырылгаш туруп берген. Кадарчылап келген чылдарывыстың иштинде мал төлүнге ол хире когаралдыг болганывысты черле билбес мен. Аргажок кырган хой хураганы болгаш, ындыг турган боор оң. Күзүн-не даргаларга: «Күрүне эъдинче киир садыптар-дыр, а мен аныяк хойдан хүлээн алыйн» деп чадашкан мен. «Сөөлгү хураганын ап каг, келир чылын көөр бис» дээш, ынашпааннар. Кадарчы кижи малдың кандыызын кымдан артык билги дег, элдеп болган даргалар боор.

Ол чылын хорам хураган доруктуруп ап чадап каан бис. Часкаар кыжын хойларның боттарының дүгү дүжүп, чудап эгелээн. Чүү боор дээр сен, кырган хойну кончуг кыштың соогунда төрүдерге. Хөй кезииниң диштери безин дүшкүлеп калган малдар болбазыкпе, аастарын ажып көрүп турган мен.

Аваң хөөкүй бо тонну мүн-не чай-хос ажыглап тургаш, доозуп алган. Дүнелерде дең чырыынга-ла дааранып орар

© ГБНУ МО РТ «ИКЦНЦ»

кижи. Угунда ону аваңар, улуг угбаңар кыс болгужеге чедир, бодунга бодай быжып, оон үези кээрге, уруунга эде додарлап бээр күзелдиг даараан чүве. Черле ындыг чугаазы бар. «Ургларымның улуундан эгелеп, шуптузунга тыва тоннар даарап бээр мен» деп. Мен эгезинде аваңны: «Дешпик кижи чүзүн ынчап турар сен» деп хоруп чоруй, сөөлүнде ооң ол ижинден адырлыр хире эвезинге чөгенгеш, ыыттавастап калган мен. Оон кедерезе: «Ашак кижи анаа олур. Уруг-дарыг идик-хевин кадай кижи-ле билгей» деп шугулдай бээр апарган.

Часкаар бригад төвүнге хойжулар хуралы болур дижи бергеннер. Хүнү кээрге, малчыннар ынаар сөктүп эгелээн. Бис база чыда калбадывыс. Дуңмаларының чанынга улуг угбаңар артып калган. Часкы дыштанылгазында чедип келгени ол. Аваң аптара иштинден чылда ийи-чаңгыс кетсе кедер үүпке, хөйлеңин уштуп алган. Чаа даараан тонун база кадай чүвең кеде шаапкан.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдан тоожукчу маадырның хомудаан аянын илереткен одургларны тып, демдеглээш, ооң чылдагааннарын тайылбырлаңар.

2. Чогаалдың тема, идеязын тодарадыңар.

3. Чогаалда чөрүлдээни тодарадыңар.

4. Аваны чүге «эр угаанныг» кижи дээнил, чогаалга даянып, делгем харыыдан бериңер. Таныырыңар «эр угаанныг» херээжен кижилер билир силер бе, таныштырыңар.

5. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, «Ачамның школазы» деп эдертиг-чогаадыгдан бижиңер.

6. «Аргажок кырган хойдан» кандыг хураган төрүттүнүп келирин мал эмчилериниң шинчилел түңнелдеринге даянып, сайгарылгалыг чугаадан кылыңар.

* * *

Хуралга совхоз директору Алдай-оол баштаан даргалар келдилер. Чугаа бо кыжын хой оолдаашкынының кандыг байдалдыг эрткениниң дугайында болду. Чүстен ажыр хураган өстүрүп ап, хою хүр-шыырак ашкан кадарчыларның аттарын адап, мактап-даа турду. Бригадавыстың эң-не куду

© ГБУ МО РТ ИРНШ

көргүзүглүг улузу бис апарган бис. Бистен чүгле чүгээр, алдан дөңгүп-даңгып ажар хураганны Байыр деп эр алган. Ынчалза-даа ооң хою ийи дугаар оолдап турар, аныяк хой-ла болгай.

Директор Байырны хөлчок болган. Ынчаары-даа чөп. Кулугурда тоор чүве бар эвес, доң кыжын хоюн кажаалап алган арагалап олурар хей болбазыкпе. Өдек-кажаазын аштапарыглаарын шуут билбес. Кадайы уруг-ла харын ында бажы караңайнып чыдар. Хураганнар чемгерер, оларның изигсоок суун таарар деп чүве Байырның сагыжынга кирер эвес. Кургаг сиген каап бээринге-ле өй. Харын-даа чыл ажып чоруур мал ол.

Даргавыс бисти баш кайын ояр ийик. Кырган хой деп сылдап алгаш, хөй хураган чедир албаан силер дээш, сыындырып эгелээн. Ындыг шүгүмчүлелди чаш мал шаразынга кышты өттүр салаа-сайгыдын хорладыр ажылдаан аваң кайын анаа дыңнап эрттирер боор. Алыс дорт кижиң:

– Хой түлүктеп төрүп турда, бистиң байдалывысты таптыг көрген болзуңарза, декти мурнай ынча дивес ийик силер, дарга. Мал кырганынга сылдаан дээриңерге кайын боор. Мынча үе дургузунда күрүне малын багай-даа кадарбадывыс. Бо чылын харын багай болду. Уруглар адазы силерге бо хойдан орта хураган алдынмас деп чугаалаан болгай. Демчар чок улус кызып турувуста-ла, алдыртпайн барды – дей тыртыппас чүве бе!

Алдай-оол директор малчын кижиниң чугаазын черле херекке алыксавас чаңныг кижи. Үстүнден айтыышкын, шиитпир, ону күүсетпейн, сагывайн барып болбас. Ынчангаш хойжулардан ооң-биле сөс каржыптар улус белен тывылбас. Шак ынчаар амдажып калган дарганы барып-барып кадай кижи балдырлай кааптарга, кайын таарзынар ийик. Директор аваңны хөме таварып-ла эгеледи:

– Кызып турувуста-ла? Ол чүү дээн чүвел ындыг? Кызып турган болзуңарза, хураган бажы чоп хораарыл! Күрүне малының төлүн кайы хире багай ажаап турганыңар сээң бодуңдан-на көстүп тур ышкажыл. Кеткен тонуң эскербес сен бе? Сен ооңну чаңгыс хууда хураганнарның кежи-биле даарап албаан-на болгай сен.

Аваң чүнү-даа ыыттаваан. Мен иштимде: «Кадай кижи анаа орбас, даргазы-биле сөс каржып чүзүл» деп аваңга хей-

© ГБПОУ РТ «МИРНИ»

де хорадаксаан мен. Алдай-оол шуут эвинде кире берген уламчылады:

– Черле ынчаш, мында хураган кежи тоннарлыг улус хөй-дүр. «Чай чок бис, чай чок бис» дижир силер. Тон даараар чай тыпты бээр, а хураган ажаар, карактаар чай тывылбас бе? Бо дугайында партия райкомунуң хуралынга бирги секретарь база кончуг шын демдеглээн болдур ийин, эштер. Малчыннарыңар хураган кештери тоннар кеткилеп алган шапкылажып турда, хураган бажы дудап турбайн канчаар деп. Мен секретарьның оозун кедергей шын эскериг деп санаар мен. Моон соңгаар ону билип алза эки боор.

Хурал тарай берген. Улус даштын келген аптылаапка чанында бөкперлежи бердилер. Чамдыкта аңаа шору бараан-нар келгилээр чүве. Аваңарның ургуларын каай-каай, мени эдерген чаңгыс-ла сорулгазы улуг угбаңардан биче уруунга тон додарлаар пөс садып алыр бодаан кижи. Көрүп турарымга, ол шай, таакпы, эңдерик эмчи эмискиктери (хураганнар чемгерерде, херек), ургуларынга кампет, печенье садып алгаш, а демги пөзүнге дегбейн барды. «Чоп садып албадың?» деп мен-даа айтырбаан мен.

Аалывыска орайтады чанып келген бис. Аваң орукка мээң-биле ындыг-мындыг чугаа-даа кылбаан. Ургуларынчеле хөлчок далажыр мындыг болган.

Өгге кирип кээривиске, имиртиң дең чырыынга авазының тонун угбаң та канчаар көрүпкени ол ийик:

– Ий, авай, тонуңнуң чаражын! Додары кылаңайнып турар. Улус кайы хире чарашсынды? – деп адыштарын часкаштырып, кыссыг чаңы-биле каткы-иткизи төктү-ле берди.

Аваң тонун ыыт чок ужулгаш, уруунче сунду:

– Аптара иштинче суп каг, уруум. Өзүп келгеш, сен кедер сен ыйнаан. Малчыннар хураган кежи тоннарлыг көзүлбезин дээр чүве-дир, даргалар. Кажан, каяа таптыг хеп кедип чоржук мен. Ону хей кеде бердим, өгге чыдары кай, хураган ыдып кедер багай кара чолдак тонум чок эвес.

Ол хевээр аваңның холу салдынган. Алгы-даа ууштавастап, пөс-даа сатпастап калган. Силерни бажыңардан куду тыва тоннар-биле хепкерер бодаан күзели ынчаар бүтпейн

©ГБНУ ИФ РТИГИ

барган. А бо тонну аптарадан ол хевээр уштуп көрбээн. Мендаа аваңга, ыңай-бээр баарда, кедип ал деп албадавааи мен. Суур кирер таварылга туруп келгенде, өске тон кедип алыр апарган. Черле ынчаш, ол кезек үелерде малчыннарны «хураган кежи тоннар кедип турар силер» деп чугаа дарга кижи бүрүзүнүң аксындан дүшпестей берген. Алыс эгези та кайыын үнген, та кандыг ындыг кончуг «угаанныг» кижиниң чугаазын өттүнчү берген чүве? Малчын кижи хураган кежи кетпеске, та кымны кетсин дээн суртаал ийик.

Аваңның бо тону аптара иштинден кажан уштунган деп бодаар сен? Хөөкүй чок апарганының соонда бодум ужулгаш, аваңның күзелин сагып, улуг угбаңга кедиргеш, хоорайже чорупкан мен. Силерге тон даараар дээш, аваңарның чыып чораан кештери ынчап чоруй, ырак-чоок төрелдеривистиң холдарынче киргилей берген. Иеңерниң холунуң, карааның чылыы, чымчаа артып калган үнелиг чаңгыс-ла өнчүңер бо тон ол-дур. Ам канчаар, болдунмаан чүвени. Аваңарның кеткен тонунуң чылыы силерниң шуптуңарга ооң буянныг сеткили дег четчир. Олчуп-селчип кедип чоруңар…

Ачам ынчаар чугааланып чыткаш, удуй хона берген. Мен ооң кырында чеңнери шалаже халаңайнып сывырлып бар чыткан тонну аяар өрү тыртып, шуглап калдым.

Ынчалза-даа ону мен эвес, а авамның чылыг, чымчак холдары кылган ышкаш меңээ сагындырган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалдың темазын, идеязын илередиңер.

2. Аваның «холунуң, карааның чылыы, чымчаа артып калган үнелиг чаңгыс-ла өнчү». Чүл ол?

3. Тоожукчу маадырның өөнүң иштинге ханы бердингенин, аңаа ынаан илереткен одуругларны тып, чогаалдың темазын илередиринге ролюн тодарадыңар.

4. «М. Дуюнгарның «Авамның тону» деп чогаалының дылының онзагайы» деп темага шинчилел ажылындан кылыңар.

5. *Аваның сеткили, аваның дүвүрели, аваның сөзү, аваның чагыы* деп билиишкиннерге хамаарыштыр бодалыңар илередиңер.

© ГБНУ «Ю РТ ИГНИ»

Зоя НАМЗЫРАЙ

АВАМ МЕНИ МАНАП ОРАР

Өңгүр бедик даглар куржаан,
Өскен-төрээн мээң черим.
Өстүрүп каан ынак авам
Өөнде мени манап орар.

Авайымның ай дег ак өөн
Алдын хүнүм чылдып хүнзээр.
Ааттынган кавайымны
Авам күжүр камнап чоруур.

Частың башкы айы-биле
Чанган куштар келир душта,
Чылыг шайын кудуп алган
Сындан авам харап хүнзээр.

Ушкан куштар шаа-биле
Уруу база чанып орган...
Эскен шайын чылдып, кудуп,
Эргим авам манаан тур боор.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктүң темазын, идеязын тодарадыңар. Кол бодалды илереткен одургуларны тывыңар.

2. Шүлүктүң тургузуун сайгарыңар.

3. Шүлүктүң хөөнүнге дүүштүр чечен чугаа аянынга аваңар, кырган-аваңар азы өске-даа чоок кижиңерниң дугайында чогаадыгдан бижиңер.

4. Шүлүкке аялганы бижээн авторну тодарадыңар. Ырыны ырлап өөрениңер.

5. Ава кижиниң овурун чураан орус болгаш делегей классиказында чогаалдарның чижектерин адаңар. Оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын илередиңер.

6. Өөренип эрткен чогаалыңарда ава кижиниң овур-хевирин чураанының чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыңар.

© ТНУ МО РТ ИРНШ

Черлиг-оол Чашкымаевич
КУУЛАР
(1940)

ШОРААН

(Тоожудан эгелер)

Агар-акпас Бора-Хөлдү,
Ай-ла көрбес караамайны.
Чылар-чылбас Бора-Хөлдү,
Чырык көрбес караамайны.

Хемчикке чурттап чораан караа көрбес хөгжүмчү Дембилдейниң ырызы

Бирги кезээ. **Човалаңның кончуун але...**

Шораан шара чажындан чырык көрбээн. Дээрниң көгүн, сылдыстарның чүгүржүрүн, чечектерниң сеткил өөртүр түмен-чүзүн өңнерин ылгавас кылдыр улуг човалаң ону барыкла төрүмелинден боогдап каан.

Ол чогум иезиниң иштинден, ыт оглу ышкаш, караа муңгаш үнүп келбээн. Бир эвес ындыг болза, кемниг төл деп санаар ыйнаан, төрүттүнерде көңгүс анаа турган. Дыдыраш баштыг, кырлаңзымаар думчуктуг, терең кирбиктериниң адаанда, шалыңда чодураа дег, кылаңнашкан кара характарлыг турбажык бе. Авазының эмиин көрүп кааш, каттырымзап, ийи холун сарбаңнадыр давыгылаар ышкажыгай. Ындыг чараш характар канчап дош ышкаш агарып, иениң чүрээн шимирт кылыр шоваа оду чиде бергенил?..

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

Улаанут дыңнааңда, улуг кижилерниң ыыды безин шеглей бээр, ол үеде эң-не коргунчуг халап аарыгларның бирээзи ол турган.

Эттиң изии дендеп, карактар кызып, кызыл шивишкилер хөрекке көстүп келзе-даа, чогум эки-ле шуудап үнмээн. Ол арай багай демдек. Ужурунда улаанут дашкаарлап үнерге, эки. Бичии-ле челбинерге, сылдаглап каданнаар. Ол кончуг айыылдыг. Шивишкилер үнүп чадап, ишкээр тырткаш, чаш оолдуң көксү-хөрээн, боостаазын боой тудуп, девидедип келген. Ыглаар дээрге, үн-даа үнмес, изиг хаарыыл-биле шоюладыр куйга хаарган ышкаш, ооң боостаазы чүгле шыйылаар. Мынчап барган таварылгада, чүгле өшкү ханы дузалаар. Сериин эм – чуңма ханы болза, оон эки.

Чакыймаа оглун эмзирер дээш, хөрээнге чедире бээрге, ооң эъдиниң изии дендээн, арта чалынныг болган.

– Өршээ-дадай, оглувустуң эъдиниң изиин! Канчалза экил?

– Чүү кончуг салдынмас аарыг боор. Өрү аалдардан чуңма ханындан айтырып көрейн бе? Улуг улус оон дээре эм чок дээр чүве-дир.

– Ынчал шымда! Чаш кижи бо хире салгадап турда, хой малды чоор сен, ээн оттаай аан.

Багыр ол аалдан куруг келген. Думаа-ханаа үезинде эм чүве каяа чыдар. Өске аалдарның бичии уруглары улаанутту шагда-ла эрттирип каапкан, өртемчейге кандыг-даа човалаң турбаан чүве дег, ыыт-даажы хар-дашта чаңгыланган чуңгулап турганнар. Олаагының улузу улаануттуң адаа хем куду аар дижир болган. Багыр улам-на сестип, корга берген.

– Бора сергени дөгерип көрем – деп, Чакыймаа ыыды чиде берген турган ашаанга чугаалаан. – Час кадында эъдиндаа чигей.

Анай эмискиин чуп-чуп, серге ханын аңаа куткаш, Чакыймаа оглунуң аксынга чедире бээрге, өскелээри ол ыйнаан, каяа орта эмер, аакталыры дам барган. Чылымзык ханны омааш-биле ооң аксынче кезек куткан.

Кежээликтей чаш оолдуң эът-кежинге кызыл шивишкилер көвүдеп келген. Эттиң изии ам-на чүгээртеп эгелээн. Эртенинде хөректи хаара тудуп турган чүве божап, өкпе хозай берген ышкаш, чаш оол тынарга, хөрээ хириңей-

© ТЫУ ИФ РТИРиЯ

нип чыткан. Сериин эм эът изиин дашкаарладыптарга, улаанут чавырлы хона берген.

«Суг көрбейн, идиин ужулба» дээн ышкаш, амыдыралчы дуржулга чогундан аныяк ие өзү кара аарыгны электен салдынган деп бүзүрепкеш, өшкү ханын четче ижиртпейн, соксап каан.

«Улаануттуң эгези болгаш сөөлү аар» деп, улус чугаалажыр. Ынчангаш шала кажар кижилер боттарының ажы-төлү ол аарыгны чиик эрттирзин дээш, улаануттуг өглерге эдертип эккелгеш, бичии уруглар-биле кады ойнадып-ойнадып, аппаар турган. Ам болза эртем ёзугаар дөзевилеп ораргa, ынчан баш удур сыкыртыышкын кылыр харыктыг эвес, аарыгның вирустарын эки тура-биле хүлээп ап турганы ол бооп-тур.

Чүү-даа чүвениң түлүк өйү кончуг, алыс ууру[1] эрте бээрге, черле чүгээр болгай. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээн ышкаш, халап аарыгның нептередикчи «оъгун» хөй кижи үлежипкеш, хорамча чок эрттирерин-не бодап турган. Багыр суг аалдарның арай хажыызынга чыткан болгаш, улаануттуң сөөлүнге таваржып турганы ол.

«Эчизинге чедир эмнетпеске, кандыг-даа аарыгның оргаа[2] багай. Чүү-даа болза, чүс-чүс чылдың арга-дуржулгазы көргүскен чүве болганда, канчап билир, шивишкилер эки дашкаарлааже, чаш оолду улам чылыглап тургаш, өшкү ханын элээн ижиртипкен болза, каракка чүве артпас-даа чадавас» – деп, сүмелиг ирей Сандактың каразыын Багыр сөөлүнде барып бодап ораргa, эмчиниң түңнели-биле барыкла дүгжүп турган.

– Кижиирин намдадыр эмден салып берейн. Оглуңарны дүрген-не Кызыл эмчизинге чедириңер. Тускай карак эмчизи эки боор, дарый дузалазын – деп, суму эмчизи чугаалаан.

Хоюг эм урупкан соонда, карактың кижиири мүн-не чүгээртээн, чаш оол аакталбас апарган. Каш хүн улай турупкан ие оглу-биле удуй берген.

Ынчаарда машина-балгат бар эвес. Кызыл чоктаарда, соокка шыдамык, узак мал боорга, тевеге шанактаныр. Багыр кежээ аттангаш, хондур чорааш, Шанчыг ужунда аалдардан ак адан[3] ачылап эккелген. Улуг-Хемниң чывары аайлыг

---

[1]*Ууру* – аарыгның бергедеп турган үези.

[2]*Оргаа* – алызы, соо.

[3]*Адан* – чазап каапкан эр теве.

© ГБУ «МОРИГИН»

эвес, чаш уруглуг кадайын ол чагы-биле чаа чылыглааш, ак аданның саяк чоруу-биле шаап орган. Кертик тей дег эңгинге хар кырында сыылаан хензиг шанактың бар-чогу-даа каяа билдинер, дүк-биле дөмей чүве-ле ыйнаан, соомда чүъгүм бар деп чүвени ол ында-хаая ээр черлерге ооң өеэниң шыгыраарындан билип чораан. Орук ара өртээл өглеринге хонаттап чорааш, үш дугаар хонуунда Кызыл хоорайга ындында-ла селбегер амытанның шаң-бузу, мырыңай улуг сараат дег, агжая берген буккуладып кирип келгеннер.

Карак эмчизинге оглун аппаарга, узун сарыг эмчи стол кырында тургузуп каан дуран ышкаш херексел-биле ооң карактарын шыгаап-шыгаап, бажын чайган. Өң ылгаарын хынаары ол ийикпе, көк, кызыл ойнааактарны ооң мурнунга тудар-даа, бичии кара маска-биле чалданырын хынап, карактың шуут-ла огунуң кырынга, ооң соонда ийинге чайгылаан:

– Карак шоо бахай-бахай, көөр чок...

– Канчап көрбес! Өршээ! Эмнеп көрүңер, эмчи! – дээш, Чакыймаа ийи холун тейлей туткаш, мөөрей-ле[1] берген.

– Мен билир, берхе. Но ыглаар херекчок. Ма, эм, мону бир хүнде үш катап дамдыладыр. А бо эмни чаар, мазать надо. Бир ай болгаш, мында келир. Карак аарывас болур.

– Дөмей-ле көрбес... Чаш чүвемни...

Чакыймаа тонун кедип толанырын безин уттупкан, ыглаааш турупкан.

– Оочурда улус манай берди, авазы. Дөмей-ле ырак-узак черден келген, бистер ышкаш човаланга туттурган кижилерни бода. Чоруулу че.

Согур деп коргунчуг түңнелден сагыжы караңгылаан адаие эмнелге черинден дыка аар үнүп чорупканнар. Кымныңдаа төлүн ынча дээн болза, каяа чиик болур. Ам канчаар, куруг идегелдиң орнунга хуу-салымның чиге арнынче көргени дээре. Эрте дээре чаңчыккан тудум, үүлениң кадырынче үнүп, ону кандыг-бир арга-биле ажарын бодааны дээре.

Чакыймаа аалынга келгеш, ол дүне орта удуваан. Хараача өттүр сылдыстарның чивеңнээрин көрүп-ле чыткан. «Тии чок торгу, дизии чок чинчи». Мээң оглум мону көрбес... Долаан-Бурган ооң карааның огун чүзү аппаарыл?! Дасык

[1] *Мөөрээр* – хөлчок дыңзыг кылдыр ыглаар.

© ТувГУ ИФ РТ ИРНШ

даргалай бээримге, дайзыннар өш бодап карганыпканы ол бе? Кандыг-даа нүгүл-хинчек кылбаан мен! Аза-шулбус бар чүве болза, чаш оглум көрүңер! Ооң орнунга мээң караам алыңар! Чаш чүве чүнү-даа көрбээн... Согур деп чүл?! Човаланың кончуун але...» Чаш оолдуң чаңы көстүп, хүн келген тудум, аныяк иени албыстадып, айтырыгларның аары улам ханылап орган...

– Човаланы чүгле өөрүшкү дуй базар. Сүтке каң кадырып болбас, сугга каңны кадырар. Чүү-даа чүве бодунуң чаяалгазы-биле болур ышкажыгай. Төл төрүүр бооп чаяаттынган ие кижи-дир сен, кызым. Чүнүң-даа мурнунда мону медереп көр. Ол кайгамчык чаагай буян болгай! Аныяк чаш кижи-дир сен, ажы-төл, аас-кежик ам-даа сээң мурнуңда. Төрүп ал. Күжүр акызын чедип чоруур дуңмаларлыг болзун. Ашаан оол эки кижи-дир, угаан-сарыылдыг, ажылчын. Оон артык чүү херек! Човаланы ынчангаш чон ачызы-биле демнежип тургаш, тиилээр силер! – деп, чагыын сөглээш, Чакыймааның авазы ол-ла чылын бурганнай берген.

Дараазында чылын ол оглу үш харлап турда, кыс уруг божуп алган. Муңгаргайындан шириин шинчи кирип, улугзуй берген ооң арны чаа амыдыралга өөрүшкүден база катап частып, чалыы долбаннары көстүп келген. Багыр ону эскергеш, баары чымчап келген чүве дег, чиик адак халып турган. Артында-ла кыдырыктыг Олчаңмааның оттуг караа аныяк өг-бүленiң найыралын улам быжыктырып, ынакшылдың чечээ ышкаш, хүн бүрү хөрлээлеп орган. Ооң алгызы безин диңмиттиг, согур акызын дуй бүргээн караңгыны ырадыр сывыртаксаан чүве дег, кезек-кезек кышкыргылаар. «Чоп кончуг караңгыдан коргар силер, мен ону өттүр чырый берейн» дээн ышкаш, хенертен соксай бергеш, хараача өттүр сылдыстарны көрүп, чулчуруп чыткылаар. Иениң чүрээ оглун бодааш, чардыга бээри билек-ле, ол база катап кышкырып үнер. Чаш Олчаңмааның өткүт үнү ынчаар-ла авазының сагыжынга өөрүшкүнүң коңгулууру бооп кирген. Амыдыралдың чаа чымыжындан ол ам муңгараар чай алынмас апарган.

Караа көзүлбес болгаш, Шораан үш харлыынга чедир үңгеп чоруй, чажыт эш-өөрүнден арай соңнап кылаштаан.

Часкы хүнге амыраан кушкаштарның ырызы, анайларның паккыгайнып ойнаары чүве билир оолду чайгаар-ла со-

© ГБНУ МО РТ «ИРИЯ»

нуургады бербеспе. Ол бир-ле эртен чүткүп тургаш, белинде өртээнден бөштунуп алгаш, эргинни артап үнүпкен. Хой саап орган авазы ону көрүп кааш, кайгап-ла каан: «Оой, эчен, багай оглум бир-ле дугаар өгден үнүп келди. Ам канчаар эвес, адыр».

Чылыг херел, чылбай сырын хаваан эргеледирге, бичии оол өрү көрген. Хүннүң шонуу өрүтен дээп турарын чаш нервилер медерепкени ол ыйнаан. Шораан ол билдинмес күштерни дилегзинип, холдарын өрү көдүрүп, херелдерни тудуп алыксаан чүве дег, холдарын карбаңнадып орган. Демирхумуңга «саар-саар» кылдыр дагжап турган чиңге ыыт чиде хона бээрге, кижиң ол угже бажын эргилдирип келген. Селбегер дүктер хаваан дуглай бээрге, ол ону база аткаар суйбагылаан. Бөгүн ооң сергелеңи черле шору. Кырында кажаа азыынга сайлык хонупкаш, чыжыр чиңге үнү-биле эткилээрге, Шораан ону магадап, кажаадан туттунуп туруп келген:

– Авай, бо как-каак!

– Оглум, бээр кылашта! Бөөп-бөөп, оха-ай!

Шораан кажаадан туттунмушаан, каттырып-каттырып, авазынче уткуй тендиңнедип орган.

Иениң карааңга сөглеттинмес өөрүшкүнүң демдээ хып, чылыг чаштар кылаңайнып келген. Чакыймаа сактырга, оглунуң карактары хенертен ажый берген ышкаш болган. Ол бодалындан күжүр ие кезек када көжүй хонуп, саап орган хоюнуң эмиглерин сала каапкан.

– Оглум!.. – дээш, Чакыймаа ыглапкан. Хумуңда сүдүн төчая тура халааш, оглун барып так кужактапкан: – Ачазы! Оглувус көрүп келди!

Өдек бажында анай эмзирип орган ашааңче оглун кужактапкаш, маңнап-ла каан.

– Ачазы, оглувус мени көрүп кааш, уткуй кылаштап келди!

Багырны ол медээ база-ла өөртүпкен. Чылбай аржаанны олче чажыпкан чүве дег, хан-дамырлары чымырткайны берген. Каш-даа тыныш эрткенде, ам-на чугаалаан:

– Канчап?! Экизин аа! Уваа?!

Ол оожум тургаш, кадайының бажын чыттап каан.

Аныяк ие ашааның чашталып келген карактарындан хензиг када хөй-ле бодалды уткуй номчуй каапкан: «Чаң-

© ТЫУИОРТКИРИШ

гыс оол боорда, согур чүве төрүп берген. «Моо чоралыг кончуумну» деп бодуңну хинчектеп чордуң. Ам ол-дур, көрдүң бе, аарыг ашталыр, човалаң чоттулар чоор. Өршээ!»

Ол оожум ээккеш, аал кедээзинде дагларга тейлээш, узун сегелин оглунуң хавааңга чедиргеш, топтуг чугаалаан:

– Аа, өршээ! Кижиниң тос таңдызы, Долаан-Бурганы бар чүве дээн. Ээ көрүпкен-дир. Удуй берди көрдүң бе, карааның кирбии безин шимчеп чыдыр. Дүжүнде каттырып тур боор. Орнунга аппарып, чыттырып каайн кай.

Салымга канчап чагыртыр

Сагыш кижини мегелеп боор. Хуулгаазын каяа турар. Чаш оолдуң караа ол-ла хевээр ажываан.

Салым кончуг. Чашты безин чагыра бээр. Оттан оярын, сооктан доңарын беш медерелдиң дөртү кадык болгаш, бичии оол чоорту билип бар чыткан. Изиг суугунуң чалынындан ийи холун олче уткуй сунгаш-ла, өскээр оя бээр; ызырар ыт ырланган болза, «Сок!» деп аттыныптар. Шораан ботбаштаныр чорукка чоорту өөренип турган.

Чечек-чимис чыды-биле холушкан часкы агаарның элзедир күжү ону кыйгырып турду ыйнаан, дашкаар үнер мен дээш, база амыратпас апарган. Ийи холун бурунгаар сарбайтып алгаш, тендире-тендире эжикче углай кылаштаптар. Иези аңаа дузалажыр дээш дап бээрге, адазы хол чаңгып, соксадып каар. «Ам канчаар, боду өөрензин, үүле-биле чөрчүр эвес» дээн хевирлиг бажын согаш кылып, имней тыртып каар.

Шораан өг чанынга туруп алгаш, часкы ымырааның үнүн сонуургаар. Ымыраа ооң холунга хонуптарга, кижиргенири ол ийикпе, хөлчок каттырып, авазын кыйгырар:

– Ыйылаан ымыйааны көй даан, авай, мээң холум оттап туй.

– Ох, кулугурну, ядараан чүвени, чарс кыл, оглум – дээш, Чакыймаа хоюн саап олурар.

– Дывылаар-Сарыгны саап олур сен бе, авай? Кай, мен бажын тутчуп берейн.

– Бээр кел че харын, эниим. Хураганны тудуп бер. Шыырак чүвениң эмиин элээн артыктап сааптайн.

Шораан иезин эмген хураган кудуруун ходуңнадырга, аажок чаптаар. Чанагаш будун аңаа дегзипкеш:

© ГБНУ МОРТИРНШ

– Хоюун але, авай! – дээш каттырар. Ээп чыткан хураганны авазы оглунга тутсуп бээрге, мойнундан кужактапкаш, кезек тудуп оргулаар.

Коданга бир үзер хуна турган. Адыгуузун амытанны канчап билир, кижидиве шоглай бээр чадавас дээш, Багыр оозун кожазында аалга сергеге орнапкан.

Шораан алды хар чеде берген. Ол эртен оттуп келгеш, орнунуң дужунда, өг кыдыында «саар-саар» дээн чиңгежээк ыытты дыңнап каар. «Авам ам инээн саап олур. «Чыым-чыым» деп эдер хөкпештер-дир».

Шораан оларны дөрт харлыында-ла эскергеш, ачазындан айтырган:

– «Чыым-чыым» деп эдер чүлерил ол, ачай?

– Аа, бо үстүвүсте дытта дедаан, оглум. Көк-хөкпеш деп кушкаштар ыйнаан. Сээң бо чудуруун-на хире хензиг ыйбааңгы чүвелер-дир ийин. Ымыраа-сээк, курт-кымыскаяк көргеш, «чиийн-чиийн» деп этчип турарлары ол-дур – деп, ачазының чугаазын ол сактып чыткан.

«Авам инээн саап орар, ам эртен-дир аа? Оон ам дыкала үр болгаш, кежээ дүжер. Ынчан инектер хүнзедир чиген сигенин хоюдур дайнап, кегженип эгелээр. Олар тодуундан ышкыштап, кезек болгаш-ла, «шү-үш» кылдыр тынып чыдарлар. Че, ам тургаш, чемненип алыр-дыр. Оон бызаа ай дээр».

Шораан, суг курту дег, шимченгир төл болган. Ону бир көөрге, хем чанында чеде маңнай берген турар. Ол ынаар баар оруун суг даажындан тодарадып алыр.

Бойдусту кижи дыңнап билир болза, чүве бүрүзү дооза тускай үннүг, тыныштыг болур. Өдекке мал бүрүзүнүң чыдыны безин тус-тус аай-баштыг. Шораанның сугже эртер оруунуң аксында челе баглаар өргеннер бар. Ол аңаа тептикпес дээш кичээнирде, Дөңгүр-Көк деп молдурганың думчуунуң даажындан эскерип каар. Ооң бурунгаар сунган холдары чазыг чок Дөңгүр-Көктүң мойнунга барып дээр.

– Дөңгүр-Көк битии буга – деп оозун эргеледир.

Суглаар черже кирер оруктуң оң талазында чиирбей талдар бар. Шораан ол талдарны даянгыыжы-биле далдырадып чорааш, эрикче кылаштап кириптер. Чиңгениң шимээндааштыг суу ону уткуп алгаш, доктаадыптар. Ооң ында олу-

© ТувГУ МОБУ ИРНШ

рар ынак чери бар. Эрикте эптей суп каан ширээ хевирлиг сандайланыр даш-тыр ийин.

Эртенги дың хаяазында азы кежээки кызыл хүнде Чиңгениң саарыглары чараш-ла. Алдын-сарыг бырлаңнааштарын көөргеткен чүве дег, шулурткайнып чуглуп-ла чыдар. Бичии оол ону көөр караа чок болза-даа, ооң арыг аялгазын магадап, шапкын агымын буду-биле медереп билгеш, төрээн хеминиң куспаанга дөмей-ле таалап өзүп орган.

Шораан бызаа хай дээр мен деп чүве база тыва берген.

– Ажылче чүткүүр кижи кайда боор. Шаа барып ачазын азыраар кежээ оглумну – дээш, Багыр Дөңгүр-Көктүң мойнунга коңгулуур баглап берген.

«Дың-ң, дың-ң! Мында бардым, тып-ты-ып, бэ-эр-бээр» дигензиг, ол ыыт бичии Шораанны бызааларның соонче эдерткеш чоруптар. Коңгулуурнуң ыыдын эдерип чорааш, бызааларны ол элээн ырады, аал үстүнде алаакче сүрүпкеш келир.

Эр кижиниң чаяаттынган салымын човалаң долузу-биле кызап шыдаваан. Шораан күскээр чайын Дөңгүр-Көктү мунуп алгаш, ажык алаакка шаап турган. Кожазы аалдың оолдары ону ынчаар өөредип каан. Олар ооң молдургазының буруңдуундан чедип алгаш, балыктап азы каттап-даа чоруурлар. Таңды кежии сартыктыг. Аңчының олчазын деңге үлежир деп өгбелерниң чаңчылын бичии оолдар база сагыыр турган. Шораанны олар өөнге чедиргеш, ооң үлүүн холунга тутсуп бээрлер.

Караа көзүлбес оол бир холунда хаакта дизип каан кадыргыларны тудуп алган, бир холу-биле эжикти дыдырадыр суйбап келир. Таакпылап олурган авазы ону билип кааш, меңнеп-ле үнер:

– Поох! Күжүр оглумну, балыктап эккелген! Эр кижиниң олчазы – эргин артаарга-ла деп чүве бо-ла болгай!

Хүн таптыг-ла сыртык бажынга чорда, дал дүъш болур. Ыт дылын уштупкаш, өг девээзинге эгиштеп чыдар – кончуг изигниң өйү ол. Ынчан өглерге шайлаан кырганнардан өске кым-даа артпас. Багыр сугнуң өөнүң дужунда эштиринге эптиг, эриинде агар элезинниг шымбай ээрем бар. Кожазында аалдарның уруг-дарыы база кызыл-кымыскаяк-ла.

– Шора-ан, сени карбандырып өөредип каайн бе?

– Ынчал че харын, акый, экизи-ин!

© ТывГУ МОРТ ИРНШ

– Холуң бээр сун, кылашта, кылашта! Баштай бажын ажыр сүзүп алыр чоор. Оха-ай! Ам холдарың ийи кыдыынче шак мынчаар чатпайтыр туткаш, бурунгаар октааш, оон дедир эжин. Адыр, белиңден мен тудуп чорууйн. Оха-ай! Будуң база молчурат. Эчигэ-эй! Хөлүн эрттир эвес шүве. Ол-ол! Карбан, карбан!

Сотпа ышкаш буянныг оол кайда боор! Бүгү Чиңгениң бичии оолдарын шуптузун өөреткен. Ам Шораанны өөредип турары бо.

Ол угунда-ла Шораанның авазының хеймер дуңмазы. Төрел ёзу-биле алырга, ооң даайы болур кижи. Ынчалза-даа Сотпа чээнинден дөрт-ле хар улуг боорга, оозу чаңчыккан аайы-биле «акым» дээр.

– Охо, ам-на өөренип бар чыдыр мен. Бичии ырактан мени кыйгырам, акый. Сеңээ бодум эштип чеде берейн.

– Дыка ыңайлава, ында ээргииш бар, оң талаже, оха-ай. Мээң үнүм дыңна! Бээр-бээр, эр хей!

– Холдарым-биле мынчаар карбаныптарымга, сугнуң кырынга эшти бердим, акый!

– Ол-ла болгай, эр хей! Ам будуңну шын тепкиленип өөренип алырыңга, оон-даа чиик апаар.

– Шымныптайн бе?

– Хоржок-хоржок! Даш үзүптер сен.

Көк баар кылдыр дидиредир сугга туруп каапкан чанагаш оолдар «эчик-эчик» дижип, изиг элезинге маңнажыптарлар. Чылыг элезин эът-кешти чымыладыр чиңней бээрге, экизин чүү дээр! Олар энчек ышкаш булут көрген болза, чаңгыс үн-биле чалбарып-ла эгелээрлер:

Кара булут, ыңай бар,
Хүннээрек, бээр кел!
Кара булут, ыңай бар,
Хүннээрек, бээр кел!

– Хүн кижини чылдыр, эки аа? – деп, Шораан чугааны эгелээн.

– А булут кандыгыл?

– Та, багай ыйнаан. Кара деп чүзүл?

– Кара дээрге өңү-дүр.

– Мен ону билбес мен...

– Булут хүннү дуглаптар. Оон хат хадыыр, чаашкын чагдырар, ынчангаш багай.

© ГБПУ МО РТ ИРНШ

«Мен ону билбес мен...» бо сөстер колдуунда ооң бодунга аарышкылыг болбайн аан. Дээрниң көгүн, кызылын, шыктың ногаанын, ында чүзүн-баазын чечектерни көрбеске, өөрүшкү чүден долу боор. Ол сөстерни сөглептерге, ооң үнү сирлеш дээн. Кожа чыткан оолдар кезек када ыытташпайн барганнар. Чугаа үзүктелир аразында, Шораан ымыраанының эткенин тода дыңнап каан. Ооң холу карбаш дээн соонда, агаардан ымырааны тудуп алган. Оолдар улам кайгай бергеннер.

– Ону канчап тудуп алдың, Шораан?

– Ыыңайнып чоруп орда, дыңнап кааптым.

Караа чок кижиниң октаргай-биле аргыжар оруу – кулаадыр деп чүвени ооң өөрлери эки билир апарган. Ынчангаш олар «Күске, моортай» деп оюнну бо-ла ойнаан турарлар.

– Шора-ан, кук-ку-ук!

«Күске» бүрүзүнүң үнүн, халыжының даажын ылгап билир болгаш, Шораан бодундан чаштып маңнаан оолдарның бирээзин удавас бо-ла сегирип алыр.

«Согур аза» деп оюнну оолдар эжин хомудатпазы-биле «Аскак-кадай» деп ойзу адап турганнар. Ол-ла бүгү оюнтоглаада өөрүшкүлүг каткы үзүктел чок турбааны билдингир. Оюн бажы ондактыг. Шораан кым-бир кижини көрбейн, хавааанче үзүпкен болза, шог оолдар «согур чүвени» деп одай кааптар таварылгалар база турган. Аксын тыртпас өөдежоктарны Сотпа алагадаптар: «Сээң бодуңнуң карааң кайыл, чоп көрбээн сен?!»

Чайлагга черле ындыг болгай. Дүк салганда азы сиген кескенде, үүле бүдүрген дээш, ону дойлап, тыва шимени кежээликтей улуг кижилер четтириптер. Че, оон-на ыры-шоор эгелээр. Ол орта өткүт үннүг ыраажыларның азы игилчилерниң олуду өрү, хүндүледири элбек.

Кыргыс Багыр дошпулуур шору ойнаар турган.

– Багыр, че, дошпулууруң тут. Көвей аъттың эзер-чүгени шыңгырааны дег, эрес-эрес ойнап көрем – дижип, ашактар ону идээргеди аарак хөөредир.

Орус дошпулуурнуң хылдарынга хөгжүмчүнүң беш салаазы бөлүү-биле шыңгырт кылдыр дегген соонда, чиндиң-чиндиң, селең-селең аялга чылыг шимеден ындында-ла эригип келген эът-чүректи сиileди бээр:

© ТЫВИНИОБТ ИРНШ

– Дөө турган хөкпер булут,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.
Чаап эртер хөкпер булут,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.
Дөө турган хөкпер бора,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай.
Шаап эртер хөкпер бора,
Оо, дыңгыл-дыңгылдай!

Өг ишти имиртиң-даа болза, ыры-шоордан кыптыккан оттуг каректар ону, шала бүлүртүң чула кыпсыпкан дег, чырыда бээр.

– Караңгыда сылдыс караа –
Каттыраңнаан карам караа.
Имиртинде сылдыс караа –
Имиреңнээн карам караа.

«Эх! Чырык черде чараш чүвениң хөйүн! Деңнелгелерниң өткүт байлаан! Шораан бүгү назыда ону көрбес, кандыг кончуг хомуданчыг чоор!..» Кыргыс ону бодай каапкаш, шыдашпаан. Кударалдың, муңгаралдың шуургандындан сөстер эдер дээрге безин, олар боостаага тырлы бергеннер. «Эр кижи ыглап болбас. Че харын, караңгыда кым көөр боор. Карак чажы төгүл-төгүл! Хөрээм хозаай аан!» Ол карааның чажын чоттунмаан-даа, дошпулуурун улам дыңзыг, улам уян ойнап орган.

– Эй, Кыргыс, арай сокса! Дошпулууруң ыглап орары ол чүве бе, бодуң ыглап орар кижи сен бе, арай шегленип көрем, аал – деп, ооң улуг даайы ынаар-ла хөйге бодунуң чугаазын дыңналдырбас аргазы-биле аксының иштинде палыраан. – Киш кулаа шимченгир, кижи сеткили уян деп чүве бар, чээн, багай оглуң ыы-сыы деп чүве билбес-ле болза эки. Дашкаар үнүп, сегере, хой малың көр, ыт-куш... – деп чоруй, ол чүък баарынче ийлени берген.

Орун кырынга удувайн, улустуң ыры-шоорун дыңнап чыткан Шораан ол чугааны дыңнааш, хөй-ле чүвени бодаан: «Арага деп чүвени ижерге, эзирий бээр деп чүзү боор? Авам, ачамны ыгладыптар ол чүвениң багайын аа! Эгезинде чоп кончуг хөглеп турду болар ынчаш, а сөөлүнде барып ыглажыр чүзүл? Ыры деп чүвениң чаражын аа!

Калга кыстар даараан ышкаш
Каас-чараш Хандагайты.

© ТувГУ Издательство ИРНШ

Ол чер дыка-ла чараш турган боор аа? Мен ону чүге көрбес болган кижи боор мен? Улгады бээримге, караам көстүп келир ирги бе? Кырган-ачамның: «Кулааң карааң болгай аан, оглум, чонуң чоорганың болгай аан» – деп чүү дээни ол чоор? Күжүр авамның: «Салымым багын» – дээш, ыглаар чүзүл? А ол салым деп чүзү боор? Салымга кижи чагыртыр бе ынчаш?

«Халак-тилек төкпейн көрүңер! Караа чок оол муңгарай бээр. Караңгыны эртем-биле тиилеп боор. Төрүмелинден дөрт медерели мерген болза, ол чүге-даа торулбайн, оруун тыва бээр!» – деп, кырган-ачам боларны кончуур чорду.

Согур-ла дээш орар болза,
Човалаңга туттурбайн.
Согурунга чалынмаза,
Чонга чоруур кежик тыпкай.

Караам чок дээш, орар болза,
Салым-хууга туттурбайн.
Караңгыга чалынмаза,
Салым-хууну боду тыпкай.

Кырган-ачам ынчаар ырлап чорааш, чорта берген. Ол мерген угаанныг кижи. Муңгаш чорукка удур муңчулбас кылдыр мени өөредип чораан.

Эзирик улус анчыг-дыр. Кижи муңгарадыр. Хем кыдыынче барайн адырам. Ында сыгыргалар эдип тур».

Дөрде хаарыктаан, кижи хөңнүнге дээр арагазыг, ушкан улусту согур оол оюп чорааш, Чиңгениң дүнеки хөгжүмүнче уткуй үнүпкен.

Ол салымга чагыртырын күзевээн. Өөрүшкүнү чаяап турар өртемчейниң мөңге үннери: сырын-салгынның бүрүлерге дагжаарын, сыгырганың оожум дүннү алгаан хоюг ырын согур оол бүгү сеткилинден таалап дыңнаан: «Оой, кайда бардыңар? Адаңар ат болду-у! Дууйт-дууйт! Шаашка-ак! Шагар-Ары-ы! Үзүт-Ховага-ан! Дууйт-дууйт!»

«Ийе, Сыгырга дугайында кырган-ачамның тоолун ам-на сактып келдим.

Шыяан ам, шаг шаанда Шаашкак, Шагар-Ары, Үзүт-Ховаган, Сыгырга деп дөрт алышкы чурттап чораан чүвең иргин. Алышкылар найыралдыг, адазы барда, арга-сүмелиг, бир баг, эки-ле, демниг чорааннар. Кырган кижи чеже боор, адазы назы дөгээш, өлүп каап-тыр. Шаашкак ооң сөөгүн

© ГБУМО РТ ИРНЦ

шыргалаар шары ачылап чоруп каан. Дүктүг-Ары маанай номчудар хелиң хооп чоруп каан. Үзүт чула тудар дең сураглап чорупкан. А Сыгырга деп хеймер дуңмазынга адазының сөөгүн кадартып кааннар.

Кандыг кончуг мириттер ийик, сүме кадар кижи чокта, чоруу чогувастааш, олчаан барганнар. Шаашкак шарыны шагарга-ла, дезер болган. Ол ону сывыртааш, олчаан барган. Дүктүг-Ары дылы чок болгаш, чоруун чугаалап чадап, кижи долганып, өөңейнип чоруп берген. Үзүт-Ховаган чула тыппайн, дең долганып чоруп каан. Кара хөк. Алышкылар ам-даа сураг.

Күжүр хеймер Сыгыргазы акыларын кыйгырбышаан: «Дууйт-дууйт! Адаңар ат болду-у!»

Сыгырганың кыйгызы, шынап-ла, манаашкынның ырызы дег, узун, хоюг, кударанчыг куттулуп-ла турган. Ол чаяанның кыйгызы-даа бооп чадавас. Өткүт үннүг уян эрлер ону өттүнүп, тергиин хөөмейжи-даа апаар болгай.

Сыын, мыйгак турлаа болган
Сыннар адаа чайлаамайны,
Сыннар адаа чайлагларның
Сыгыргазы мен-не боор мен.

Чок-ла болза болур доosta,
Сыгырга дег үннүг болза.
Согур-мугур човалаңны
Чырыдыптар чаяан болза».

Даайының белээ

Шораан Чиңгениң эриинге чунуп орган. Даштар кырыбиле шураалыктаан агым тааланчыг шолураан. Хемниң сериин сайын алгаш, ол сугже мойт кылдыр октагылап каап, шөлээн боданып орган: «Бойдуста кайгамчык-ла чараш үннер бар-дыр аа! Бо кежигни Сайлыг-Саарыг дээр. Өске эриктерге бодаарга, мында хем сыык болгаш калбак. Шапкын агым сая-сая даштарны хоюглап, дүн-хүн чок чыраалап бадып чыдар. Ачам бо хемни үрбүн кашпалындан шурап баткан дээр чораан. Ооң бажында хүнге кылаңайнып чыдар ак меңгилер бар. Ак дээрге сүт өңнүг. Мээң бо ойнап орар даштарым аразында ак даштар база бар. Ак, көк, сарыг, кызыл... А меңээ бүгү-ле чүве – караңгы... Өңнерниң чаражын өөрүм

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

чаптап ханмас. Ында база өөрүшкү турган-дыр аа? Кажанна караам көстүп келзе, ынчан-на өртемчейниң өөрүшкүзүн көөр кижи-дир мен ийин.

Суг дажының хоюун аа! Бир-ле катап оолдарның холумга тутсуп берген кадыргызы-ла, чылбыргайын! Арта баларзыг. Агым ону амыр-соксаал чок суйбап кээрге, ынчаар хоюп калганы ол ирги бе? Маңаа баларзыды өгенип каарын бодаарга, балыктар дыка-ла хөй-дүр аа?! Ындыг болза кижиниң будунга чоп дегбес чоор болар? Аа, олар көөр каракты. Ой, шынап, «Дээрбек-карак дээр деже кайгады» деп тывызыктаар ышкажык.

«Кара сугнуң кадыргызы чакпа чайып турган-на боор». Кижи чарашсынып, чаптаан чүвезин ырга киирер турганы чүл».

Ооң бодалын хем куду дуруяларның алгызы алаактыра берген: «Кр-у-у, кр-о-о-к! Крр-у-у, крр-о-ок!»

«Чоп кударанчыг эдер куштар боор? Хөлдер, шыктарын каап чадап, туругларга чаңгыландыр чүнү-ле кыйгыржып чоруурлары ол ирги боларның?

Мээң база эш-өөрүм школаже өөренип чорупкан. Сарыг-Хөл дег чаасkаан калганым ол-дур аа?..»

Шораан адыжында сериин сайын молчурт кылдыр сугже чажыпкаш, хомузун диштеринге оожум ызыргаш, оң холунуң башкы салаазы-биле ооң дылын шелбишаан, ырның сөзүн аялгазы-биле чергелештир чавыс үнге сымыранган:

– Кударааңда бодумну ыңай,
Кужур үнген чуртумну ыңай.

Ол мооң мурнунда хомуска чүгле бөдүүн аялгалар ойнап турган болза, ам ырны сөзү-биле кады күүседипкеш, аажок өөрээн:

– Ой, эчен, ам бир өске аялгадан шенеп көрейн адырам.

Бууранның кырынайда
Булут көжүп турган-на боор.

Ынчап оргаш, ол артында аалда авазының хөлзээн үнүн дыңнап каан:

– Кара булут келди, багай эниим кайда барды?! Диңмирээшкинден корга бээйн. О-ой, Шораан! Оглу-ум!

Чакыймаа девидээн уу-биле хемче маңнап орда, оглу бола хумуңда суг көдүрүп алган уткуй кел чыткан.

© ГБНУ МО РТ ИРНЦ

– Поок, багай эниимни! Хумуң долдур суг көдүрүп алган! Кай, чедип алыйн. Орук чандыр баспазыңны але, оглум.

– Чиңгениң даажында-ла болгай, авай. Ол артымда шааңайнып чыдып калды. Оң таламда ооң бичии адырыы кыңгырткайнып чыдыр, өгже чоокшулай бээримге, Ак-Хол мени сыыңайнып уткуп аар. Бо чайлагда бүгү-ле үннер мээң оруум айтып турар. Адыр, аъттыг кижи чоктап ор, кым боор, көрем.

– Ыракта кижи-дир, оглум. Куду алааkта. Канчап дыңнап кааптың?

– Ачам мени чер кулактыг дээри ол-ла болгай. Өске малдың былгырарын дем-не эскердим. Бүргегде ымыраа доюлгаш, ооң думчуунда үглей берген, аан былгырары ол ыйнаан. Аъттыг кижи ам Хам-Дыт дужунда келди. Хүлер чүгенниң даажының өткүдүн! Мөңгүн болза оон арай хоюг үннүг. Ак-Хол танып кааптың, кым-дыр ол, авай?

– Сотпа даайың ышкажыл, оглум!

– Оой, экис! Оой, экис! Оой-ээй. Сотпа даайым чортуп олур, оой-ээй!

Оглунуң өөрээнинден күжүр иениң сеткили база чырыш дээн. Ол дуңмазы-биле мендилежи каапкаш, өгже кире халаан, ында ону паш-сава манай берген.

– Ырың дээрге ыя мында, тывызыың дээрге дыт бажында, амыр чүве-дир але, чээн!

– Чүге келгениңни дораан билип-ле калдым, даай.

– Чүге деп?

– Мени школаже алыр дээш.

– Ийе, башкылар мени сеңээ дузалаш дидир. Кезек-кезек келгеш, элээн чүведен айтып берип турар мен. А келир чылын шуут барып өөренир сен.

– Ура-а!

– Сеңээ мандолин эккелдим.

– Ол чүү деп чүвел?

– Ойнаар хөгжүм херексели-дир. Дошпулуурдан арай өске.

– Оой, экис! Ойнап көрем, акый.

Сотпа «Декей оо»-ну сергээ аажок кага каапкан.

– Үнүнүң чаражын аа, акый. Чиңгениң аялгазы-ла! – Оолдуң арны өөрүшкүден чырып келген. Ол бажын өрү көдүрүп алгаш, эрези кирип чугаалаан:

– Каям, акый, мен шенеп көрейн.

© ТывГУ МО РТ ИРНШ

– Адыр, бо аялганы сактып ал шүве.

Жили у бабуси
Два веселых гуся.
Один серый, другой белый –
Два весёлых гуся.

Бо ырыны биске Хойлакаа башкы өөретти. Тывалаарга:

Кырган-авазынга
Хөглүг кастар турган.
Бирээзи ак, бирээзи бора,
Хөглүү аажок кастар.

Чаяңнашкан кастар –
Чаптанчыг-ла куштар.
Бирээзи ак, бирээзи бора,
Чаптанчыг-ла куштар.

Солагай холуң кай, Шораан. Мандолинни мынчаар тут, охаай. А оң холуңну боже, хылдар кырынга эккел. Карандаш тудар бо үш салааңга мандолина кагар хылызынны тут, ма. Ам ооң-биле хылдарның кырындан шак мынчаар чүгүртү аарак хак. Элээн ээлдек, хылдар кырынга салаалар, аргалыгла болза, чүзү оорук чүве дег, суук-суук дүжер кылдыр.

Кыңгыр-кыңгыр, чиңгир-чиңгир!

Сотпа чээниниң солагай холунуң салааларын хылдарга дээрткеш, боду ооң оң холундан туткаш, аялганы ырлавышаан, «Ийи кастарны» кагарын өөредип орган. Кижиң удаткан чок аялганы боду кага берген. Шораан өөрээнинден арта ырлай каапкан:

– Оой, экис! Оой, экис! Оой-ээй,
Бодум ам-на ойнаптар мен, оой-ээй!

– Мен бо ырны ийи хүн оралдажып келгеш, арай боорда өөренип алдым, а сен чаңгыс хаккаш-ла, өөрени шаап алдың! Музыкага шуут-ла чаяанныг бооп төрүттүнген кижидир сен, чээн!

Амыдырал чаңгыс хүн кезиинден безин каш-даа катап өскерлир. Чиңгениң унунга дуруяалар дем чаа-ла дунук ырын бадырып турдулар. Чаш оолдуң сагыш-сеткили ооң уламындан сарынналып, дажыг хемниң үер-чайыы дег, сыңар чер тыппайн турду.

© ГБНУ ИФ РТ ИРНШ

Үрбүн бажындан кара булут келгеш, чаай каапты. Диңмирээшкин даажындан Чакыймаа: «Багай оглуң кайда барды, өршээ!» – дээш, девидеп маңнап турар аразында, сидиредип келген чаъс аязы хона берди. Оон аспаннар амыр-соксаал чок хөгжүмүн база катап ойнай берди. Сотпа чортуп кээрге, согур оолдуң сеткил-сагыжындан кара хөлеге чайгаар-ла арлы берген.

Амыдыралдың өөрүшкүзү черле ындыг, манавааңда хенертен кээр.

– Даай көргенде, чээн омак деп чүве ол эвеспе, мандолин ойнааш, күжүр оглувустуң ийи буду черге дегбейн челип тур.

– Аа, богда, оглувус амырады! Ол өөрүүргe, кады өөрүп, муңгарааргa, кады муңгарап олурар – мындыг салым ыйнаан бо... Ам канчаар үүлени, аар дээш ояр эвес, кады-ла чүктеп эртер бис ыйнаан, сарыым. Даайлышкылар ам кайда бардылар?

– «Чээнимге балык сыырткыыштап берейн» дээш, кудула эдерти. Шайдан ижип алгаш, сарыг сейнээвисти аайлап көрем.

– Ынчаар-дыр харын, Чакый. Чайын өшкү эъди сериин чем-не болгай. Алдын-мөңгүн дадарбас, хан төрел каашпас деп чүве бар. Хөөкүй дуңмаң чээнинге шору эр болгай. Маңаа изиг-хан чиртпейн кымга чиртир боор.

Кыргыс согажалаан баарны деспиге эзипкеш, кулчалаан изиг-ханның бузун буруладыр кезип эгелээн. Чаа эът-мүннүң чаагай чыды өг долган, даайлышкыларның хөглүг чугаалары хайынган быдаа-биле демчээрештир улам өткүт куттулуп турган:

– Даайымның шелген кадыргызы хаваам орта чырс кылдыр үстү!

– Үскен болза, ону «Көк бугамның ханы чок» деп тывызыктааны-даа чөп-түр, оглум.

– Ийи холдап сегирип-ле алдым!

– Хем кыдыын өрү-куду маңнап турда, Шорааның кашпагайы ана бо кижиден дудак чок-тур. Эрикче шелипкен балыым дөштү куду дырбаңнааш, бичии-ле болза сугже кире бер часты, эр чүвең доза олурупкаш, сегирип алды.

– Мээң бажымны ажыр шелиптериңге, эрикке пет кылдыр чирлип барып дүштү. Оон дырбаңайнып бадып орда, сай шыңгырааргa, билип кааш, шымдай-ла дуй олуруптум. Чо-

© ТувГУ МО РТ ИРИШ

гум довуракка борашкан балык шоолуг чылбыравас чорду. Оон даайым меңээ сыырткыыжын тутсуп кааргa, кажан-на аптар ирги дээш, манап ордум. Хенертен кадыш-ла дээн, шелиптеримге, чүдек улуг балык хаваам орта чырс дээн. Даайым келгеш, апты – деп, Шораан чылыг ханны аксынче суга каггылап оргаш, суглук чокка хөөреп орган.

Сотпа чээнин чаптап-ла ханмаан.

Чиңгениң кырында аяс дээрде чивеңнешкен сылдыстарны көөрге, чиңгир көк торгунуң кырынче чинчи чажыпкан ышкаш сагындырар. Чандаңдан садырткайнып үнген пар дыттың чалбыраажы, хөөрем сеткил дег, өрү дээрже улам дүндүүштелип, кежээки имирни дедир сывырыксаан чүве дег, киискип-хииктелип-ле турган.

Хараача өттүр чивеңнээн сылдыстарны магадап олурган Сотпа: «Бо оолдуң мону көрбес болганы дыка-ла хомуданчыгдыр аа» деп хомудап орда, Шораанның чугаазы ооң шолук сеткилин үзе кирипкен:

– Дыңнаңар, Улуг-Алааkта үгү эде-дир!

– Ой, шынап-ла, чаш уруг ышкаш, ыглаар-даа.

– Кулааның дыыжызын але мооң!

– Адыр, Ханы-Өзенде элик база огура-дыр. Бир-ле чүве ону хөлзеткен боор.

– Эжен сүлде! Кандыг кончуг кулактыг төл боор! Шынап-ла, элик огура-дыр. Ханы-Өзен шынап-ла ынаар чүве бе?

– Ийе, ынаар-ла болгай. Ылап-ла огура-дыр харын, оглун хопталаан боор, үгү эдерге, дааш алган-дыр, часкы даажы-даа бооп магат. Ол хире ыытты бо тавында-ла дыңнаар. Чер кулактыг кижи-дир ийин. Бо аалды долгандыр бүгү-ле черлер шупту тус-тус аттарлыг, тус-тус үннерлиг, тус-тус хевир-дүрзүлүг. Шораан оларның бүткен хевирин көрбээн-даа болза, кежээки, эртенги үннеринден таный берген – деп, Кыргыс оглунуң черлер таныырын, ооң онзагай шынарынга шоолугла кавыдатпайн, анаа-ла ала хөөнде тайылбырлаан.

– Ийе, хемниң даажындан чер уу эндевес кижи. Ындыгдаа ыйнаан, эзим черниң даажы бир янзы, а мээс чарык хаядаштыг болгаш, база өске үннүг болбазыкпе – деп, авазы тайылбырны улам тодараткан.

Шораан ол хүнден эгелээш, шоолуг чаасkаанзыравас апарган. Мандолина ооң мага-бодунга чырык чер кырында амыдыралдың аялгалыг үндезинин ужуктап, хөгжүм деле-

© ТЫВГУ МО РТ ИРНЦ

гейинче эге базымны изеп орган. Музыкага сонуургал ооң муңгак хөөнүн буза шаап, тура-соруун сергедип, амыдыралга болгаш эртем-билигге сонуургалын оттурган. Ол ава-ачазындан дыңнааны улустуң аялгаларын доктаадып алгаш, удаткан чок мандолинага хостуг ойнап олурар апарган.

Оолдуң хөгжүмге сонуургалы иениң иштинде даржылып чораан сеткил-сагыжын чазамыктап, ооң келир үеге, аас-кежикке бүзүрелин, бүргег дүне караңгыны оя теп орар даң хаяазы дег, чырыткылап, кол-ла чүве кижи амытанның угаан-бодал дээр улуг күжүнге идегелин оттуруп турган.

Сотпа, кезек-кезек болгаш-ла, шошкудуп кээр. Ол школага өөренип алганы орус ырлардан аңгыда, сан эртеминге мергежилгелерни бо-ла эккээр: «Он кастың кырынга он кас ужуп келген-дир, ам каш апарганыл, Шораан?, «15 өшкүнүң мыйызы шупту чеже болурул?» «Таан-оолдуң 40 кажыының дең кезиин ыт чипкен, ам кажы артканыл?» дээн чижектиг сөстүг бодалгаларны Шораан улуг саат чокка бодай кааптар. Бичии саадаар апарганда азы бодалганы элээн нарыыдадыр аргазын бодап, кажары кончуг оюн-баштаа-биле дедир куюлдуруп, даады удур догааштырар:

– 15 өшкүң чамдыызы дөңгүр эвес ыйнаан?

– Че харын, оларның үжү дөңгүр чүве. А өскелериниң мыйыстары онча, оларның аразында чүгле чаңгыс дөрт мыйыстыг өшкү бар. Ам мээң 15 өшкүмнүң мыйыстары чеже-дир, Шораан?

– Чээрби алды.

– Шын-дыр.

– Чаа бодалганың шын харыызы – база-ла чаа өөрүшкү, чаа орус сөс бүрүзү-ле – чаа билиг. Сотпа келир-ле, Шораанга билиг немежир, ооң октаргайже оруу бичии-даа болза ындыг янзы шөйлүп-ле, немежип-ле орган.

Шорааның даайы башкы эртеминге черле салымныг кижи болган. Ол чаа билиг бүрүзүн чаа аялга-биле «согажалай» аарак быжыглап турган. А Шораан чаа кичээл бүрүзүн чүү деп аялга-биле кады өөренип алганын ыяк сактып алыр.

«Аха, Сотпа меңээ санны үлээрин өөредип тургаш, «Пионер чараш» деп ырны кады өөреткен эвейикпе, авамдан «Дыңгылдайның» аялгазын доктаадып алырым хүн «чырык күзел», «арыг суг», «узун орук», «найырал» деп сөстерниң

© ТГУ МО РТ ИРНШ

орустаарын өөренип алган болгай мен» деп боданып олургулаар. Ооң бодалдары, эргелиг эжи дег, ээзин чалгааратпас, кажан кезээде кады.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Черлиг-оол Кууларның «Шораан» деп тоожузунуң бирги болгаш ийиги эгелериниң уткаларын чугаалаңар.

2. Чогаалда аас чогаалының кандыг хевирлери кирип турардыр? Оларның чижектерин айтыңар.

3. «Эр кижиниң чаяаттынган салымын човалаң долузу-биле кызагдап шыдаваан» деп бодалды бадыткап турар абзацтарны, домактарны, сөс каттыжыышкыннарын номчаан эгелериңерден тывыңар.

4. «Алдын-мөңгүн дадарбас, хан төрел каашпас» деп чугаа кымнарга хамааржыр-дыр? Үлегер домактың алыс утказын тайылбырлаңар.

5. Сотпа даайының буянныг чоруу чүде деп бодаар силер? Чогаал сөзүглели-биле бадыткаңар.

6. Бичии Шораанның бойдус-биле харылзаазын автор канчаар көргүскен-дир? Үзүндүнү тып номчааш, сайгарыңар.

7. Шораанның кулааның дыыжызын магадаан үзүндүнү тыпкаш, аянныг номчуңар.

8. Шораанның ыры-хөгжүмге сонуургалы чүден эгелээнил?

Ийиги кезээ. **Сандак ирейниң салдары**

Багыр каш малын эдерип, көшкүн амыдыралга чаңчыга берген болза-даа, караа көзүлбес оглунуң келир үезин, ооң эртемче сундулуун бодааш, суурже чоокшулаар деп шиитпирлеп алган. Кара доңдак эртип, башкы хар чаап турда, ол Чаа-Хөлден ырак эвесте Шөгүрге чыткан Сандак ирейниң кырынга көжүп келген.

Орук үдүнде болгаш, кулаа дыыжы ирей баткан-чоктаан кижилерден Багырның хөгжүмге салымныг караа көрбес оглу бар деп чүвени мындаа-ла дыңнаан.

– Шо-шо, будум доңа берди, ачай, бо ыт кижи ызырып албас ирги бе? – дээн, бичии оолдуң чугаазын дыңнай салла, Сандак өгден үне халаан.

– Эгер! Эгер! Сок! Чоору ол моң, ой! Хол сал, охаай. Эгеректиң мойнундан аптым, оглум, аваң-биле өгже кириңер шымда!

© ТЫВУ МОРТ ИРНШ

– Экии, акым! Сол-менди-ле беңер!

– Экии, уруум! Сол! Сол! Өгже дүрген кириңер че, бичии эр чылынзын. Күчүрнүң чудуруктары ана борбак кызыл апарган! Бөгүн соогу дегет ийин.

Амыр-менди-биле чергелештир изиг шай-даа келген. «Чугаакыр кижиниң шайы ижиртингир» дээр, соктаан тараа кырынга шайны куткаш, аартап орда, аайлыг эвес, көжүктүр чорткан иешкилер амырай-ла бергеннер. Хола пашта койгун эъди база хайнып турган. Көшкен өгнү черле манап турган хире.

Сандак биле Багыр өгнү чүгле өпейткеш, бок-сагын киирип каан. Хем тыныжы-биле туманнаан кышкы кежээ удаар эвес, дуй тыртып-ла келген.

– Койгун эъди хонук үзер дээр боор, быдаалап көрүңерем, ургларым – деп, Сандактың кадайы чугаалаан.

– Аче, күжүр Сатты, хоочун коктуг, аар-саар аңнарны ам-даа даялавышаан. Моон чаагай эът кайда боор! Чылыктыр шелер-дир харын!

– Бо хөөкүйде чүү боор, быскан харга «мында мен» деп айтып чыдар чүвени.

– Дузактап алдыңар бе, кырган-ачай?

– Ийе, оглум. Майтак изинге кежээ салып каарымга, эртен бирээ чыдыр. Хой мал оруу болгай, дузаам оон чежип алдым.

Кезек када улус оон ыытташпайн бааргa, чүгле быдаа шөлүрээр болган. «Бо-даа арай эпчок-тур» дээн ышкаш, Шораан чугаалап үнген:

– Сандак кырган-ачай өчүк салбайн орда, сарлык дегелери ооң бызаанчызынга аян тудуп ойнаар деп бардылар аа.

Оолдуң баштаан чаптаан улус хары угда чир шоң дүшкен. Ак баштыг ирей каткызын арай деп тыртып алган:

– Уваа, кандыг кончуг кулаа дыыжы төл боор! Чеже-даа бызаанчылаар болзумза, ооң хылынга күске кудуруу дээптерге, каяа эскерер мен. А бо черле анаа эвес-тир! Мынча хөй кижи быдаа аартап, хөөрежип олурда, өглүг арылар-биле дөмей чүве ышкажыл. Ол дыңнап каапты көрүңер даан. Тергиин дыыжы кулак-тыр! Хөгжүмге чаяаттынган оол-дур мооңар, сүлдем бо ыйнаан!

Чаа барган черге хүндүлүг чем чажар деп тыва улустуң бурун чаңчылы бар.

© ТВНУ МО РТ ИРНШ

– Каш инек соглур чыгаан, көште-дүште хойтпакты каяа чүдүрүп чоруур дээш, хөреңгини кадыр тип кааптывыс. Сава байын улуг улуска кудуп көрем, Багыр – дээш, Чакыймаа таалыңдан көгээржик ужулгаш, ашаанга берген. Багыр дашканы ирейге ийи холдап барып сунган.

– Өршээ, хайыракан, бай Буура! Бай Үрбүн! Азар-Дээрим! От-чаяачым! Азыраан малга, ал-боттарывыска ажыг кыштың чудун, аарыг-аржыын чагдатпайн көрүңер! Човалаңны чоттулдуруп, аарыгны аштaлдырып тур, алдай таңдым!

Чамдык сөстерни ол эрнин шимчедип, бүдүү иштинде химиренмишаан чугаалаан:

– Ол бызаанчыны оглуңга ап берем, Багыр. Охаай, тудуп аарының эптиин көрем мооң. Че, ойнап көрем, оглум.

Шораан бызаанчыга, хомуска, ооң соонда мандолинага, эгезинде девидексеп орза-даа, чоорту элээн хостуг апаргаш, бүгү сеткилинден кыптыгып ойнаан.

Кырганның караандан чаш төктүп келген. Ол өөрүшкүнүң демдээ болган. Хоочун хөгжүмчү назы дөгээш, «Ырлыг Чаа-Хөлге канчап салгакчы чок артар кижи боор мен?» деп муңгарап чораан бооп-тур. Ам ол бодунуң мурнунда бүгү салым-чолун аялгага өргүүрүнге белен караа чок оолду көргеш, сеткили чештине берген.

– Чаяан деп чүве бо-дур! Мынча назыда мындыг дыыжы хөгжүмчү көрүп көрбээн мен! Эжен сүлде, бызаанчыга шору кижи мен. Мактанып-даа канчаар, кулугурнуң куду-сузун тудар, барасканның баарын суйбаар аялгалардан маңаа өөредип каайн адырам! – деп, ол шиитпирлиг аазаан. Өшкү дүгү ышкаш ак салын суйбагылааш, көрбээни чок хөгжүмчү төөгүлеп эгелээн: – ...Шаанда Хемчикке Дембилдей деп ийи караа көзүлбес ыраажы чурттап чораан. Кайгамчык хөөмейлээр, дошпулуур ойнаар кижи-дир. Алага демдектиг Ала-Кула аттыг, аныяк чараш делег кадайлыг. Арттынчак-коштунчак аалдар кезип, оюн көргүзүп чоруп каар. Кадайы уруг барган аалынга инек саар, боду хөй чонга аян тудар. Дүк хаккан азы куда-найыр болган черге сержи кадак[1] сунуп тургаш, чалаар. Ыяңгылыг дембилдейлээш, хөөмейлээр,

[1]*Сержи кадак* — үне талазы-биле ортумак чергелиг кадак (диле кезип каан алгы азы торгу).

© TBHV MD RT IRNBU

ырак черлер кызырлып кээр, ышкам сеткил ажыттынар, хамык улус аңаа таалаар; кадыг ажыл чымчаш кынныр, эзим-арга үнү долган эдер хектер доктаай дүшкеш, ону дыңнаар. Аар ажыл төнген соонда, тыва шиме хөлбең-хөлбең ак баштыг өгбелерге барып үзер; ааржы-быштак, манчы-хуужуур, ужа-даа ууттунмас. Ынчап чоруй, ыяңгылыг ырышоору төктүп үнер.

«Ырлап-ырлап, ыглап-ыглап, ажыг-шүжүг дакпыжаткан агжаң хөрек хозады» деп алгыш-сөзүн аалчыга тудуп тургаш, ааржы-саржаан, алгы-кежин Ала-Кула угбааже чүдүрүп бээр. Дендии бедик хүндүткелден Дембилдейниң чогум адын чон-даа билбес, дээрги-даа, карачал-даа ону деңге Ыраажы дээр.

Шанзы-биле бызаанчыны ыдыкшыдып, шаанга киир-ле чажыттарын өөредип, Төвүт, Моол дээш төөревээн чери-даа чок, хөгжүм-ыры караа болган хөөмейжи-дир. Алдар-сураа алгаан тудум, ак баштыг Мөңгүн-Тайга, Алтай, Хакас чедир чалгаан.

Тээлиге бир-ле катап Дембилдейни уткуп-хүлээп, найыр болган. Хөгжүмчүлер, хөөмейжилер Көп-Сөөктен, Бай-Талдан, Ак-Бажы, Ыт-Суу, Хаван-Суу, Күчүн-Суу, Самбыл-Суу, тас баштыг Какпаяк, Аны биле Ону, Арзак биле Шетчик, Алаш бажы Кара-Хөл, Даспы-Дуспу деп черлерден таан-биле дөмей кара түмен чон хайнып келген.

«Чанчын-чургаан-даа кээрге, мынча хөй чон чыылбаан чүве. Чүү мындыг шуулган чуглуп, хамык хайны берди бо?» – деп, хаа-дүжүметтер кайгап-даа турган.

– Силерлерге бараан боор дээш,
Оо, дыңгыл-дыңгылдаай,
Ширтек-дөжек бастынмайн-дыр,
Оо, дыңгыл-дыңгылдаай.

Боларларга бараан боор дээш,
Оо, дыңгыл-дыңгылдаай,
Бора хектиң үнүн бастым,
Оо, дыңгыл-дыңгылдаай.

Чылар-чылбас Бора-Хөлдү,
Чырык көрбес караамайны.
Чыылганга аян тудар
Сыгырга дег боостаамны.

© ГБУ МЦРТИРНШ

Агар-акпас Бора-Хөлдү,
Ай-ла көрбес караамайны,
Амытанга аян тудар
Амырга дег боостаамны.

Барасканның баарын суйбаар кайгамчыктыг хоюг үннүг бызаанчыны эдип орар аспанактың доңгураа дег чазы-биле эптиг-ээлдек тыртып-тыртып, одуруг бүрүзүнүң төнчүзүнгеле «Оо дембил-дембилдээй!» деп ырлай бээрге, кадыг сеткил эригип, хаа-дүжүметтер безин карааның суун ижип, оо богда, Бай-Тайганың ыды-кужу, балык ышкаш, үнү чидип турган дээр чүве!

Ооң ыяңгылыг хөгжүмү аржаан сугнуң дому[1] болуп, арга-арыгның чимис-кады болуп, кижилерге ачы-буянны чедирген дижир. Барбаан-четпээн чери чок ат-сураглыг ыраажыны хүндүлээш, Бай-Тайга ынчаар-ла ыры-шоор, тоол-тывызыктың чурту болган.

Ук ырызын бодап көөрге, ол кижи алызы-ла Хемчик куду Чадаана чоогу чурттуг болгу дег. Ооң ырында кирген хөл ол черде болдур ийин. Караа чок-даа болза, алыс боду берге кижи-дир ийин. «Тээлиге тептим, Базаракка бастым» деп турган Амыр-Санаа байдалдыг алдырар-туттурар чүвези чок эрес эр-дир. Кончуг аныяанда Көп-Сөөкке хөөмейлептерге, бир кижиниң азыранды делег уруу оон чарылбайн, олчаан аңаа барып алган.

Канчап диттигипкен уруг боор деп бо силер бе? Ийе, ол амыр эвес айтырыг: караа көзүлбес кижиге баары дээрге кадыр туругдан шураары-биле дөмей берге шиитпир болбайн.

Олар сорулдажы[2] берген. Айдың кежээ аныяктар оймалыкта аяңга чыглып алгаш, ойтулааштап турганнар. Аттыг-сураглыг игилчи демги Дембилдейни каяа каар, Ала-Кула аъдынга ушкарып аппарып алганнар. Ол шагда аныяктар одаг долгандыр турупкаш, хомус-биле сорулдажыр. Хойлап чоруур хомузагын шелип тургаш, дужунда турган туралаан уруу-биле азы оглу-биле бүдүү чугаалажы тыртып алырлар. «Шенектежип туруп-туруп, шеттер ишти кире-ле бээр» деп чүвези ол-ла болгай.

---

[1] *Аржаан дому* — аржаанның эмниг шынары дээн уткалыг.

[2] *Сорулдажыр* (*сорулдаа* деп сөстен) — өг-бүле тудар деп дугуржур, ынакшыыр.

© ТувГУ МОЛ ЭТ ИРНШ

Дембилдей игилиниң үнү-биле чергелештир дыңнап орарга, делег уруг олче көрүп, хомуставышаан кожамыктаан турган:

– Иженгеним бүдүп болбас,
Ийи караам сенде-ле бе.
Ишкен чемим шиңгээл болбас,
Ишти-баарым сенде-ле бе.

Бүгү-ле кичээнгейи дыыжы кулааңда барган ыраажы кыстың кожамыын дыңнай сал-ла, хомузун алгаш, харыылаан:

– Ийи караың менде болза,
Иштим ынаам бол даан, уруг.
Ийи хылдыг игилимниң
Хөөнү болуп чораай-ла сен.

Делег кыс одаг кежир улам шиитпирлиг үн-биле харыы туткан:

– Кулугурнуң кулуксаанын[1],
Ийи караа болу берейн.
Кулаан долгаар игилиниң
Ийи хылын чүглеп чоруйын.

Делег кыс бодунуң даңгыраанга шынчы болуп, Дембилдейниң игилиниң хөөнү болуп, дендии ынак эжи болган. Улус-чоннуң аңаа бээри-даа харам чок. Ааржы-саржаг, алгы-кешти, Ала-Кула аъды угбааже, чүдүрүп бээр. Алдын хөлдүң аңгырлары дег, олар черле чарлып болбас, чалалга бүрүзүнге даңгаар кады чоруурлар. Алыс тыпкан олчазын олар иелээ-ле ажыглап база орбас, кады-кожа эш-өөрүнге ийикпе, ядыы-түремик улуска үлеп бээр ындыг буянныг эжишкилер-дир.

Сандак чүгле хөгжүмчү эвес, ол үениң деңнели-биле элээн эртемниг кижи. Ол Моолдуң Улуг-Хүрээ чедир судур өөренип чораан. Чер, делегей, амылыг бойдус, кижи дугайында ооң билиглери, карачал кижилерге бодааргa, ушчок делгем. Чогум хүрээ-хиитке улуг эрге-дужаал тудуп чорбаан болгаш, ол аңгы демиселиниң дайлымы-биле хувискаалдан барык когарааваан.

– Шажын соңгаарлаан, эрволус бурунгаарлаан. Ёзу-төре ам Иленей башкының ному-биле хөгжүүр – деп, ол хөөре-

[1]*Кулугурнуң кулуксаанын* – хөөкүйнүң кээргенчиин дээн уткалыг.

© ГБПОУ РТ ИРНШ

гилээр. Хувискаалды чөрчүвейн хүлээп, ооң суртаалынче чоорту сиңнигип орган, харын-даа бурунгаар үзелдиг кижилерниң бирээзи.

– Улуг кижиге чаш кижиниң уяны чедишпес, чаш кижиге улуг кижиниң мергени чедишпес. Бо оолдуң човалаңын чиигедир талазы-биле мен черле элээн оралдажып көрейн, Багыр. Кижиге эш-ле херек ыйнаан – деп, ол бир-ле катап кожазынга сүмелээн.

– Ой, ынчанмайн канчаар, күжүр акым! Буян-на боор ыйнаан. Бертен күжүр: «Школага өөретпес силер» дээш, ууш үндүрүп[1] хөлчок. Үжүк көөр карактыг эвес, хөөкүйнү канчаар боор.

– Үе-чергези эртем-сургуул дээш шуужуп турда, ооң ынаар чүткүп орары чөп. Салым кызаан деп чүвени чаш чүве каяа билир. «Эргээ өөренме, бергээ өөрен» деп үлегер бар болгай. Мооң иези хөлүн эрттир ажаап тур ышкаш. Ону дыка аагайлаан ажыы чок, чуду-кара чорукка өөретсе эки. Ыяштан көвүдеди чарып каалы. Ол ону өгже дажыглазын.

– Канчап?

– Хендирден херип каай. Ону эдерти маңнап турар апаар, көөр сен.

Күш-ажылга кижизидилге – кандыг-даа эртемче эге базым-дыр. Эртем кижиден тура-сорукту негээр. А тура-сорукту чүгле күш-биле чедип ап болур, амыдыралга сонуургалын база оттурар.

Суглаар черже хендирден шөер. Дош кылыннаан, айыыл чок. Суглап турзун, хан-дамырын сайзыраткай аан бо.

– Ээта, чөп-түр, акый. Эр кижиге күш херек болбаска.

– Чогум каш харлыында кылаштай берди бо, дуңмам?

– Үш харлыында кылаштай берди бо.

– Үш харлыында. Көрбестиң хараазы ол-ла болгай. Сайзыралга шаптык болуп чыткан. Төрүмелинден көрбээни ол бе моң?

– Ай-даа четпээн чаш чүвени улаанут тавараан. Суму эмчизинге аппарган бис. «Дүрген-не Кызыл чоктап, карак эмчизинге аппарыңар» дээн. Аппаарывыска, чырык көрбес кижи-дир, хөлү эрткен дээн. Ол-ла. Улаанут каданнааш, карак шоон үрей дээпкен-дир дээр чораан.

---

[1]*Ууш үндүрер* — хирээннээр, могаттынар.

© ГБНУ МО РТ ИРНИ

– Ат-даа чүве-дир але. Хамчык-думаа хай болган-дыр. Чогум кадыы эки-дир мооң. Эрези база кончуг. Мындыг кижилер чүге-даа торулбас, бир чүвени чедип ап болур. Мооң караа кулаанда болгаш холунда арткан кижи-дир.

Кижи амытанда беш медерел деп чүве бар болгай: угааны, караа, кулаа, чыттаар думчуу, сөс сөглээр дылы. Арткан дөрт медерели бүдүн-бүрүн боорда, амыр эвес эр-дир моң. Дыка муңгарава, дуңмам. Согур кижи улуг эртемни чедип болур деп номда бижээн чорду. Бо оол черле анаа эвес эр-дир, эки кижизидер бис.

Шораан шөйүп каан хендирни эдерти кылаштааш, суглап-даа эккээр, ачазының чарып каан ыяжын дажыглаар, дөрге олуруп алгаш, тараа дээрбелээр – кылбас-ла чүвези чок апарган. Күш-ажылга хандыкшаан тудум, ооң шугулу чидип, чазык, хөглүү аажок апарган.

Сандак ирейниң эки салдарын Чакыймаа үнелеп-ле ханмаан. Ада кижи база-ла анаа орбаан. Ол өөнүң мурнунда тей ужунга суг төп тургаш, чуңгу кылып берген. Шораан аът бышкаан алгаш, шөйүп каан хендирни өрү маңнап үнүп-ле каар. Чылбыргай бышкактың харга чылгыры аайлыг эвес, Шораан харлыг дүвүнү доюлдур шимеңнедип-ле бадар, чүгле чүрек сиилээр. Ажыг чывар арын-башты чымылады үрер, Ак-Хол ооң-биле демчээрежип, харыңайнып ойнавышаан, кады-ла чаржып бадар, хөглүү аажок.

Аккыр энчээн эжинген Шөгүрнүң чараш сыннарын бичии оол көөр кежик чок-даа болза, ооң чаш харын холунга тудуп, бут адаанга кыйыраарын дыңнап, эмиг ышкаш тейжигежинден сииледип баткаш, бедиктиң магазын билип, өкпе-чүректи ырладып кээр арыг агаарын бүгү мага-бодубиле тынып турган.

Ачазы торлаа дузаа кезерде, оглун каар эвес. Дузакта торлааның салдырткайнып турган даажын Шораан ыраактанна ачазын мурнай дыңнап каар. Кулактың дыыжы чоруу шак-ла ынчаар бойдус-биле сырый харылзаага улам быжыгып орган.

– Ачай, дузаавыс куруг эвес-тир, сылдырткайнып турлар, экизин! Кара-бөскектеривисти харын-даа дилгилер чивээни ол-дур аа.

– Ой, шынап-ла кара шаар! Дүрген, оглум!

© ГБНУ МОБУ ИРНШ

Багыр оглун четкеш, маңнап-ла каар. Шораан хараган дөзүнде далдыраан торлааның дузаандан алгаш, бир будубиле черге чедир баскаш, даянгыыжы-биле бажынче дырт кылыр. Ооң белинде дизии чоорту аартап келир.

– Эр кижиниң олчазы – эргин артаарга-ла деп чүве бо-ла болгай, оглум!

– Боларның өртээ-биле кыдырааш, сумка садып бээр сен аа, ачай?

– Ынчанмайн канчаар, оглум.

– Артыынга Сандак кырган-ачайга таакпыдан база.

– Чөп-чөп. Башкызын уттуп болбас.

Кыштың өөрүшкүзү

Эки чүвени манаары – чаа өөрүшкү. Шораан ынчангаш сургуулдарның кышкы дыштанылгазын четтикпейн манап турган. Даайы Сотпа, дуңмазы Олчаңмаа келирге, оларның-биле кады чуңгулаарын, анай-хураган тударын, тывызыктажырын бодап орда, даштын өдек аштап турган ачазы өөрүшкүлүг медээлээн:

– Сургуулдар келди-ле!

– Оой, экис! Кымнар-дыр, ачай?

– Олчаң, Сотпа, кым боор ой, база бир чолдак кара тоннуг кижи.

– Каям, ыяштан киирип эккелем, манчыдан база типтейн.

– Мен киирип эккээйн, авай!

– Изиг суугу, оглум, дыка далашпа.

– Экии, Шораан! Өскениңни але, аал!

– Экии! Шумбуу башкы силер бе?

– Ийе, ийе. Шагдагы ояар көрүшкен эвес бис. Дораан танып кааптың аа!

– Ийе, харын чыл ашкан боор. Өгже кирип көрүңерем, башкы. Олчаң, бээр келем, эниим, чыттап каайн. Саваңзыыңны але, школачы кижиниң чыды безин онзагай аа!

– Багай акымга чоп ыяш кииртип турар силер. Кай, мен киирип аппаайн, Шораан.

– Ажырбас, эниим. Тонуң чөвүрээ апаар.

– Поок-хайт, уруумну! Чаагы кыза берген, холунуң соогун! От кыдыынче бээр олурувут шымда! Акың ыяш херекчок, торлаа дузактап эккээр, кылбазы чок эр-ле болгай.

© ГБНУ МО РТ ИРНШ

– Эр хей, Шораан! Эр кижи күш-ажыл кылырга, мөгешыырак болур.

– Башкының чугаазын таптыг дыңна, чээн. Шөгүрде шөлээн чүве чок, депшилге бар-дыр оо! «Эргээ өөренме, бергээ өөрен» деп чүве ол-дур.

– Сандак кырган-ачайның салдары-ла болгай. Ажыл кылгаш, кижи черле чалгааравас чорду. Анай-хураган-даа тутчур мен, алгы-кеш-даа эттежир мен.

– Эр хей! Экти, мойнуң делгемчип, арның додугуп, эр шинчи кире берип-тир сен, чээн. Аан кежээ чуңгулаар бис. Шумбуу башкы Сандак ирей биле ачаңның тоолун бижиир дээш келген кижи-дир.

– Шайлаңар, башкы.

– Чаа чылда подаараамны сеңээ эккелдим, акый.

– Ол чүң боор, Олчаң?

– Чаа чылда Соок-Ирейниң белээ-дир, акый. Камбээт, пряник, яблок, холуң кай.

– Оо! Боп-борбак чүве-дир але! Чыдының чаагайын аа!

Кыргыстарның кыштаанга хөглүг хүннер эгелээн. «Демниг сааскан теве тудуп чиир» дээн ышкаш, Олчаңмаа аваазынга дузалажып, манчы туткан. Сотпа баштаан оолдар ыяш хирээлээн. Шораан дээрбе тырткан. Багыр биле Сандак кажаа көржеңи баскан.

Оолдарның тус-тус ажылдары адакталы бээр орта, Сандак ирей оларны ам-на ёзулуг эр улустуң ажылынче эвилелдепкен:

– Бөгүн эртежик-ле тоолдап эгелээр-дир, оон башка «Каңгывай-Мергенниң» узуну аайлыг эвес, Шумбуу башкы бижип четтикпейн баар.

– Че-ве, буруладып кааптаалыңар! – дишкен соонда, ширик дажыглаан эрлер, чаъс соонда доюлган кымыскаяктар дег, шалыпкын хөделип эгелээннер. Сотпа чээнин, прицептиг машина дег, курунда чеп-биле баглап алган маңнап турган. Шораан көржеңни кужактап алыры билек, белинде «бурундуу» кадыш дээр орта, Сотпаның соонче маңнап-ла орар.

Ийи өгнүң шээр малын каттыштырыптарга, суурда дөргүл-төрелиниң кокшулу база бар болгаш, үш чүс чыгап турар.

© ТувГУ МОРТ ИРНШ

Ынча малдың кышты өттүр чиген сигениниң шарталган[1] өдээ ийи карыш ажыг. Ол хире көрженӊни кужак долдур алырга, балдыр ырбаӊайны бээр.

Чаагай манчы болгаш дүлген эът манап турар болганда, оолдар эрес-ле ажылдааннар. Кижи бүрүзүнүӊ кеткен фуфайказы чарын аразында дерге чыпшынып турган. Кажаа бузунга хыраалаан эрлерниӊ кирбиктери ирейниӊ ак салындан ылгалыр аргажок маӊнажып турганнар.

– Ок көдек, башкывысты танывадым, кырган-ачам деп бодадым! – деп, Сотпа ойнаарга, эрлер чир шоӊ дүшкен. Чонаада шоолуг каттырбас Багыр безин өлүп-далып турган.

Өшкү-хойнуӊ өдээнден бүткен өл ширикгерни өдек кыдыында хая кырын дургаар чыып үндүргүлептерге, бусталып-бусталып, агжайтыр хыраалай берген, ак аданнар дег, аянныы сүргей көстүп турганнар.

– Ында догдур, мында догдур кылынназа-кылынназа, Цагаан-Толагайныӊ ак бууралары дег, улгаткан ышкажыл, оолдар! – деп, Сандак ирей кажаадан үнүп келгеш, магадаан.

Агжагар ожуу-биле шынап-ла боскаан тевелер сагындырар көрженӊнерни чүгле Шораан, көөр караа чок болгаш, хомудай берген. Чакыймаа, ону эскерген чүве дег, шымдай-ла улусту кыйгыра каапкан:

– Манчы соой бээр, дүргедеӊер че! Хол чуур сугдан аппарып берем, уруум.

Чер согуназы-биле кылган манчыныӊ чаагай чыды оолдарныӊ өдексиин чидир бусталы бээрге, чаак суу алачайгаар-ла сайырап келген. Могап тургуже ажылдаан эрлер ону ыыды чиде берген аа берип органнар, чүгле шопулактарыныӊ даажы дыӊналыр болган.

Кышкы хүн удаар эвес, кежээ дүшкен. Хойлар, «хураганнарывыс дүрген ыдыӊар, эмиивис саамчыды» диген ышкаш, маагайндыр этчип каап, чоога куду догдурткайнып бадып турганнар. Анай-хураганныӊ алгызы кулак уюк.

Шораан казанак иштинче кире бергеш, хураганнар үндүр кагган. Ооӊ хураган таныырын Олчаӊ суглар кайгаан.

– Дөрт-Мыйыстыӊ оглу барды-ла, авай!

---

[1] *Шарталыр* — ширикгелир, тырлыр.

© ТувГУ МЭ РТ ИРНШ

Ол казанактан душкан-на хураганны үндүр октаваан. Баштай эдип келген хойнуң үнүнден танып алгаш, ооң хураганын мончуундан азы мыйызындан суйбап тургаш, танып алыр, ооң соонда авазынга чугаалааш, үндүрүп турган. Ужуктап саар азы ийис эжинге чагыштырып эмзирер – хой ыдары база ындыг-ла амыр эвес болган.

Анай-хураганны ыдып, казанактап каан соонда, кышкы узун кежээниң оюн-тоглаазы эгелээн. Эгезинде кажык-биле бодалашкан[1].

Шораан өөрүнүң холунда кажыктарның шыңгыраан даажын чижеглеп оргаш, ниити түңнү ийи-даа катап душтурган.

Олчаң акызынга эккеп берген патефонун ырлаткан. Манчакайның игилдээри пашта быдааның падыраарын база аарак хоюңнадыр куттулуп турган.

– Эх, ол шагда шак мындыг ырлаар-хааржак турган болза, Дембилдейниң бызаанчылаарын база мынчаар дыңнап орбас бис бе – деп, Сандак хараадаан. – Соруктугну көрбеспе, магалыын.

– Силерниң тоолуңар база ном-дептерге үнүп кээр. Келир үениң салгалынга улустуң аас чогаалын арттырган дээш, адыңарны чон утпас – деп, Шумбуу башкы чугаалаан. – Кыргыс Балчырович артты-ла бо. Тоолчу саттар уктуг болгаш, амыр эвес кижиң бо ыйнаан харын.

– Бир кезекти ыдып болур мен харын, башкы – деп, Багыр ээлчээн эрттиреринге беленин дыңнаткан.

– Баштай ыдар тоолдарыңарны чизелей шаап алыйн – дээш, башкы кыдыраажын аптара кырынга эптей сала берген.

– «Сүттеп ижер Сүмелдей», «Доктагана кадай», «Алдын-Чалаа», «Дойду куш»...

Терең кирбиктери көжүп каап олурар, шөйбелдир арынныг, кырлаң думчуктуг узун эр маспактанып каапкан «Шыяан ам» дээш, бадырып олурган. Сүрлүг демиселди азы адаанныг чарышты көргүзер черлерге ооң терең кирбиктери бирде бедик хавактың ортузунче бөлдүнчүп, бирде үстүнче, бирде адаанга, ийи хөлчүк кыдыында сывырташкан кундустар дег, шимеңейнчип-ле турганнар.

---

[1] *Бодалажыр* — ээлчежип адап оргаш, ойнакчыларның холунда чажырып алган кажыктарының түңүн тывар оюн.

© ТЫВИКОГИРНШ

Дыштанылга төнген. Сургуулдар өөренип чорупкан. Аал ээнзирей берген ышкаш. Шорааңга арай чалгааранчыг апарган. Ол каракты улуска адааргаан... «Үе-чергемден мынчап чыдып каарым ол бе? Багай эниим Олчаң безин номчуур, бижиири ушчок. Үлээр, казыыр, орустап-тывалап шүлүктээр – билбези-ле чок.

Карак чок кижи канчап эртем чедип алырыл? Эртем чокта, эртен-даа караңгы дээр-дир. Ындында-ла караңгы кижиге, эртем чокта, улам берге ыйнаан. Чоп кончуг хоранныг чоор! Ачамның саазындан кезип берген үжүктерин суйбап оргаш, дагыннаайн адыр. А, Б, В, Г, Д, Ж, З... Ам оларны эптей салып тургаш, сөстен кожуп көрейн: А В А Й».

– Ачай, бээр келем, дөрде үжүктер кожуп кагдым, чүү деп бижип каан-дыр мен?

– «Авай» дээн чүве-ле-дир, оглум.

– Ура-а. Шын-дыр! Хынадырымга, шын болду, эки-зи-ин!

– Эр хей! Эртемниң эгези ол-ла болгай, чаңгыс сөстен эгелээр. Үжен алды үжүктерни оглумга шуптузун оюп берейн, маңаа кылын саазыным кайда барды?

Багыр картондан үжүктерни ойгаш, оларны эптей сугар карманнарлыг сумкажыгаш кылып берген.

Холу-биле суйбап оргаш, үжүк танып, оон сөс кожупкан хүнү Шорааңга база бир чаа ажыдыышкын болган. Октаргайже карак ажываан-даа болза, човалаңны өттүр сагышка чырыш дээн хензиг херелдиң хыл дег үдү эң баштай ынчаар дежилген.

«Ужур бар-ла эвеспе! Үжүктү кижи холу-биле-даа танып ап болур-дур!»

Бир-ле хүн Шорааның бажынга кара хөктүг бодал кирип келген. Дөрге картондан оюп кылган үжүктерни чыый салып тургаш, ол авазынга чагаа бижип каан:

«Авай, мен Сандак ирей сугда бардым».

Чакыймаа үжүктерни кожуп, номчуй каапкаш:

– Чагаа бижээш, арлы бээр төл боор – дээш, Сандак сугже маңнаан.

Ол үеде Шораан орун хозунда чаштынып чыдып алган, каткызын тудуп чадап, өлүп-ле чыткан.

Авазы катап маңнап кээрге, эжик аксынга олуруп алгаш, «Хар-р!» деп чаа меңнеткен.

– Тыппазың-на чок, чүү кончуг кижи сен, эниим! Багай авазын коргутпас чоор, чүрээ чайлы бээр.

© ВТУ ИОРТ ИРИШ

Эдер-Куй

Куюмнуг час чоокшулап орган. Өдек кыдыы бусталып, өлүгеннеп эгелээн. Хүн карааның чылып, шыксыг апар чыдарын Шораан бүгү мага-боду-биле эскерип турган. Чылбай сырын чаакты суйбап, сактырга-ла, «часты эккелдим» деп сымыраныксаан чүве дег, кулакка сииледир эстегилээр.

Хар шылбыртыңнап чыткан. Мындаа чаа-ла кырлап эртип турган хөртүктү базарга, хөлүрт дээш кире бээр. Оңгулчиңгил улам көвүдеп орган ышкаш. Чогум кыжын болза амыр-ла болгай, базып орда, доң хар кыйырткайнып, хаяларга арта чаңгыланып турар. Ам ындыг чүве чок, хүн карааңга чер удумзураан ышкаш ыржым-на барган.

Карактыг болза, хаяларда астынгылаан селеме дег доштарны-даа чаптаай. Согур кижиге час колдуунда-ла куштарның үннери-биле билдинип турган. Кежээлерде аал артында куш-даа эдер, үгү-даа чаш уруг өттүнгүлээр, ындазында арай чииртими сүргей.

Частың дүнеки үннери коргунчуг, эртенги үннери тааланчыг болган. Удавас хамнааракtар ырлажы бээр, ынчан ылап чүрек таалаар. Чашкаадайлар, матпадактар чайтыгайндыр эде бээрге, хөглүг чайның хөгжүмү диңмиреп үнгени ол.

«Ак деп өң хар-биле өңнеш. Ай база ак.

Хүн кызыл, от кызыл, ону авамдан дыңнаан мен. Элдептиин аа, кызыл өң чылыг, агы шала соок?..

Хаялар сарыг, көк, өкпең... Мен оларның чүгле чаңгызын дыңнаар мен. Чаңгы база янзы-бүрү: өткүт, чидиг, чоон...

Чер кара. Кара дээрге оожум, дүн база оожум. А меңээ кандыг-даа өң чок. Мээң мурнумда бүгү-ле чүве муңгаш. Чүгле үннерни дамчыштыр азы суйбап тургаш, бодумну долгандыр турар чүвелерни дөзевилеп билир мен: борбак, шөйбек, бедик, кырлаң, бизең, чиңге...

Хаялар бедик-бедик, сүвүр-сүвүр, кадыг, соок, кыры хоюг. Ындыг болгаш, олар үннү дозуп, чаңгыландырып турар ирги бе? Кара кайгамчык аа! «А-а-у-у!» Мээң кыйгымны дуу бир хая өттүнүптү, ооң дужунда хая база. Че, ам шупту ууңайнчып туруп бердилер. Дыка-ла тенек хейлер аа бо!» Шораан хая кырынга хүнге дөгеленип, бодунуң бодалдарыбиле шак ынчаар чугаалажып орда, ону Сандак ирей кыйгырыпкан:

© ТЫВ.МОРТИРАШ

– Бээр кел, оглум! Буура кырында кара булуттар дирге-лип тур, удавас хадыыр боор. Эдер-Куйнуң хөөмейин барып дыңнаар бис бе?

– Оой, экис! Ынчаалы харын, кырган-ачай. Ам чаа чаңгы дугайында бодап олурдум. Часкы хаттар үрүп кээрге, Эдер-Куйну хөөмейлеп эгелээр дээр-ле болгай. Тоолзуг куйнуң ырын дыңнавайн, бо өртемчейге канчап дириг чоруур!

– «Дириг чораан назынында диңмиттиг-ле чорбас бе» деп ырлажыр ышкажык, эр хей! «Чечен менде, чечек черде» дээр эрниң бирээзи сен-не-дир сен, Шораан. Че-ве!

– Че-ве!

Бичии кижиниң буянын болгаш улуг кижиниң мергенин үлежип өңнүктешкен, бирээзи көрбээни чок ак баштыг, бирээзи дыдыраш кара баштыг ийи кижи Шөгүрнү өрү четтинчип алган үнүп бар чорааннар.

– Эдер-Куйнуң чиге дужунда ийде үнүп келдивис. Бедик деп чүвени билип тур сен бе, оглум?

– Билбес боор бе, кадыры кежээ-ле даг-дыр! Чүрек сииңейнип тур. Моон чуглуп бадар болза, октаан даш дег, ийни куду дукпуртуланып бадар-ла боор деп коргуп тур мен – дээш, Шораан каттырган.

Сандак ирей база каттырыпкан.

– Артывыста хаялар база каттыржып тур! Ау-у!

– Ау-у! У-уг!

– Чаңгының онзазын аа, кырган-ачай!

– Шыята, хат сыыгайнып келди. Ам-на дыңнаалап көрем.

– Сүлде бо! Дужувуста мургу-даа ышкаш чүве түүлейдир! Чоорту бүүңейнип эгеледи. Адыр, адыр, ам-на!

– Сыгыр! Сыгыр! Хат күштелзин!

– Сси-и! Ссү-ү-ү!

– Күүс-күүс! Хат күштелип олур! Ам-на дыңна!

– Авайы-ым, ам-на хөөмейлеп эгеледи!

– Бвү-ү! Үү-хүү!..

– Авыра! Ылап-ла хөөмей! Ол кандаай куюл, кырган-ачай? Дириг кижи ышкаш. Хөктүүн аа?

– Ол хаяны өттүр арга чарыында бир ааскаш куй бар. Өскээр чугаалаарга, хаяның ортузун өттүр ээргиштелип, бир талазынче үне берген куй-дур ийин. Хат ооң ээргиштелип үнген хоолайынга чаңгылангаш, «хөөмейлеп» тура-

© ТувГУ МОРТ ИРНЦ

ры ол-дур. Кым билир, бурун шагда бистиң өгбелеривис бо куйну-даа магадап чорааш, ону өттүнүп хөөмейлей берген чадавас. Үнү чок хаязы безин ырлап турар кайгамчык чер-дир ийин.

– Харын де. Ам демгизинден бедик үнде бүүгейнип тур. Оо, богда, шынап-ла хөөмейзиин!

– Эдер-Куй дыка-ла бедик дагның кырында ийин моң. Чаа-Хөл шынаазы дуу-ла чаттылып чоктаан. Улуг-Хем дөвүн, ак аргамчы дег, дыйлаңайнып бадып чыдыр. Чаш кижи сээң келир үең, шак ол делгемнер дег, ажык. Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар. Караам чок дээш муңгарава, оглум. Кижи кандыг-даа бергелерни шыдажып эртер. Шөгүр сынын ашканывысты бодап чоруур сен. Бо кыжын үжүк таный бергениң демдээ ол болзун.

Эр кижи сураанынга албан чедер деп чүве бар. Че, ам бо сынның кырында чаңнык дүшкен чарт дыт бар. Оон бызаанчы ыяжындан барып кезип аалы.

Четтинчип алган ийи кижи арт кырында бизең хаяларлыг куу арысканга келгеннер.

– Кудай ойнаан ыяшты, үш чыл болганда, ажыглап болур дээр чүве. Мен бо дытты назы бара көрүп келдим. Чаңныкка чара шаптыргаш, олчаан каңналып калган ыяш чораан. Шаанда бистиң Чөвүлээр бызаанчының адаккы ыяжын моон алган. Үстүкүзүн шыгын үндүр хайындыргаш, ышка кадырган шивиден кылып каан. Аа богда, ооң эткири кунук[1] кижи ыглап орар чүве чораан!

– Ийи аңгы ыяштан кылыр ужурлуг турган-дыр аа?

– Ужурлуг-ужурлуг. Бызаанчының хос бажы-даа, ынудаа үннү чаңгыландырып үндүреринге херек. Шиви үннү арай хоюдар. Кижиниң төрээн үнүнге чоок, хоюг болза, эки болгай. А дыт кадыг болгаш, дузалал үннү чаңгыландырып, каастаарынга херек. Кандыг-даа ыяш шириленип каткан тудум, улам эткир апаар.

Чаның хылын чуктаары база-ла ужурлуг. Үннү бедидир шөерге, сыйылавазын дээш, шала чымчак аян киирип хоюдары ол.

Сандак чугааланып тура-ла, чартык кулаш хире доорбаш чартыын оя шаап алган. Ону согуурга, кыңгыңайнып турар болган.

---

[1] *Кунук* — уян кижи.

© ГБУ МО РТ ИРНЦ

– Охо! Эткири ана эстеме[1] чүве боор аа, кырган-ачай!

– Чугаажок. Ам чүгле бызаанчыны сиилбип кылыры арткан. Чалбарып каайн адыр. Арттың улуу сенде болзун, арттынчактың улуу бисте болду, аттыг-сураглыг Шөгүр-Тайгазы! Бедиктерниң аялгазы берттиг шораан салым-чолду чиигедип чоруур эш болзун! Эдер-Куйну дыңнадывыс, эткир ыяжың алдывыс! Өөрүп четтирдивис, эки эдилеп каар бис. Салым-чаяанны хөгжүм-биле байыткаш, чаңгыс-саарзык чоруктан ойлап, сая-сая кижилерниң аразынга хей-аъттыг, сен ышкаш бедик алдарлыг чоруур бис, Эдер-Куй!

Агар-Элезин

Артыы-Халыынның Агар-Элезин – бойдустуң база бир боду бүткен элдеп хуулгаазын тывызыы болгай. Ырактан көөрге, саргыяк дег каътташкак-каътташкак мугур сарыг тейлер чыдар. Хат-шуурганның оюну ооң хевир-дүрзүзүн өскертип, бир янзы сиилбип каан болур. Оран-делегейни одурту чиң сөөрткеш, могап-шылаанындан доктаай дүшкен тевелер-даа сагындырар: бирде-бирде «кергиекке куткан ышкаш, кезек талга аскан ышкаш» чумур-ла ояар, тоол шагның удаан кымыскаяктары-ла үзүк-боолук, борбак-борбак чымаарара берген чыткылаар.

Шораан кызыл-даван кылаштап орган. Элезинге буттуң сүстүнери элдеп солун. Салаалар төлүрт дээш, элезинче шымны бээр, оон ушта базарга, элезин салаалар аразы-биле кижиргенчии аажок соолаңнадыр агар, чамдык черлерге, хөртүк кырлаан ышкаш, шуут-ла чуңгулап орар, агар элезин, хоорган тараа ышкаш, аажок изиг, ында сиңген хүннүң чылыы кижини чиңнеп эгелээр. Сактырга, кижиниң бажын авазы-даа дырап турган ышкаш, шуут-ла чындыраарып каар!..

Согур кижи ону сактырга, хоюг, кызыл…

– Эң бедик дөңче үнүп келдивис. Мээң чуңгулап өскен Агар-Элезиним бо чүве. Адыр, туттунуп алгаш, кожа бадыптаалы. Че-ве!

– Ур-ра-а!

– Бажың аткаарлат! Оха-ай. Ок кадалып дүжер болза, айыылдыг. Элезинге хөмдүрүп каапса канчаар…

[1] *Эстеме* – эмин эрттир.

© ТЫВУМОНГТИРНШ

– Ур-ра-а! Шиинейнип-ле олур, самолёт-ла! Др-р!

– Богда, көшкелени берип-тир, дүрген тур! Холуң кай! Бээр бол, чоогадан үнүп аалы.

Кышты өттүр шимчевейн чыткаш, хар суунга кыры тутчуп калган элезин хенертен сөктүп бадарда, суг саарыпкан чүве дег, шиигейни-ле берген. Ооң чөремеленчек карты черчери-биле, тепсипкен чүве дег, «шыг-г-г!» кылдыр тыынайнып арлып чоруп каан. Элдеп-чиктиг элезин көшке, үерлээн хем дег, сииңейнип, ийи кижиниң кырынга кээрге, бакка девидээннер. Көрбээни чок Сандак безин угааны албаарап калган, чооганы өрү кезек хараганныг кадыг черже дерибузу шаагайны берген чүткүдүп-ле органнар.

– Аа, өршээ! Мындыг-даа чүве көрбээн мен, корга бердим, оглум!

– Элезинниң шиилээринден кулаам түүңейни берди. Аа, богда! – деп, Шораан айыыл эрте бергенинге өөрүп чугаалаан.

Олар ам-на каттыржыпкан.

– Кончуумну-даа! Угааным чанып бар чыдары ол-дур. Элезин одунмаанда, эртежик аңаа чуңгулап болбас дээр чораан. Ээте, кончуумну, бурунгуларның чагыын уттуп бар чыдар.

– Чүге ындыг чүвел, кырган-ачай?

– Ой, та, оглум. Хуурмак[1] чугаа ыйнаан. Агар элезинге аза бойлаар[2], айыылдыг дээр боор… Бо-даа болбаан чүведир. Моон соңгаар бээр келбеңер, оглум. Олчаң биле силер ийи багай чаш улус чораан болзуңарза, суг элезин көшкеге бастырып каар силер. Төвүт чуртунда элдеп коргунчуг элезинниг даг бар дээр чораан. Хенертен казыргылаан элезин агып бадарда, хөй чиңчилерни ооң белинге олчаан хөөп каапкан. Ол черде кижи сөөгү ак сай. Сөөктер, шуурган болганда, элезинче шымны-даа бээр; чамдыкта хүн дээп орда көөрге, сам ойнаан койгулар[3] дег, хөй кижи баштары, аксы-дижи шаарарган каттыржып хөглээн аг-шериг ышкаш, үнгүлеп кээр…

– Иий, чиирттимин!

---

[1]*Хуурмак* – меге, овуузун.

[2]*Бойлаар* – чыглыр, бөлдүнчүр.

[3]*Койгу* — бурган масказы (беш куу кижи бажын хаваан долгандыр кадап алган масканы койгу дээр).

©ТЫВ.МОРТИРНШ

– Ол болза халап деп чүве-дир. Бо чоруувус дугайында кымга-даа ыыттавас сен.

– Чээ.

Ийи кадарчы аалга келгеш, агар элезин дугайында кымга-даа ак хар ашпааннар. Ол чорук өңнүктериң чажыды бооп арткан.

Шораан бойдустуң хуулгаазыннарын бүдүү иштинде кайгап чораан. «Агар-Элезин, Эдер-Куй – өртемчей тывызык-биле долу-дур оо! Бир эвес тывызык чок болза, кижиге чалгааранчыг ыйнаан. Чүгле эртем-биле оларның чажыттарын тайылбырлап болур. Дүрген-не школага өөрензе!»

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Шораан» деп тоожунуң ийиги кезээнде караа көрбес оолдуң амыдыралчы туружунга, ооң салым-чаяанының улаштыр сайзыраарынга салдар чедирген маадырларның дугайында чугаадан кылыңар.

2. Шумбуу башкының кылып чораан ажылын канчаар үнелээр силер? Аас чогаалын чыып бижээн эртеминнер дугайында медээден кылыңар.

3. Дарааазында үзүндү Шорааннның кандыг аажы-чаңын бадыткап турарыл: *«Карак чок кижи канчап эртем чедип алырыл? Эртем чокта, эртен-даа караңгы дээр-дир. Ындында-ла караңгы кижиге, эртем чокта, улам берге ыйнаан. Чоп кончуг хоранныг чоор! Ачамның саазындан кезип берген ӌжӌктерин суйбап оргаш, дагыннаайн адыр. А, Б, В, Г, Д, Ж, З... Ам оларны эптей салып тургаш, сөстен кожуп көрейн: А В А Й».*

4. Соруктуг деп кымыл? Оон өске кым деп ыраажылар, хөөмейжилер билир силер?

5. Чаңгыс чер чурттугларыңар аразындан чечен-мерген, ыраажы, хөгжүмчү улус билир силер бе? Оларның дугайында медээлерден чыып бижиңер.

6. Эдер-Куй, Агар-Элезин дугайында үзүндүлерни аянныг номчуңар. Шээжи-биле өөреиниер.

7. Караа көрбес ыраажы Дембилдей дугайында үзүндүнү өске чоннарның литератураларында чогаалдар-биле деңнеңер.

8. «Тываның тос эртинези» деп альбом-биле таныжыңар. Ук темага хамааржыр киноларны көрүңер.

9. «Агар-Элезин, Эдер-Куй – өртемчей тывызык-биле долу-дур оо!..» деп темалыг чогаадыг азы дыңнадыгдан бижиңер. Тываның онзагай булуңнарының дугайында немей бижип болур силер.

© ГБУ ИО РТ ИРНЦ

Тайгага чайлап өөренген мал иштик черге шыдажыр эвес, ымыраа-сээкке мажыңайнып-ла эгелээр, сыңар чер тыппаан чүве дег, маңнажып туруп бээр.

– Чер баарлыг амытанның оозу чөп, эът дылдыг кижини ынчаар тудар болза, халак-тилээн төп, хилинчээн чугаалай бергей. Элезин дылдыг адыгуузунда чүү боор, «Курттуй бердим, кулугурлар, чүнү көрүп ор силер?» дээр харыктыг эвес, кудуруун содуңнадып чиде халчып турары бо ыйнаан – деп, Сандак бүдүү байдалды тодаргайлаан. – Чечек-чимис хадып турар сериин тайгаже үне бериңер, ургуларым. Удавас сургуул тараар, Олчаңны ынчан ушкарып алгаш, чеде бээр мен.

– Изиг Шөгүрге канчап чайлаар сен, кырган-ачай?

– Бистиң бо каш малывыс маңаа пат өөренген, чылдың чайлаар болгаш тараа кадарар ажылым база бар. Ам канчаар, хүлээнгени күштүг, чортуп чайлаар мен ыйнаан, оглум.

– Тарааны чоп кадарар чүвел, кырган-ачай? Маңнажып чоруй баар мал-маган эвес.

– Ха-ха! Маңнажып чоруй барбазын барбас-ла харын. Ынчалза-даа ону чиир дээш, олче маңнажыр амытан кончуг хөй: хой-өшкү база мал, күске-күжүген, дуруяа куш – кайызын ол дээр! Хоютку салбайтып калбаска, дуруяаның чазыйы ана чүден дора, дош ышкаш чаагай тарааны узун думчуу-биле төө шаап кааптар.

Тоол шагда чаңгыс борбак үрезин бүдүн өртемчейни чемгерген чүве дээн. Чаа-дайын чаа төнген. Ада-чурт ашчутта берге үеде-дир, оглум. Ынчангаш хол куруг орары арын-нүүргe багай, ачаң канчап дерги садыы кылып турардыр. Ол-бо арык-сумун кулактап, суггаржып-даа чыткай мен.

– Эмдик аътты өөредир, чаа этти чартталдырар. Кезек шенеп көрем, акым – дээш, Багыр оглунуң бызаанчызын ирейге тутсупкан.

– Шак-ла ындыг. Чаа этти хөнүдер деп чүве бар. Чугуң чор бе, каям, Шораан.

Өңнүктер өг хөлегезинде Сандак ирейниң кылган чаа бызаанчызын магадаан органнар. Ооң өзээ саат өңнүг ак-сарыг дыт, а кыры шала хүреңзимээр пөш. Аът бажы болгаш ку-

© ГБУ МО РТИ РШ

лактары – кызыл-хүрең хараган. Хылдары ак хар дег аът кудуруу – дыка-ла көрүштүг эт болган.

Чазының хылын чуктап чоруй, Сандак:

– Адыр, өгге бараалыңар. Изиг хүнде даштыгаа үн орта үнмес боор чүве – дээн.

Ол дөрге барып олурупкаш, бызаанчының хөөнүн бодунуң үнүнге чижеглей киирип алгаш, өгбелерниң хоочун ырын бадыра берген:

Бууларган Буураны,
Бугаланган Демир-Сугну,
Кажарарган Буураны,
Кажааланган Демир-Сугну.

Хоюг болгаш шала шөйдүнчек аялга аяс даң хаяазының Буура кырынга чоорту чырый бээрин, бедикке чеңгип[1] турган чуга булуттарны эртенги хүннүң херелдери алдыннаптарын чырык хөөннүг мажор[2] аяны-биле чуруп эгелээн. Аялга ынчаар-ла чоорту хоюп, Буураны алгап орда, ирей оожум чугаалап орган:

– Чаш богбаны-даа болза, көзүрүнге хан дүжүрбес дээш, чоорту мунуп өөредир, чаа бызаанчыны база-ла ындыг, теппиже-ле бедик үннерге албадап, кайы хамаанчок хирээлеп болбас, чоорту эдиктирер. «Ээзиниң эви-биле, ээгиниң доңу-биле» деп чүве бар. Бызаанчы база, дириг кижиниң сеткили ышкаш, дыңнангыр. Муңгак-даа аялганы кажан, каяа ойнаарын кижи бодап чоруур. Аяс дээрден дораан-на диңмиреп келбес. Баштай бүргээр, оон сидиреди кудуп кээр, че, оон-на кудук-чайык…

Сандак «Өскүс касты» хөлүнде шай аартап орар улустуң тоону-биле, оон чоорту кударадыр ойнагылаан.

– Боду эдер эт-тир, оглум. Эгезинде черле ындыг, арай кыжыраң, чоорту хөнүге бээр, дириг кижиниң үнү дег, ыяңгылап орар чүве апаар. Чүгле өйлээр сен! Бо хире ширилени берген ыяш каш-даа кижи назынын көөр. Кырган кижиниң холунуң буянын кагбайн чор, оглум. Хөгжүм сээң чонче орууң болзун.

– Четтирдим, кырган-ачай! Эки ойнап өөренир мен. Ачай, бызаанчы кылып берген кырган-ачамга бир өшкүден берип көрүңерем.

---

[1] *Чеңгиир* – ыңай-бээр көжүп турар.

[2] *Мажор* – хөгжүмге хамаарышкан сөс, байырымныг дээн уткалыг.

© ГБУ МО РТ ИРНШ

– Ажырбас-ажырбас, оглум, белээм болгай аан.

– Эр хей! Шевер кижиниң холун черле актаар[1] апаар. Бурун чаңчыл ындыг-ла болгай.

– Че харын, арай деп саап ижер малдан ойталаарга кайын боор. Багай кадай амыраар ыйнаан.

Чайның башкы айының бир эки хүнүнде Чакыймаа шайының үстүн Буураже чажып турган. Ол хүн олар Чиңгеже көжүп үнүпкен. Аалдың улуг өгбези караа көзүлбес оолдуң бажын чыттап каан.

– Байырлыг, кырган-ачай!

Ийис анайлыг, инек дег эмиглерлиг дөңгүр ак өшкү кажаа иштинге эдип туруп калган.

Олчаңны ап чорааш, Сандак Чаа-Хөл өөреникчилеринге чагып орган:

– Бо күзүн маңаа караа көзүлбес оол өөренип келир эвеспе... Алыс боду өткүт угаанныг, шоваа эр. Човалаң эдилээн кижиге карак-кулак болуп дузалажып чоруңар, оолдарым. «Аскак кижиниң чанынга саа базар, селби кижиниң чанынга караан базып алгаш, чугаалаар» деп өгбелерниң чагыы-дыр...

– Орукту баштай истээн кижи бисти эдертир сен, уруум. Оон башка мен кайнаар, кымче кирерин уттупкан мен.

– Ажырбас, ачай. Аъдывысты херим иштинге баглап кааш, директорнуң өрээлинге баар бис. Силерни үдеп киирипкеш, коридорга манап турар мен.

– Кады киргеш, органың дээре, канчап билир, дуза боорун. Дыка байысаар деп энир бодуң чугааладың чоп, Олчаң.

– Ынчан арай хөөредипкен мен. Кортпа-кортпа, Шораан, кижи билбес чүве айтырбас чораан. Ынчан, шынап, Сынаа башкы турган, ол дыка шыңгыы. Ам Хойлакаа башкы-ла болгай. Ол дыка эки-дир ийин. Чымчак.

– Кадыг-чымчаан канчап билир, көөр карактыг эвес. Баргаш, тудуп-суйбаар эвес.

Адашкылар каттыржыпкан. Шораан черле тывызык, девидексеп чораан сеткилин оюн-баштаа-биле оожуктуруп алган.

Багыр кедээр көөрге, Шанчы бажының шарланнары, «алдын-сарыг өңү-биле күстү баштай бис көрдүвүс» дишкен

[1] *Холун актаар* – хөлезинингe кандыг-бир чүве бээр.

© ТывИКОПТ ИРНШ

ышкаш, чалбыышталдыр хып турганнар. Челер-Ойнуң чүгенииң суглуун ол шыңгырт кылдыр шеле каапкан. Сериин сырын эстеңгирлеп, сеткил-сагышты сергеди үрүп келген.

Ыштыг өгден чырык школаже, оон улай ак ордуларже эртем сүрген караа көрбес оолдуң оруу ынчаар эгелээн. Ол орук характыг кижиге безин каалама эвес. Каш катап шораан-берттиг, кадыр сынныг. Ону чүгле дадыккан турасорук болгаш изиг күзел шыдап эртер.

Азаның бичези кончуг дээн ышкаш, Олчаң алгы-кышкызы кулак түүлээр, каттышкан анай-хурагандан дора хөй сургуулдуң ортузу-биле чара чүткүп чоруп орган. Шорааннy чедип алган ачазы ооң соондан чыда калбазын кызып, дери төктү берген шошкуй аарак базып орган. Сыгыларын шугумнар дег баскылап каан көк-көк костюмнарлыг, ак моюндуруктарлыг, кызыл галстуктарлыг, холдарында чечектер туткан ара-түмен ажы-төлдүң өөрүшкүлүг арын-шырайын көөр эвес, Шораан, хаяларга хартыгадан оглун хопталаан хөй таан чиилээн ышкаш, ыыт-шимээнниң ханаларга чаңгыланырын кайгап чораан. Даңгаар мындыг чүве болза, башкының чугаазын кижи канчап дыңнаар?

– Карааң көр, язы! Мурнунда кижини!

Уш-баш чок ону ужур таваргы дег тенекпейлерге хамаарыштыр улуг оолдарның шириин алгызын дыңнааш, ол харын чүгээр оожургап чораан. Сотпа дег улуг оолдар бичиилеринге болчур болза эки-дир. Ол мурнунга камгалал кылдыр көдүрүп алгаш чораан холдарын болчукчуларга ооргалангаш, ам-на салып бадырыпкан. Улуг оолдар кезек көксенген соонда, чазыыл чок шамагалар, ужарның шимээн-дааштыг агымының оожум ээремге келгеш, намдай бээри дег, шыпшыңна барганнар: «Ой, оолдар, караа чок кижи-дир. Кш-ш!..»

«Ш» деп үнге сымыраныышкыннар, дүктүг-арылар ыыды ышкаш, кулакка анчыы сүргей чаңгыланып чорупкан. Имилеме характарның олче шивегейлеп турганын Шораан эндевээн. «Кончуг саңгапайларны! Мени кайгап турарлары олдур. Аастарын бөөшкүннепкен чүве дег, шимээн бардылар. Согур кижи көрбээн болгай аан, болар».

– Оо, адашкылар, экии! Шумбуу башкының чугаалап орар оглу бо ышкажыл. Адың кым ийик моң?

– Шораан.

– Харың кажыл?

© ГБУ ИРТ ИРНШ

– Он ийи.

– Ол-даа ажырбас. Архангельск чурттуг Михаил Ломоносов, ашак диртип кыжыртып турза-даа, хамык байларның кырынга үнгеш, орус чуртунуң улуг эртемдени болган. Назында барымдаа чок, кол-ла чүве – чүткүлдүг өөренирде.

– Шыдаар-ла шаам-биле чүткүүр мен, башкы.

– Кашка чедир санап шыдаар сен?

– Муңга чедир чайлыг мен.

– Казыыр, кадарынга кандыг сен?

– Муңнуң иштинге муңгарлыр чүү деп.

– Па, ынчаарга бир класска олурган херээң бар бе!

– Олчаңның билир чүвезин чайны өттүр дооза өөренип алдым.

– Хирезин көрүп тургаш, ийи классче-даа шилчидипкей. Бо бижикти алгаш, оглуңарны интернатка чыттырып каңар, эш. Дыка сагыш човаваңар, ажырбас. Башкылар аңаа онза кичээнгейни көргүзер апаар. Ол дугайында бодум-даа хайгаарап көөр мен.

Чолдуң оруу – човалаңның ыызы

Шораан, мени буруудатпайн көр. Чогаалымга «согур» деп сөстү ажыглаар дээш, дыка-ла дидинмейн келдим. Ол сөс хөлүн эрттир кадыг азы каңдай ышкаш сагындырар. Ам бодап олурарымга, бистиң өгбелеривис чүвени чиге-ле чарт сөглээринден арай сестир: өлген дээрде, «бурганнаан» азы «кызыл дустаан», улуг кижилерни хүндүлээринден ойзукыйзы шолалаар, согур деп човалаңны кээргээнинден «караа багай» азы «караа көзүлбес» деп чымчадырын кызыдар улус бооп-тур. Ынчангаш селби кижиниң чанынга караан базып алгаш, чугаалаар, аскак кижиниң чанынга саа базар деп мерген угаадыгның үнүп келген ужуру-даа ол.

Баштай ушкан эжин шоотпас деп чүве бар. Аскак кижиниң чанынга буттуг-ла мен дээш маңнап ыңай боор болза, оон эпчок чүве кайда боор. Өгбелерниң үлегер чугаазындан алгаш көөрге, кол-ла чүве кижиниң мага-бодунуң четпезинде эвес, хамык ужур угаан-бодал культуразында болгаш мөзүшынарында-дыр.

Хөй чондан шала хоорук, шөлээн өзүп орган элээди өңнүүм, сени ниити чуртталга чери – интернатка эккеп каг-

© ГБПОУ РТ ИРНШ

дым. Ында кандыг-даа аажы-чаңныг кижи бар. «Чыланның шокары даштында, кижиниң шокары иштинде». Бо үлегерниң овур-хевирлиг дээжи колдуунда карактыг кижилерге чедингир болза-даа, сен кижилерниң агын-даа, каразын-даа чоорту биле бээр сен.

Коңганың үнү – эртемче кыйгырган чаа үениң кыйгызыдыр. Ол – чолдуң оруу. Аңаа удур шаптараазыннар туруп келзе, черле ундарава. «Эргээ өөренмейн, бергээ өөрен» деп, Сандак ирейниң чагыын утпа.

Аваң сени чүге Шораан деп адааныл! Сээң салым-чолуң шораан-берттиг, аңаа муңгарылба, оглум, эр кижи кандыг-даа кадыг-бергени шыдап эртер деп элдээрткени ол эвес ыйнаан.

Че, ам киирилдем соксазын, тоожумну уламчылаайн.

Олчаңмаа акызын чедип алгаш, эжик чоогунда ийи дугаар одуругда партага аппарып олуртуп каан.

– Соңга чоогунга олурарга, өске шимээн кичээнгей чардыктырар, артында хөй сургуулдуң ыыт-шимээни башкының чугаазын дыңналдырбас, хана эдерип үнер-киреринделаа эптиг, бо-ла дээре боор, акый.

Шораан, дуңмазы «акый» дээрин бодаарга, чоогунда өске кижи чок-тур деп билген. Улус аразынга болза ол ынча дивес, акызы дуңмазындан бичии класска боорга, чованчыг деп чүвени Олчаң эки билир.

– Партага олурарга, магалыын аа, эниим. Эптиин! Хоюун! Чүгле көөр болгаш бижиир турган болза...

Шораан улуг тынган. Олчаң ону эскерип кааш, куюлдурган:

– Бир класска-даа үр болбас боор сен. Директор башкы кезек када хиреңни көрүп тургаш, өрү классче шилчидер бис диди чоп. Башкының айтырыгларын сүрээдевейн, бодамчалыг эки харыылап тур.

Коңга эдипкен. Сентябрьның аяс хүнүн өттүр хүлерниң арыг үнү «кың-кың» кыннып, кара сугларның болгаш сарыг бүрүнүң бышкан шынарын чарлаксаан чүве дег, шартылааның хөгжүмүн дуй базып, школа девискээринге ыяңгылыг тарап турган.

Резин улдуңнары дыгырткайнып турар чаа идиктерлиг оолдар, уруглар классче сөктүп кирипкеннер. Ажык эжиктен эзиннелген агаар-биле хөй кижиниң тыныжы ооң арнын

© ГБНУ «ИМОПТ ИРНШ»

изиңнедир үрүп келген. Согур оол бир чеже бодундан човааны ол ийикпе, чүс-чүс карак ону шивегейлеп келген ышкаш боорга, бүгү боду изиргени берип-тир. Эжик ажыттынып орда, ооң артында бир-ле оол бар-ла шаа-биле «Ш» деп үжүкке үнүн дыңзыды аарак сымыранган:

– Башкы келди, туруңар!

Сургуулдар, хойган торлаа дег, дүрт кылдыр тура халышкан. Шораан база туруп келген.

– Эки-и, оолдар! Олуруп алыңар.

Башкының үнү дыка чымчак, барык-ла ие кижинiң бодунуң төлүн чассытканы дег, эвилең дыңналган. Шорааннның девидээнинден кирижелген нервилери ам-на салдынып, ооң мурнунда тараа хоорган изиг пашты оттан эзипкен чүве дег, дериткенинден мойнунга чыпшына берген хөйлеңи хенертен соолаш кылдыр адырлы берген.

Журналда даңзы ёзугаар кыйгырып оргаш, кижи бүрүзүн тургузуп, танышканының соонда, башкы самбырага үжүктерни бижээш, оларны кыдырааштың шугумун барымдаалап тыртарын таваар айтып турган. Ол чамдык өөренiкчилерниң чанынга барып, демир-үжүктү шын тударын безин көргүзер болган.

Башкы Шорааннның чанынга чедип келгеш көөрге, ол самбырада үжүктерни парта кырында картондан оюп каан үжүктер-биле ол-ла чурум ёзугаар чыскаай салып орган. Согур оол бодунуң аргазы-биле кичээлдеп органын көргеш, башкының чүрээ шимирт дээн. Аңаа канчаар дуза кадарын билбейн, башкы кезек алаңзый берген турган.

Караа көзүлбес кижиден кандыг-ла айтырыг салыр ирги дээш, бүгү класс база шимээн барган. Хензиг када үзүктелген ыржымны чүгле соңга шилинде муңгашталган ымыраанның ыыды үзе кирипкен.

Башкы эпчоксуна бергеш:

– Сеңээ бо үжүктерни ким кылып берди? – деп айтырган.

– Ачам оюп берди. Үжен алды үжүктерни холум-биле таныыр мен. Чугаалаан-на сөстериңерни бо үжүктер-биле кожуп шыдаар мен, башкы.

– Ынчаарга эки-дир, Шораан. «Бөгүн сентябрь бир» деп домакты кожуп көрем.

© ГБНУ «ИОЦ ИРИНШ»

Согур оол сумказындан кассаны ужулгаш, чада салган соонда, ооң карманнарынга үжүктерни суккулааш, домакты кожа каапкан.

Бүгү класстың кичээнгейи база катап ында барган.

– Ынчаарга кашка чедир санап билир сен, Шораан?

– Муңга. Оон-даа ыңай. Үлээр, көвүдедиринге хирелиг дээрден башка, кадар, казыырынга шору мен, башкы.

– Ынчаарга бир класска үе чидирип олурган херээң бар деп бе. Комиссиядан тургускаш, өрү классче шилчидерин бодап көөр бис. Ачаң чүнү кылып турарыл?

– Дерги садыы кылып турар, авам дасык[1] даргазы.

– Эртем-билиглиг өг-бүле-дир. Оларның салдары болбайн. Кичээл сөөлүнде чугаалажыр бис аа.

Коңга эдипкен. Олчаң бодунуң клазындан бир оол эдертип эккелгеш, чугаалаан:

– Таныжып алыңар. Интернатка кады чурттаар эжиңдир бо, Шораан.

– Мени Шораан дээр.

– Мени Кечил дээр. Холуң кай. Өңнүктер болур бис. Менден четтинип ал, үнгеш кээли.

– Олчаң, сен чорувут, эниим. Кечил эжим мени кезек четсин. Эй, аал, бо шамагалардан дыка улуг-дур мен бе? – деп, ол ооң кулаанче ээге аарак сымыранган. Кечил чаа эжиниң өде-чара, шоваазын ооң бир-ле дугаар чаңнай каапкан аажызындан эскерип кааш, өөрээн: «Мындыг эр-биле өңнүктежип болбайн канчаар».

– Сээң эктиңге-даа четпес думаа-халаңнар-дыр, аал. Коңга эдипти, клазыңга аппарып каайн че.

Өөредилгениң чымыжы ширтек сыраан азы чүң ээрген херээжен улустуң ижи-биле дөмейзимээр болза-даа, бир-ле элдеп сөглеттинмес таалалдыг болган: кезек-кезек чүгле демир-үжүк тыылаар, ында-кайда думчуктар дагжаар. Шак ол ыржым доктаай дүжер аразында, демги соңга шилинде ымырааның ыылаары дыка тода дыңналып кээр.

Ак саазынга көк будуктуң изээн угулзаларын көрбес-даа болза, Шораан кижи-биле чугаалажыр үжүктерни танып алыр дээш, бүгү-ле күжүн үндүрүп, бижиттинип орган ко-

[1] *Дасык* – 1930–1940 чылдар үезинде херээженнер чөвүлелин ынчаар адаар турган.

© ТывГУ ИРНШ

жаларының кызымаан магадаан. Эртем чедип алыр дээнде, кым-даа ындыг-ла болбайн.

Коңга база катап чапсарны чарлапкан. Ол мурнунда партаның эрииндеи туттунуп чорааш, дашкаар үнер дээш көөр эвес, хөөкүй, аңаа турган будук шилин чууп бадырып-тыр.

Бичии Шеңнениң дерин төп оргаш, бижип алган үжүктерин көк будук хөме-ле барган.

Хайыраан кыдырааш!

Ак кыдыраажы будук борашкаш, көзүлбейн бааргa, Шеңнениң сагыжы караңгылаш-ла дээн. Ол хомудааш, мөөрей берген:

– Карааң согур кижи сен бе!

Шораан баштайгы согугну ынчаар алган. Борбак шилге холунуң дээпкенин, шала кырынче ооң кыңгырткайндыр чуглу бергенин, оон төгүлген суук чүүлдүң бодунуң холунга соолаш дээнин билген-даа болза, Шораан Шеңнениң хомудаанын четче билбээн. Ынчанмайн канчаар, ол хөөкүй бодунуң үүлгедииниң кол-ла ялазы ак саазында дээрзин көөр эвес. А Шеңне болза арыг, чараш кыдыраажын будукка былчапкан дээш, ол шагда кончуг ховар будуунуң шили бусту бергени дээш хомудаан болгай. Күжүрнүң кылыын ооң дүгдүне берген хавааидан, чаштар долган карааидан көрген болза, Шораан буруузуна бербейн. Хамыкла ужур ону көрбээнинден база согур деп сөглеткенинге, арнынче чиге шаштырыпкан чүве дег, ол хомудай берген.

Шораан кедип чорааны кара карааның шилин ушта соккаш, буду-биле чуура тепсепкен:

– Ийе, согур кижи мен! Көрүп алыңар!

Ооң карактары алараш дээн. Ол ийи холу-биле арнын дуй туттунупкаш, ыглай берген... Будукка борашкан кыдыраашты хараадап турган Шеңнениң «аарыкчылары» ам-на Шорааның талазында келгеннер:

– Ыглава че, акый. Шеңне сени билбээн-дир.

– Сени көрбес кижи деп билбедим, акый, буруулуг болдум.

Шеңнениң үнү сириңейнип, шын-на сеткили-биле акымайлап чаннып турганын билип кааш, Шораан ам-на: «Бичии «шамагалар» аразында улуг кижи мөөреп турар кончуумну» деп бодундан човай хона бергеш, ыглавайн барган.

© ГБУ МО БТИРНШ

– Мээң кыдырааштарымны ап ал, эниим. Мен дөмей-ле аңаа чүве бижиир эвес мен.

Шораан хеден сумказындан элээн каш кыдырааштыужулгаш, Шеңнеге берип каан. Ол эпчоксуна-эпчоксуна бирээни алгаш, өскелерин Шорааның сумказынче дедир суп берген.

– Чемненир өй чеде берип-тир, сени столоваяга чедирип каайн, акый.

Шеңне Шораанны чедип алгаш, столоваяже углапкан. Чолдуң оруу ынчаар човалаңның ыызы-биле эгелээн.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Сандак ирейниң Шораанга чагыгларын сактып көрүңер. *«Бызаанчы база, дириг кижиниң сеткили ышкаш, дыңнангыр»* дээн сөстерниң утказын канчаар билдиңер?

2. Шорааның школага чедип келгениниң дугайында үзүндүнүң психологтуг байдалын тодарадып, уран-чечен номчуңар.

3. *«Селби кижиниң чанынга караан базып алгаш, чугаалаар, аскак кижиниң чанынга саа базар»* деп мерген угаадыгның утказын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар.

4. «Чолдуң оруу ынчаар човалаңның ыызы-биле эгелээн» деп чогаадыг бижииринге тааржыр сөзүглелдерни ушта бижиңер.

5. «Слепой музыкант» деп чогаалдың автору кымыл, өөренген чогаалыңар-биле харылзаазын тодарадыңар.

Чогаалдың утказынга хамаарышкан ниити айтырыглар болгаш онаалгалар

1. «Шораан» деп тоожунуң темазын, идеязын тодарадыңар.

2. Чогаалдың кол маадыры Шорааның долу овур-хевирин тургузуңар.

3. Кол маадырның прототивин тодараткаш, кымыл ол дээрзин сайгарып чугаалажыңар.

4. Композитор Солаан Базыр-оолдуң чогаадыкчы ажылының дугайында дыңнадыгдан бижиңер.

5. Чогаалчы Черлиг-оол Кууларның кандыг чогаалдарын билир силер?

6. Солаан Базыр-оолдуң бижээн ырларының даңзызын тургузуп, аялгаларын сонуургап дыңнаңар.

7. «Эргээ өөренмейн, бергээ өөрен» деп темага чогаадыгдан бижиңер.

© ТувГУ МОЛ ТИРНШ

Көк-оол Допуевич
ЧАМЫЯҢ
(1931–2004)

ХАНЫ ДАЗЫЛ

Суурнуң төп кудумчузунда эң улуг, эң чараш бажың онза шиник көстүп турган. Соңгалары улуг-улуг, ханалары бедик-бедик. Черге демирлерден каңнап кылган угулзалыг улуг эжиин, манза херимин дээр-биле өңнеш кылдыр будуп каан. Эжик бажында Хөй-Терек ортумак школазының адрези шил хоо өттүр кылаңайнып турган.

Улуг эжиктиң кыйында, хаай идиптерге, боду-ла сенчилени бээр бичии эжиктен каткы-хөглүг уруглар бөлүк-бөлүү-биле шуужуп үнүп турганнар. Туткан сумкалары кижи-кижиниң хирези-биле улуг-бичелиг. Хөй кезииниң күскү тоннарының хөректери ажык. Оон кызыл галстуктар чайнап, кыс уругларның чаштарында кожаалары чылыг бөртчүгештер адаандан өң-бүрү хөлбеңейнип чоргулаан.

Школаны алгыдыр тудуп, чаа дериглер-биле четчелээнден бээр элээн үе эрте берген. Ынчаардагы директорну район төвүнче бедик албан-дужаалга депшиде берген чүве-дир. Чаа директор дораан тыпты берген. Кожазы директорлар аңаа душкаш: «Чолдуг үрен-дир сен, чаг иштинде бүүрек дег, эгелеп тур сен. Бистер чарык деспиден эгелээн болгай бис» – дижип, илейтир-ле адааргалын сөглеп турганнар.

Шынап-ла, эрги директор школада бар эки чүүл бүрүзүнге угаан, дерин сиңирген кижи дээрзин билбес кижи ховар. Ооң үезинде школа кабинеттиг башкылаашкынче шилчип, ажылы шулуудаан. Ооң сурап тыпкан дериг-херексели, ажылының бай дуржулгазы балалбас ис бооп артып калган. Ол истиң тода соргаа бо башкылар өрээлинде безин көстүп турган: дөрүнде өңнүг телевизорлуг, көрүнчүктелип турар хүреӊ шкафтар, столдар, чымчак сандайлар салгылаан делгем, чырык өрээл. Ханаларда шимелде безин барык-ла

© ТЕКУ МО РТ УКРНШ

олчаан. Ындыг болур-даа ужурлуг. Амыдыралдың дүрүмү ышкажыл. Кандыг-даа салгал өгбелеринден өнчүнү алыр, ону арбыдадыр, сайзырадыр хүлээлгелиг.

Чүгле ажылдаары артып турган. Амыдырал соксаш дивес болгай. Ажыл база-ла ындыг. Ынчаарга бо школада ажыл чогум канчаар чоруп турарыл?

Бүгү дерии бүрүн-бүдүн өрээлде башкылар чөвүлели чыглып, бирги улдуңнуң түңнелин чугаалажып турган. Өзек айтырыглар удавайн башкарлы бергилээн. Өөредилге эргелекчизи Нина Михайловна допчу харыызын доозары билек, директор сөс алган.

«Чаг иштинде бүүрек дег» эгелээн директор Бады Хоюг-оолович ортумак шилгедек сынныг, хоюг хүрең шырайлыг, бедик, долу мага-боттуг, дөртен чоокшулай берген күдер кижи чүве-дир. Ол Нина Михайловнаның өөредилге-кижизидилгелиг ажылга берген үнелелинге катчып, кылдынган чүүлдерни немей санагылап, чугаазын эгелээн.

Өрээлдиң бир ханазын дургаар салган чымчак сандайларда кезек башкылар директорнуң чугаазын аажок кулак салып дыңнаан органнар. Оларның аразында ортумак сынныг, бажының хүрең дүктери кидин көгерип орар, делгем хавааңда сыгыглар сомазы арбыдап келгилээн, терең кирбиктиг, саргылзымаар каракгарлыг кижи блокнодунга демдеглел кылып орган. Ону Алексей Тоорукович дээр. Ооң Агар-оол деп фамилиязын дорт адап орган кижи чүгле бо школада эвес, бо Хөй-Терек суурда, бо районда ховар-ла боор. Черле ынчаш, башкыларны фамилиязы-биле адаар дээрге, чүге-ле ийик, ааска эптешпес, дыл ээлбес. Чок-ла болза «башкы» деп сөстү кожуп адаар. Шаг шаандан кандыг-даа улус эргим, чоок кижизиниң адын адаардан эрткеш, удур көрүп, улуг ыыттап безин дидинмес чораан. Ооң-на салдары бооп чадавас. Ынчанмайн канчаар, кижиниң эки башкызы ада-иези-биле дөмей-ле болгай. Чамдык оолдар, уруглар күзүн школага келген дараазында эскет чок кадында башкыларын база «авай» азы «ачай» деп салчай адаптарын Алексей Тоорукович чеже-даа дыңнаан, чеже-даа чаптаан кижи-дир. Башкы өөреникчизинге ол хире чоок болбаан шаанда, бүгү назыда чүгле башкы ат кадагалап артып каар деп ол билип чоруур.

Бады Хоюг-оолович чугаазынга четпестерниң үнген чылдагаанын шын эскерип, оларны чайладыр аргаларны тып, сорулгаларны идип үндүрүп тура-ла, бодунга дээй бээр хире

© ТЫВУНИГТИНИ

чамдык четпестерни хоюглап, долганып, оюп, дидим шүгүмчүлел кылганнарга бирде кадалып, бирде сезиг ап, ойта дүжүп каап турган. «Кижиниң кошкак талазы дылындан дыңналы бээр, хөңнүнден көстү бээр чүве дээн. Аъдың өскээр аскымнай берди ышкаш» деп, Алексей Тоорукович, директорунуң чүнү чугаалап турарын кымдан-даа артык билир болгаш, хараадап боданган. Башкы намдары үжен чылдың нүүрүн көрүп келгиже, чеже илеткелдер дыңнап, номчуп, ында чеже бодалдарны деңзилеп, бодунуу-биле сайгара бодап, ооң-биле үүле-херээн нүүртеп, башкарбаан кижи деп. Ынчангаш ооң алыста оожум бүдүжү дүрген түңнел кыла кааптарындан оваартып келчикпе, бо хуралга санал бээр деп бодаваан-даа кижи чүве-дир, дораан тура халып, дорт удурланып үнеринден база чигзинип орган. Удуртулганың ат-алдары кезээде турар болгаш ону камнаар ужурлуг. Ам удаада Алексей Тоорукович ынчаар бодап, бодун туттунуп ап орган.

– Үндезин айтырыглар шиитпирлеттине берди. Ам чогум хоомай эвес. Ынчалза-даа колдуунда чүгле бадылаары арткан бир айтырыг бар – дээш, Бады Хоюг-оолович чугаазын доозкан дораан, бирде билээнде шагынче кайгап, бирде өөредилге эргелекчизинче айтырган шинчилиг көре каап чугаалаан.

– Баштай черле чугаалажып көрзе эки боор. Чүгле оон соонда бадылаар – деп, Нина Михайловна буу-хаалаарынга хөөн чок чаңы-биле директорну чазамыктай тыртып каан.

– Айтырыгның ужуру мындыг чүве бо, эштер – деп, директор база шагынче көрүп, далаш уламчылаан: – Нина Михайловна бистер бо айтырыгга хамаарыштыр чаңгыс хөөннүг улус бис. 6«а»-да Пар-оол Эрендиктиң энир чылдан бээр үүлгедиглери бажын ашкан кижи-дир. Бо чылын баштайгы улдуң дургузунда безин чеже оор кылып, арагалап, таакпылап, шош үүлгедип келди – билген, көрген силер. Аңаа удур кандыг хемчеглер алдынмаан дээр! База бажын ашкан чүве-ле болгай. Херек ам шагдаага четти. Пар-оолду школадан үндүргеш, тускай школаже шилчидер деп санал бар. Үндезин кылдыр хуралдың протоколундан ушта бижилге херек – ол-ла…

– Шын-дыр – деп, бир чоон үн дунук дыңналган.

– Катчыр-дыр бис – деп, ийи чиңге үн база немешкен.

Бир-ле кижи аар улуг тынган. Өрээл ишти ыржым-на барган.

© ГБУ «МОРЦ имени И.Ч. Ондара»

– Пар-оолду пионерден үндүрбээн-не болгай бис – деп, вожатыйның үнү дыңналган. – Ужурун эки билбес кижидир мен. Ынчаарга ажырбас-ла чүве ыйнаан.

– Ажырбас-ажырбас – деп, Бады Хоюг-оолович бир холун карбаш кылган. – Ооң баар школазында пионерлер чок эвес. Оон аңгыда, ооң өг-бүледе байдалын база көрүп турар чүве. Долу күрүне хандырылгазынга баар, амырай бээр болгай. Че, эштер, бадылаар бис бе? – деп, директор айтырып бар чорда, бир чидиг үн ону үзе шаапкан:

– Дөрт чүс өөреникчини өөредип, кижизидип тур бис. Чаңгыс өөреникчиге канчап дыынмайн турарывыс ол? Ынчаарывыска, таарышпас, эштер. Мен бодаарымга, харын-даа ыянчыг чүве-дир.

– Таптыг бодап көрүңерем, башкылар – деп, 6 «а» класстың удуртукчузу Шевер Чудай-оолович Хүрбелдей тура халып келген. – Школада чаңгыс Пар-оол чурум үреп, багай өөренип турар эвес. Ындыгларга бисте чаңгыс эвес башкы кылыын дамдыктап келди. Пар-оол дээрге ужурунда сеске өөренир кижи-дир. Ийи чыл катап олурган. Өскелерге чүгле ооң багай салдары чедип турар дээр мен. Ону ап каапсывысса, бүгү дөрт чүс өөреникчивиске чүгле экини күзээнивис ол болур. Опчоктарга кеземче болзун...

Алексей Тоорукович блокнодун хаай идипкеш, демир хыралыг көстүүн уштуп, карманнааш, саргыл карактарыбиле бир-ле чугула чүве дилээнзиг, бирде олурганнарны когзу көрүп, бирде дээвиирже кайгап, көзүлдүр-ле хөлзей берген. Ол хөрээн ажыда чөдүре каапкан. Кыйынында ханада чөлеп кааны холга эптештир улчугуп калган ыргак тудалыг, сарыг дая уннуг даянгыыжын туткаш, арай дүрген туруп келген. Даянгыыжының пөдүлээлиг ужун шалага пет кылдыр үстүргеш, оң холунуң кырынга бүгү деңзизи-биле көдүрлүп алгаш, оожум чугаалаан:

– Пар-оолду ынчанмайн көрээли, эштер. Оол-биле орта ажыл чоруткан бис бе? Хамыктың мурнунда мону саназа эки боор. «Эр кижиниң ырмазы үш» деп чугаа база бар болгай. Хуумда оон дыка бергезинмейн турар мен. Чергелешкек класс-тыр, мээң 6 «б»-же шилчидип көрзүңерзе чүл? Ол база кеземчениң бир хевири-дир. Бирээде, ол, ийиде, чүл дээрге...

– Алексей Тоорукович! – деп, 6 «а»-ның удуртукчузу шуут-ла үзе кирипкен. – Каттынығларның оруннарын солаанындан түң өскерлир бе? Бора бүдүн айтырыг-дыр, харыылай кааптыңарам.

© ТувГУ ИФ ТИКРНШ

Алексей Тоорукович шок дүжүп, директорже көрүнген. Хурал хүндүткевейн, аас доза хап орган кижини эскерзин кылдыр бодаан. Чок, директор чүнү-даа ыыттаваан.

– Айтырыыңарны ажыл-биле харыылаар апаар, Шевер Чудай-оолович. Амыдыралды чүгле сан эртеминге деңнеп бээривиске, таарышпас болдур эвеспе. Кедизи барып түң өскерли берген дижик, чүнү чугаалаар силер? Оол-биле, ооң ада-иези-биле тодаргай ажылдап тургаш, көөр херек...

– Ийет, ыңар, тодаргай ажыл чорутпаан деп мындыг силер ыйнаан – деп, Хүрбелдей база доза каккан. – Ынчап көзүлдүр-ле кижиниң күжүн, дерин довурак алдынче хөме теп кайын болур чүвел?!

Директор демир-үжүү-биле столду соктай каапкаш, чугаалаан:

– Оожум-оожум, башкылар! Ажыл чоруп-ла келген болгай, Алексей Тоорукович. Маңаа, Пар-оолга хамаарыштыр, школа баштаар чери безин холун хавартып алган дизе, меге эвес боор.

– Кижизидилге херээнге ажылдың санын эвес, дээштиин, сыныш чогун көөр – деп, Алексей Тоорукович белен салдыгар хире эвес болган. – Берге өөреникчиниң психологиязын шын билип, чөп башкарар, ооң кандыг салдарга алзып, кижизидикчиге канчаар, чүү дээш чөрүжүп турарын эдер херек. Кижизидилге ажылының шынарын, түңнелин дораанна карак-биле көрүп, хол-биле суйбаары берге, ынчалза-даа бир-тээ ажыл чоруп турган болганда, түңнели турар ужурлуг. Бөгүн бис кандыг түңнелди көрүп тур бис? Чок-тур. Бо дээш хамыктың мурнунда Шевер Чудай-ооловичини буруудадыр херек. Пар-оолду эде кижизидеринге чогум кандыг бергелерге үзүп турар бис, тодаравады. Оолду мээң клазымче шилчидериңерни дилеп турар ужурум ында.

Башкының дидим санал көдүрүп орарын билип, Нина Михайловна дораан тура халаан:

– Алексей Тооруковичиге бүзүрепсивиссе, черле чазыг болбас боор, эштер – деп, өөредилге эргелекчизи дидим чугаалап эгелээн. – Ооң байлак дуржулгазынга, чүткүлүнге, туруштуунга бүзүреп-даа келген бис. Ылаңгыя чогаадыкчы, тывынгыр чорук – ооң онзагай шынарларының бирээзи болгай. Ооң 6 «б» клазын көрүңерем. Володя Сарыгбайны эрткен чылын-на «берге» өөреникчилер даңзызындан ушта бижидивис. Ол чүгле башкының билдилиг күжениишкинииң ачызы деп шупту бүзүрээн бис.

© ТЫВУ КНО ВТ ИРНШ

Саналды Хүрбелдейден өскези шупту чая бадылапканнар, Пар-оолду 6 «б»-же шилчидипкен.

Ол хуралдан соңгаар, Хүрбелдей даш ханага дуглаткан чүве дег, Агар-оол башкыже белен-селен кылчаш кылынмас, безин орта менди солушпас апарган. Хуралга ол анаа эвес «ыңарлап» олурган болгай аан. Мооң мурнунда Алексей Тооруковичиге каш-даа шүгүмчүлеткен кижи чүве-дир. «Бо хуралга директор-биле талалажып алгаш, моюннап үне бээр боор мен» кылдыр бодааны база бүтпейн барган.

Ам аңаа харын-даа сезинчиг апарган. Бо Агар-оол деп кижи Пар-оолду башкарып шыдапкаш, Хүрбелдейниң холунуң кысказын сойгалаар дээни ол ирги бе? «Ындыг-ла амыр боор оң. Пар-оолду эдип алыр деп чыткаш, ырмаң сынып, ыргааң хөндүрүп алдың. Берге-ле эвеспе. Соңнай каттырган кижи эки каттырар чүве дээн» деп, Хүрбелдей дижин ызырны каап, шыжыгып боданган.

Бир катап Алексей Тооруковичиниң чок черинге башкылар аразынга мынча деп-даа орган:

– Агар-оол деп кижи кайын орта деп бо. Ам канчаар. Пар-оолду берип-ле кагдым. Көөр деп чаагай чүве бар болгай. Барып-барып чонга шоот, амытанга пат бооп, сотка олурза, когую ыйнаан. Ооң-биле чөрүжүп деп чүве буга думчуун чудуруу-биле үттээр дээни-биле дөмей чүве-дир ийин.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Автор дугайында медээден чыып бижиңер.

2. Номчаан эгениң композициязын сайгарыңар.

3. Дарааазында үзүндүлерде кандыг бодал илереттинип турарын бижип харыылаңар.

Чогаалдан үзүндү	Авторнуң маадырга хамаарыштыр үзел-бодалы
«Чолдуг црен-дир сен, чаг иштинде бццрек дег, эгелеп тур сен. Бистер чарык деспиден эгелээн болгай бис».	
«Кижиниң кошкак талазы дылындан дыңналы бээр, хөңнцнден көстц бээр чцве дээн. Аъдың өскээр аскымнай берди ышкаш».	
«Эр кижиниң ырмазы цш».	

© ГБНУ МОРТ ИРНЦ

4. Чогаалда кирген *«Кандыг-даа салгал өгбелеринден өнчүнү алыр, ону арбыдадыр, сайзырадыр хүлээлгелиг»* деп сөстерни тыпкаш, оларның утказынга, чижектер-биле бадыткап тургаш, делгереңгей тайылбырдан бериңер.

5. «Тускай школа». Кандыг школаны ынча дээрил?

6. «Алексей Тоорукович – ёзулуг башкы?» деп темага ажык чугаадан кылыңар. Ук чугаага сайгарар айтырыгларны сөзүглелден алгаш, бот-тускайлаң шынзыдыңар.

7. Чогаалда башкыларның овур-хевирин дараазында таблицага дүүштүр тургузуп, амыдыралчы чугаадан кылыңар.

Башкының ады	Даштыкы овур-хевири	Иштики сагыш-сеткили

8. «Берге өөреникчи...», «Бодувус кандыг бис?» деп айтырыгга бот-сайгарылгалыг, бот-шүгүмчүлелдиг чугаадан бериңер.

2

...Алексей Тоорукович бо черге, колхоз фермазының ийи класстыг эге школазы турда-ла, башкылап келген. Ынчан сууржугашты Чаңгыс-Терек деп адап турган. Шынап-ла, төп кудумчунуң кыйыынга хоютку дег чаңгыс чодур терек турган. Башкылап келген чылында-ла өөреникчилери-биле чаңгыс терекке кожа теректер олуртуп эгелээн. Беш чыл эртип чорбуже, бүдүн суур кара-ногаан теректер одуругларыбиле хаажыланы берген. Мону улуг улус база деткээни чугаажок. Өөреникчилерниң саналы-биле ферма суурун Хөй-Терек деп эде адаан, ферма удавайн сес чыл школалыг салбыр төвү апарган. Он чыл эрткен. Хөй-Терек ортумак школазы совхоз төвү болу берген.

Суурнуң кижилери чүгле сан эвес, шынар талазы-биле база өзүп орган. Алексей Тоорукович бот-өөредилге-биле дээди эртемни чедип алган. Өөреникчилеринден республикада сураглыг кижилер-даа бар апарган, ынчалза-даа совхозунда хөйү арткан.

Кижи бүрүзүнүң чуртталгазы тускай төөгүлүг. Бир эвес Алексей Тооруковичини ап көөр болза, бөгүн кадык, байлак

©ТывГУ МО РТ ИРНШ

чурттап олурар. «Чону – чоорган, хөйү – хөйлең» чүве дээн, ооң салдары турбайн канчаар. Ындыг-даа бол, кым-даа хүннүң-не орук олчазынга таваржып турбас. Бо назында Агар-оолдуң оруун кандыг-кандыг түрегдел, муңгаралдар доспаан дээрил.

Оон бээр мугур чээрби беш чыл эрткен. Агар-оол кижилер ышкаш төрээннерлиг, өг-бүлелиг, дун уруглуг чурттап турган. Уруу үш айлыг. Кадайы клуб эргелекчизи. Авазы ынчан-на алданнапкан, ол хиреде чиик, каң кадык, сөөгү быжыг кижи болган. Ол уругларының уруун ап, хирге-чамга дээртпейн өстүрүп орган.

Сууржулганың баштайгы чылдары. Башкының үшкү классчыларының ада-иелериниң хөй кезии кыштагларынга олургулаан. Ооң клазынга интернатка, класска-даа бо-ла доюлдура берген турар ийи опчок оол турган. Бирээзин көрүп турарга, чалгаазы-биле чер албас, бирээзи туразы улуг, хедер чаңныг. Чалгаа оолга «ийилер» салгаш турупкан.

Бир кежээ удудар дээш интернатка кээрге, ийи оглу чок болган. Башкының чүрээ чымырт-ла дээн. Даштын тос тостуң соогу чыккыңайнып турар дээрзи сагыжынга ам кире дүшкен. Буу-хаа аът ачылап, ферма эргелекчизинге дыңнадып, дуза дилеп турбуже, имир дүжүп келген. Чаяан бооп, эки аът таварышкан. Орук дургаар бичии истер кыры-биле челзип-ле орган. Улуг орукка каттышкаш, истер балалы берген. Бирде шанак азы боттаң аттыг улус изи, чамдыкта хой шыыры таваржыр. Чоокта кыштагларның улузу база дилеп үнген. Агар-оол чүгле орукту эвес, чоога, ыйгыл бүрүзүн кезий маңнадып, оолдарны адап, кыйгырып, кайда-ла кара бараан көстү-дүр, шаап чедип-ле кээр – хараган азы хая болур. Соокту ол эскербейн чораан. Буттары шылаан ышкаш болган. Мөгүдээн кижи сапыктыг аттанылпкан болган. Суурда бажыңнар аразы дег чүве кайда боор.

Узун даң адар чоокшулап келген. Суурдан-даа, кыштаглардан-даа дилеп үнген улус даг-дашты бир кылган, хилег-ле чоруп турган. Бир аалдың коданчы ыттары кажаазын ээрип турар болган. Кажаа иштин чырыда берзе-ле, ийи оол хой аразындан бо туруп келгеннер. Ам бир кезек кижи башкыны дилеп эгелээн. Аъдын тургузур мунгаш, чедип алган, каш баскаш-ла, чүм харже доңгая дүжүп чораан кижини, даң адып орда, тып алганнар. Суурга маң-биле эккелген.

© ЦЕНТР ИЗДАТЕЛЬСТВА

Бутка эптештир доңуп калган сапыктарны чара кезип тургаш, ужулган.

Агар-оол эмнелгеге ийи ай болган. Буттуң бирээзин кезип эмнээн. Ажылдап эгелей бергеш, колдуктаажын өш-биле каапкан. Аарышкылыг-даа бол, аскаан чажырар бодаан. Хоржок болган.

Бир холун көдүре каап кылаштаар, чандажы аажок. Качыгдалга канчап таварышканын мынчага дээр оон айтырганнар ховар-ла боор. Улус билир турган-дыр. Айтырадаа берзе, «чазыгның хайы-дыр» деп допчу харыы бээр турган...

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Чогаалда болуушкуннарның үезин тодарадыңар.

2. Эгеде *«Сууржулганың баштайгы чылдары»* деп домак бар. «Сууржулга» деп сөстүң утказын канчаар тайылбырлаар силер? Ол сөс Тывага болган кандыг чугула болуушкун-биле холбашканыл? Силерниң төрүттүнген сууруңар каш чылда тургустунуп эгелээнил, билир силер бе? Төрелдериңерден, улуг улустан айтырыңар.

3. Башкының өөреникчилери дээш сагыш салыышкыны канчаар илереттинген-дир, чижектер-биле бадыткаңар. Ооң аажы-чаңы өскелерге үлегер болур бе?

3

Эрендиктерниң өг-бүлези бо совхозче энир чылын чаа көжүп келген. Оолдуң адазы суурга чыл чыгам аар-саарлап келгеш, чоокта чаа тайгаже, ыяш белеткээр бригадаже, үнген. Соңгу иези ажыл чок, иже бергенде, кудук тып алган согур инек дег амытан чүве-дир. Бир-ле үүлгедиг ужун эрги класс удуртукчузу соңгу иезинге чаргылдажыр. Оозу карганып, көксенип-ле үнер: «Кончуг сарыг-кидисти, кончуг маңгысты! Моон черле орта кижи үнмес дээр мен. Көөр-даа силер. Кижи-бүрүс-даа моон дээре болгай. Шаар чүве» – дээн соонда тутканы-биле улдагылаар. Пар-оол, хол караш кыннырга-ла, бажын хап кезедип каан аът дег, чалданып чаңчыгып калган. Ачазы кежээ ажылдан кээп, бозага артаары билек, база чаргы улажыр. Ам ачазы хөделип эгелээр. Олдаа барыктыг, үргүлчү арагалаарлар – оозу кончуг. Ынчан Пар-оол бажыңындан кулак дыш үнүп чоруптар. Бажыңга ынчаар дора көрдүрүп алгаш, даштыгаа үнүп кээрге, бүгү-ле

© ТывГУ МОЭРИРНШ

чүве хөмүр дег кара ышкаш көстүр. Школага келирге, хамык улус ону кедеп турган ышкаш сагындырар. Дежурный өөреникчилер-даа «Пар-оолду, Пар-оолду»-ла дээр. Эгинден кээп алгаш, башкылар өрээлинче киире-ле бээр. Аңаа шак чыгам булуң ээлеп тура эрттирер. «Эттинип көрейн, соксап көрейн» деп та чеже аазаан. Оон-на улам бажынга чүве кирбестеп, башкылар айтырыг салыр-ла, угаап тыппайн баар. Бодунга чөгенип: «Бажымда, шынап-ла, саваң азы шаар кире берген ирги бе?» деп, секперээрин-даа дүжевес апаар. Чамдыкта өөрүнүң мурнунга бүдүү пөрүүргээр, кезик-чамдыын билири айтырыгларны безин харыылаарындан ыядыр, чоор ону дээш ыыттавайн туруптар. Ынчаар, чиг шалбаага дүшкен чөлдүр молдурга дег, хүнден хүнче чөгелин төткен кижи кызарын уттуп, кичээл үзүп, шөлээн чер дилеп, эгенип коргар дээр-даа чүве чок, дидим үүлгедип чоруп бээр. Ындыызын чугаалаарга, бертсинип, миннир дээр ужур-даа чок, башкыларга удур эрбенниг сөстер октаар, шыжыгар, маргыжар. Коридорга көзүлдүр-ле анаа чораан уругларны ужур дегээлептер, эпчок көрүнген, чаргы кылганнарны ыяап-ла үстүрер...

Үш оол дугурушкан шагында үнүпкеннер. Пар-оолдуң эктинде куруг тооннуг рюкзак халаңайнып чораан. Тайгасын кезиир дээн эвес, шуглак-дөжек, хүнезин-күштү чоор ийик, карманга ынанып чорааннар.

Элээн хайыы, чечек бүргээн аяңга келгеннер. Пар-оол «Северин» кыпсып сорбушаан, бүдүн хап таакпыны эштеринче октай каапкан. Демгилери база бурулады-ла бергеннер. Ооң идиктерин ушта тепкилеп каапкаш, чай оъду кескен чаваа-богба дег, көк кырынга ойта дүшкүлеп, кезек аңдаштанып алганнар.

– Хөреңгивисти санаар бис бе, солдаттар? – деп, Пар-оол үнүн чоргаар аян-биле өскертип айтырган. Ол ийи чүгүнде чыткан оолдарже ийи адыжын чада тудуп, час ойталап алган, каракгарын шийип алган манап чыткан. Оолдар дегийтле карманнарын үженгеннер. Адыштарже акшалар салдыртайнып, чоостар кыңгырткайны-ла берген. Санаарга, он ажа дүжүп турган. Пар-оол каттыра каапкан.

– Солдаттар эки ажылдаан-дыр. Тас-тыр оо! – деп бодунуң карманын үженгеш, каш акша уштуп, холуй туда каапкан. – Ажырбас-ажырбас, солдаттар. Аштавас бис. Бора-Хаак суурда кончуг эжим бар. Таныштырып каар мен. Чүс акша орнунга чүс эштиг чоруур херек. Ол менден хар-даа,

© ТЫВ МОРИАРИЙ

күш-даа талазы-биле улуг кижи. Кады чоруурга, хала чок, амыр-ла эр. Ижер, чиир чүве муңзавас. Дүне-даа, хүндүс-даа бо-ла чүктеп алган келир. Көре бээр силер...

– Ону садып эккеп турары ол боор але?

– Ынчанмайн канчаар.

– Ынча хөй акшаны кайыын тып ап турары ол?

– Ажылдап ап турар.

– Ады кымыл ооң?

– Ирей-оол дээр. Ачазы аңнап чорааш, адыг даялап кааш кээрге, авазы оол божуп алган орган. Ынчангаш оглун Ирей деп адаан улус эвеспе. Көре бээр силер, дыка шыырак эр. Мажаалай-ла!

Пар-оол командир-даа, кассир-даа хүлээлгени харыылаар болган. Акша, көпеектер мөөңү-биле Пар-оолдуң карманында барган.

– Бир улуг-хүн хостуг чурттаар бис, солдаттар. Алдан хонук холга чурттаар орнунга алды хонук хостуг чурттаар бис. «Аржаанныг» столоваязындан кежээки чем чиир бис. Капсырылданы эртежик садып алыр. Оон башка чеди шак четти дээш, талаар боларың. Будум-будум кылдыр кезиир, хырным-хырным кылдыр чиир, ижер, удуур, бо-ла-дыр, солдаттар – дигилээш, Пар-оол арган ээгилерин шагжаңнадыр каттырып-ла чыткан.

– Чаңгыс хонук дидиң чоп, Пар – деп, Артыш характарын чара көрүпкен, бо хереп орган.

– Командир планны өскертипкен-дир, канчаар сен – деп, Пар-оол дээрже кайгап чытпышаан, каткызын тыртып алган. – Эр кижи кадыг болур херек. Коргар, чанныр, ыглаар чүве турбас ужурлуг. Эр кижи кыс кижиден чүгле эрнинде салы-биле ылгалдыг деп бе? Чо-ок, дуңмай Артыш. Эрес-дидими-биле, эжинге берген сөзүн ээлээри-биле ылгалдыг чүве-дир, билдиң бе? Артыш шыдаар болгай аан.

Пар-оол ол-ла угаадыгларны эрткен чайын Ирей-оолдан дыңнап алган. Ам, сактып чадаар чүү боор, оларын шээжи-биле суглук чокка салгылай каап чыткан. Оларның аразында ачазының-даа сөстери бар. Пар-оол өндейип олургаш, баштай Артыштың арнынче хөглүг көргеш, Олегче эргилип, караан баскылаан.

– Артыш шыдаваска, кым шыдаар деп, эштер? – деп, ол хөөктүрүп айтырган.

© ГБПУ МО РТ ИРНШ

– Шыдаар-шыдаар – деп, Артыш арай боорда хүлүмзүрүп, харыылаан.

– Эр хей-дир! Шыдаар кижи – деп, Олег сагыжы ханып, ооң эктинге холун салып мактаан.

– Ол-дур. Сөглээн сөс деп чүве бар эвеспе, солдаттар. Командириңер дыңнап ор мен, көөр апаар мен – деп, Пар-оол дыңзыг үн-биле чугаалаан.

«Аржаанныг» совхозтуң төвү Хөй-Теректен ыракта улуг суур болган. Кудумчулары та чеже чүве! Пар-оол эштерин эдертип алгаш, кылаштап-ла турган. Бир бажыңның херимин ийи-үш-даа катап бакылаан. Таныыр бажыңы болза, та чүге кире бербес чүве.

Ийи эжин хөлегеге олуртуп кааш, чем садыынче кире халаан. Рюкзагы аартай берген бо келген. Дораан-на муңгаш ногаан талдар аразынче чүгүрүшкеннер. Артышты сыгай-сыгай, бир шил кызыл арага ишкеннер. Бичии аңдаштанып, хлеб хемирип, база бир шилди ажыдып турбуже, караңгыдаа дүшкен.

Артышты манадып кааш, ийи оол чоруткан соонда, мотоцикл идип келгеннер. Олургаш, ыңай-ла болганнар. Элээн ырап чорда, соондан от чыраан. Дүргени аажок. Сүргүн деп билгеш, «Восходунуң» чырыын өжүрүпкеш, кыйыында арыгже ээпкеннер. «Чык-чак»-ла диген...

– Олег... Олег, Артыш...– деп, Пар-оол оожум кыйгырарга, ынаар, караңгыже, доңгайган.

Олегти өрү көдүрүп кээрге, бажы халаңайнып турган. Мүн-не тынып турар. Артыш корга бергеш, ыглаарын соксап каан. Олег ыызы кээп, иштинде багайтыр ыыттаан:

– Чүгээр-дир мен. Силер кандыг силер? Уё-уё, ужам аажок ажып тур. Изиг хоорза хаарыпкан боор.

– Мээң адыжым ишти сөктүп каап-тыр. Чогум сөөк бүдүн хире –деп, Пар-оол ыыттаан.

– Мээң эктим шылап тур – деп, Артыш бир холу-биле суйбанган орган. – Бир холум угдунмас, кандыг аайлыг чоор.

Артыштың холу шынап-ла, өл баг дег, халаңайнып турар болган. Пар-оол өштүн, эктин суйбаан турган.

– Аарышкылыг-дыр бе? Салааларың шимчедип көрем.

– Уё-уё. Салаалар бичии шимчеп-ле тур.

– Че, даарта анаа апаар оң. Шылап турар болза, анаа боор чүве – деп, Пар-оол оожургаткан.

© ГБНУ МОРТИРИШ

Артыштың бир холун көдүргеш, хөрээнге чыпшыр тутсуп берген. Салып черле болбаан, халаңайны бээр, эгинге аарышкылыы аажок.

– Бо төкүлдейиңер мылчырлып каап-тыр, солдаттар – деп, Пар-оол буруузун базырып, оолдарны часкарар дээш каттырынчыг сөстер дилеп, ынаар барган соонда, халактайла берген. – Караа калбарып, рулю долгажып каап-тыр. Көрем, кадыг эрлер болгаш, шыдаан-дыр бис. Өске улус болза мөчүп каар ыйнаан. Шилде арткан чүвевис чоп чогул?

– Уштунуп чаштай берди ыйнаан. Эки диле. Оттан шавыт – деп, Олег ам-на чүгээр ыыттап келген.

– От шаккан херээ чок-тур. Шагда-ла чуурлуп каап-тыр.

Үрелик мотоциклди оруктан хайыы черде ыяш аразында оңгарже киир иткеш, озаң-биле дуй базырып кааннар. Суур ырак эвес, ам кылаштааны дээре апарган.

– Чоп коргарың ол ынчаш? Арыгже кире маңнадып чоорун ол? – деп, Пар-оол хараадавышаан чораан.

«Чырык черде оор кижи дег кортук кижи чок» деп ачам бир катап чугаалаар чорду, аалдар – деп, Артыш чугаалаан.

– Оон ыңай оорну сүрбеске-даа, дезип ыңай болур чүве дээн – деп, Олег база немээн.

Пар-оолдуң аксы хак дээн. Оолдар буруудады берзе, халап болур деп арга дилеп, кезек ыыт чок кылаштап орган. Бичии чазамыктап, ойзурун оралдашкан:

– Бистиң моовус чогум оор эвес, угон деп чүве-дир. Угон. Дыка ыытташпас-тыр, солдаттар. Чүгле бурунгаар!

Бора-Хаак суурга четкелек чорда, кезек сырын келген соонда, дээр чаап эгелээн. Эрлер: «Изивис дуй чаап каар дээн-дир» дижип, идээргеп базып орда, кайда боор, суггур чаъс кудуп туруп берген. Ыяш адаанга тураргa, чүден дора. Ыяап-ла моюн дөзүнге саарып туруп бээр. Пар-оол оолдарны эдерткеш, суурже маң-биле чүгүрүп-ле кирген. Артыш бир холун хөрээнде чыпшыр тудуп алган, буттары узун болгаш, улуг оолдардан белен калбайн чораан. Суур адаанда бир озалааш бажыңга келгеннер. Соңга, эжии чок ээн казанак. Кире халышкаш, сы туттунуп, шала кырынга олура дүшкеш, ынаар-мынаар хыйыжып чыткан соонда, хаарыктай бергеннер. Пар-оол уйгу кадында дыңнааргa, бир-ле кижи ыглап турган. Карактарын ора тыртып, оттуп чадап пат-ла болган. Арай боорда көрүп кээрге, Артыш эктин тудуп алган, уё-човуурлуг ыглаан орган. Эгин тулупталдыр ыжа берген.

© ГБУ ИФ ИРНШ

Дээрни дүнеки чаашкын кылайтыр чуп каапкан болган. Хүн чаа-ла дээп орган. Ынаар, ырак эвесте, кижи ыыттаан, сыгыт дыңналган. Инек сүрген улус-ла боор.

– Оода ыглавайн көрем, Артыш – деп, Пар-оол оожум чымчак үн-биле часкарган.– Улус дыңнап каар-ла болгай. Эр кижи мөңгере болбас чоор. Ужазынга баларганыр күске эвес…

Столовая ажыттынары билек, мурнун былаажып кире халышканнар. Олег балыг чыргазындан аскап чораан. Олуруп чадап каан – тура чемненген. Артышты сургап-сургап, холун боскааш, автобуска олурткаш, чандырыпканнар. Пар-оолдуң сагыжы ам бичии оожургаан. Ирей-оолдуунга чеде бергеннер. Эжикке дуңмазы бичии уруг чүгүрүп келген.

– Ирей-оол чок. Шош кылган дээш, шагдаалар бажыңнап каан – деп, ол тоор чок харыылаан.

– Кажан?

– Кажан деп чүңүл? «Бо ёраң-биле кажан-на ийик олурар сен» деп, ачам чеже сагындырып келчик. Сөс дыңнаваан маңгыстың шорузу ыйнаан.

– Па, кыс кижи эртип ааспыраан аа, мооң.

– Аксымга сөс шыгжавас кижи мен, чыдый бээр. Аастыгга аксым достурбас мен. Кедээр туруңар – дээш, уруг эжиин хаай тыртып алган.

Ийи оол оон чоруткаш, кудумчулап магазинче углааннар. Бир көөрге, удур мырыңай бо шагдаа кылаштап орган. Ояр-кыяр арга чок. Пар-оол серт дивээн. Олег хөлүш кыннып куду көргеш, Пар-оолдуң соондан ажытталы аарак кылаштап орган.

– Туруңар! – дээш, үстүү эрнинде чиңге кара салдыг аныяк шагдаа Олегте-ле барган. – Чүге аскап чор сен, оол?

– Будум аарып турар, эмчилеп чор мен – деп, Олег илдикпейн харыылаан.

– Мындыг аныяк кижиниң буду канчап аарый бээр чүвел, мегелеп тур сен.

– Шын-шын – деп, Пар-оол дооразындан дидимненип киришкен. – Аскаа база шын. Хой кадарып чорааш, хоюган аъттан ушкан кижи-дир. Буду берттинген.

– Кайыын үндүңер?

– Хөй-Теректен.

– Чүнүң-биле келдиңер?

– Машинага олуруптувус-ла. Бадылаптывыс.

© ТЫВ ИМОРТ ИРНШ

– Бээр келиңер. Мээң соом-биле – дээш, шагдаа иштики херектер бажыңынче углай кылаштапкан. Эрлерниң чүректери ушта халый бээр чыгап чораан. Думчуу чыттыг-биле дөмей, та чүү кончуг шагдаа ыйнаан! Дораан-на Пар-оолдуң сагыжынга Ирей-оол кире дүшкен. «Олуртуп каар» деп чүве бо ирги бе? Ат-ла болган херек». Эжинче бүдүү көөрге, демгизиниң карактары бугажыктар караа-ла, аажок хыйыртап каап чораан.

Оолдарны салбайн барган. Олегти эмчиге көргүзүпкен. Ужаны чүү хаарыпканын, сывырыктар кайыын келгенин эмчи дораан илереткен. Өчүк бичии-ле каржырга, шагдаалар амырай бээрлер. Оорнуң өчүү карышкак болурун билир болгаш, ону кончуг истээр улус бооп-тур. Мотоцикл ээзи телефоннап каан турган. Эрлерни муңгаш кара машина иштинге олуртуп алгаш, черде мотоциклин ээзинге чедирткен. Олегтиң адазы «Восходунуң» караан уштуп берген. Назы четпээннер-биле ажыл чорудар комиссияже оолдарның херээн шилчиткеш, салган.

Артыштың ооруу сынган болган. Дораан хемчег албаанындан чадыкпастааш турупкан. Ай ажыг эмнелгеге чыдып сегизе-даа, бир экти чемдийтир экирээн. Соондан-даа, мурнундан-даа көөрге, хевир чок, балды-биле бир чартыын чара шаап каан төш-ле. Ол баштай өөрүнге шынчы артып, болган таварылганы чажырып турган. «Ыяш бажы үнүп тургаш, аңдарылдым» деп каан. Кажан үр хилинчектенип келгеш, шынын өчүпкен. Бо-дур-ла. Ораштыг төөгү мынчаар төнген.

Пар-оол кеземчени көрген ышкаш болган. Ынчалза-даа дүрген уттундуруп бар чыткан. «Мотоциклден ушпаан болза, херектен чайлай берип болур турган» деп үүлгедигниң алыс уржуун чедир бодавайн, доскут угаап, туттуруп алганынга хараадап, бажын шаштынар чыгыы турган. Ачазы ооң өл өзээнге четкен: «Арагачы-даа болзумза, оор кылып чорбаан мен. Кымны дөзээн маңгыс сен?!» – дээш, хаак-биле мөң эъдинче каш улай куруштурупкан. Соңгу иези, черле көрбес кижи, өнчүк тып алган, ишкен санында чалчыыр апарган: «Халак-халак, арай эвээш бооп-тур. Кулугурнуң кудуруунга куу тос баглааш, кара-бажыңче киир идиптер чүвемни»– дээш, чүү деп-даа көксенген.

Ада-иениң талазындан ындыг хемчеглер оолга кеземче, сургаалда эвес, анаа-ла түр көргүскен дорамчылаашкын бол-

ган. Оол бодун туттунарын шуут уттуп, дүүрээн бот дээш, даш тепкеш олурупкан. Школага негелделерни оюнчук деп көрүп, Шевер Чудай-ооловичиниң сөстери кулак даштыбиле эртип турган. Шагда-ла дыңнап каапканы сөстер, кирип каапканы черлер. Үүлгедиглер дээш туттурган санында, чөпшүл сөстер дыңнап көрбээн, кылыктанып, иштинде чөрүжүп үнер. Чүгле ёзу кылдыр куруг аазаашкыннар кылырынга чаңчыгып калган.

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Пар-оолдуң аажы-чаңының хевирлеттинеринге ада-иезиниң, ниитилелдиң салдарын тодарадыңар.

2. Пар-оолдуң аажы-чаңында четпестер барынга кым буруулугул деп айтырыгга харыы бээрин оралдажыңар.

3. *«Өттүнчек өвренир, өжеш өөделевес»* деп үлегер домактың утказын тоожуга чоок сайгарыңар.

4. *«Өг-бүле – бичии күрүне»* деп чогаадыгдан бижиңер.

4

Алексей Тоорукович даянгыыжын бурунгаар октай аарак клазынче далажы кончуг кирип орган.

– Пар-оол Эрендик артып калзын – деп, ол оожум чугаалаан.

Класс удуртукчузунуң чавыс үнүн дыңнап чаңчыккан уруглар шимээнин дораан соксадыпканнар. Башкылар кымны кичээл соонда арттырып аары билдингир-ле болгай. Пар-оол, аңаа пат шоюгуп калган кижи, сумказын шугулу кончуг стол кырынче октапкаш, сандайже аар олура дүшкен. Чүнүң-даа мурнунда бөгүн алган ийи «ийизи» сагыжынга кирген. Бо класска шилчип келге-ле, чүнү доюлдуруп каапканын утпаан болган. Хүннүң-не эрги клазындан ийи оол эдертип алгаш, таакпылап турган. Бурунгу хүн дежурный башкының чаны-биле, чугаалап турда-ла, бөрттүг эрткен. Дүүн узун чапсарда бир уругну күстүктүр дегээлепкен... Чогум кичээл үспээни-ле шын. «Ат кылыр-ла боор – деп, эрги чаңы-биле, быжырганган чүве дег, стол кырынче хөлбээреп чыда аарак боданган. – Бо башкы-даа кончуттунуп үнер-ле боор».

Дың иелээ артканнар. Пар-оол башкыже көөрүнден кызыдыр дидинмээн. «Шевер Чудай-оолович ышкаш, эгинден

© ГБУ МОРТИРНШ

ап, тургузур шелиптер ыйнаан» кылдыр бодап, столче улам чавырлып, сумказын сыртаны аарак так чыдыпкан. Шимээни, башкы ынаар, столунга, барып олургаш, портфелиниң дүлгүүрүн хылырады берген. Шкаф ажыткаш, оон бир-ле чүве ап, стол кырынга салган. Кыдырааштар болур ужурлуг, арыннарын ажарга, даашкыры аажок. «Аа, билдине берди – деп, Пар-оол биригээр боданган. – «Ийилеримни» көргүзүп тургаш, чугаалаар бодаан-дыр». Чок. Минуталар эртип-ле турган. Харын-даа бодунга шыладанчыы кончуг апарган. Дириг кижи шимчеш дивейн мындыг үр канчап чыдар боор. «Чоп чүве ыыттавас башкы боор, мени көрүп-ле олур ыйнаан, арттырып алган кижи – деп, Пар-оол, хамык каразыышкыннары каржып туруп бээрге, шыжыгып боданган. – Оода «Чүге онаалга күүсетпедиң? Кичээлге чүге орта олурбас сен?» Азы «Дежурныйның сөзүнге чоп чөрүштүң?» деп айтырбас-даа. Шевер Чудай-оолович чамдыкта оон эгелээр, артында үнүн чавызадып алыр, чоорту хөректенип үнер башкы болгай. Кичээл соонда чанар дээш дыка далажыр, «Дыштаныр дыштыг, аштаар хырынныг кижи мен!» деп алгырар».

Пар-оолга дыка-ла халалыг апарган. Сан санаан болза, та каш муң четкен. Шак чыгай берген боор. Мойну шылааш, сынар чыгап келген. Черле өжеш чаңныг кижи шыдажып, шимчеш дивезин кыскан. Башкы бир-ле чүве бижип орар хире болган. Пар-оол чөдүре каапканын боду билбейн барган.

– Пар-оол – деп, башкының оожум үнү дыңналган. – Дорт олуруп көрем. Чугаалажыылы. Азы удуй бердиң бе?

Харыы бербээн. Чытпышаан. «Көрем, кажарын мооң. Оожумнап олуруп-олуруп, дөмей-ле мени буруудадыр сен» – кылдыр Пар-оол өжүгүп боданган.

База-ла ыржым минуталар шөйлүп эгелээн. Пар-оолдуң сагыжынга ам Алексей Тооруковичиниң кичээлдеринге мооң мурнунда кажан-даа «ийи» ап, чөрүжүп көрбээни кире дүшкен. «Чо-ок, класс удуртукчулары ыяап-ла шыңгыы, дөмей болур ужурлуг. Маңаа дүжүп бербес херек» деп, ол улам дедир даңгырак ап боданган. Ынчап чыда, чеже шыдажыр ийик, бажын бир ийинче ээктирипкен. Ооң арны башкыга көстү берген.

– Бээр көрем, Пар – деп, башкы дилээн.

© ТывГУ МО РТ ИРИШ

Пар-оолдуң каракгары башкының чымчак хүлүмзүрүү-биле уткужа берген.

– Сээң-биле дугуржуп, сүме катса дээн кижи мен, Пар – деп, башкы харыы бээр бе деп, кезек када ыыт чок олурган.– Че, канчаар бис, дугуржуп алыр бис бе?

– Чүнү? – деп, Пар-оол доңгун үн-биле ылавылаан.

– Мен сеңээ бүзүрээйн, сен меңээ бүзүре. Ындыг-дыр але?

Пар-оол ам бажын өске ийинче каап алган. «Че-че ыңай, чүге дүрген чугаалавытпас чүве ирги. Ындыг-дыр, мындыг-дыр сен. Ындыг болба, мындыг бол» дээр – ол-ла-дыр. Кажан-даа, каяа-даа адым үнген кижи мен». «Кемниг-ле чүве Пар-оол, кертик-ле чүве теве-ле болгай» деп, ол ачазының бола чугаалай бээр сөстерин сакты каап, ыыт чок чыдып берген.

– Бот-бодувуска бүзүрежип чоруулу дээрим ол-дур ийин. Сээң-биле оон хөй чүве чугаалашпас мен.

– Чүнү үүлгедип каан мен, ону чугаалаңар – деп, Пар-оол мырыңай хөректени каапкан.

– Па, канчап баардың? Бис ийи кажан, каяа мынчаар каржы чугаалажып чораан ийик бис? Сээң үүлгедиглериң коптарар дивейн ор мен. Бо хүнден эгелеп, бот-бодувусту билчип, бүзүрежип чоруулу деп ор ышкажым чүл, Пар.

Пар-оол ам база ыыттаваан. Харын-даа дижин ызырнып каап чыткан.

– Чугаалажыр хөңнүң чогу ол бе, Пар? – деп, башкының ыыды хомудаан аянныг, демгизинден-даа оожум дыңналган. – Че, чанып болур сен. Дүштеки чем чиир болгай. Хей черге сени тудуп арткан эвес мен бе. Мооң мурнунда кичээлдеримге ындыг эвес, дыңнангыр турдуң. А бөгүн?.. Бүзүрежиили деп чугаалаксаан сөзүмнү дыңнаан боор сен. Че, тура халы че, кабинедивисти хаар болгай бис – дээш, башкы Пар-оолдуң чеңинден ап, тырта каапкан.

Пар-оол кудумчулап бажын доңгайтыпкан кылаштап орган. Бир-ле чүве четпээн ышкаш, соондан тыртып турганзыг болган. Бажының ишти туман-на. «Кижини олудундан безин тургуспайн чыда, чана бер деп чүзүл? Бүзүрежиили деп чүзү ирги? Хамык үүлгедиглеримни билбези ол ирги бе? Адырам, чогум чүге бүзүрээр ужурлуг кижи мен?» деп айтырыглар сагыжын долуп чораан.

Пар-оол ам ийи башкыны деңнеп, биригээр боданган: «Шевер Чудай-оолович болза дөстүнмес: «Ол ёраң-биле бо

© ТЕКУ МОРТИРНЫ

класска катап соктаар сен. Бажыңда мээ бар бе? Бажыңда савaң тырып каан бе, сарыг-суг кудуп каан бе? Чоп содаа үндүрдүң? Хулиган сен! Кара-бажың күзедиң бе?» дээш-ле баар ийик. А бо башкы чүнү сөгледи?» деп, ол оюк-делик, бодундан айтыртынмышаан, биеэгизи дег сумказын октапкаш, суур кезип чоруп бербейн, бажыңга ызырнып хүнзеп алган. Эртенинде ыңай-бээр сууртулаңнавазын кызып, чапсарларда коридорнуң бир ужундан ыравайн тура эрттирген. Ийи кичээл эрткен. Үшкү кичээл Шевер Чудай-ооловичинии. Биеэги чаң-биле база бир «ийи» ында-ла илбектели берген. Дараазында узун чапсар. Көөрге, Алексей Тоорукович бо кылаштап орган. Коридорда шимээн-не аажок, башкызындан хоя дүжүп чорбуже, ол кем чок хүлүмзүрүвүшаан, бош холубиле ооң эктинден куспактааш, чугаалаан:

– Пар, бөгүн кичээл соонда артып каалы шүве. Класс шимелдезинге немелде кылыр бодаан кижи мен. Дузалажып көр – дээш, ол даянгыыжын дыңзыг-дыңзыг баскылай каап, Пар-оолду куспаандан адырбайн, коридорну дургаар кожа базып-ла орган.

– Чаа, башкы – деп, Пар-оол оожум харыылаан.

Дүүн башкызынга хажагай кыннып каны сагыжын өе берген. Ам мындыг эвилең чугаа сеткилди эде суйбапкан ышкаш болган. Ол өзе бергенин ам чаа билип каан. Арай чырзаң сөөктүг дээрден башка, эгиннери башкыныы-биле дужаажып чораан. Энир чылын чаа хамык башкылардан чавыс турган-на кижи болгай.

– Ындыг-дыр. Дугурушканывыс ол эвеспе, Пар – дээш, башкы коридорнуң өске ужунга кээп, оолдуң хөрээн бодунче чыыра тудуп чоруй, оожум салыпкан.

Башкының куспаа Пар-оолдуң хөрээн чылдып артып калган ышкаш болган. Ооң ужун сагыш база ажык, сергек. Чүү боор, манап турганы сөөлгү кичээл-даа доозулган.

Ийи дежурный уруг класс иштин кылайтыр чуй каапканнар. Пар-оол башкыны манап артып калган. Үе эртип, он беш, чээрби минута чыгай берген. Башкыга дузалаар бооп аазаан болганда, чоруй бааргa, хоржок. Элээн манап олурда, коридорда ам-на шимээн дыңналган. Алексей Тоорукович холунда портрет биле хоода херe каккан пөсте бижимел туткан маң-биле бо кирип орган.

© ТЕКУ МО РТ ИРНШ

– Улуг-ла буруулуг болдум, Пар. Сени элээн-не манаттым – дээш, башкы туткан чүвелерин стол кырынче салгаш, карманындан думчук аржыылы уштуп, дерин чоттунган.

Пар-оол харыы тыппайн, хүлүмзүрүп каап, бажын суйбанган. Ол ам башкыже чоокшулай кылаштап, шил хоода Толстойнуң хөрек чуруун бир холу-биле суйбагылаан-даа.

– Плакат бижиткен кижим ажылын арай дооспааныбиле саадай бердим – деп, башкы айыткан шагындан озалдаанынга ам-даа кемзинип чугаалаан. – Көрбес сен бе, Пар, чугаалаан-на болгай мен, бо удаада безин бот-бодувуска бүзүрежип, идегешкенивис ол-дур. Кезээде ындыг болур ужурлуг бис. Ынчан үүле-даа бүдүнгүр, бергелерге-даа торулбас бис. Че, баштай чурукту аза кааптаалы. Масканы тут. Кадаглар бо эвеспе...

Пар-оол дегийт столга бедиктенип, башкының айыткан черинге портретти чигелеп, аза каапкан. Ооң адаанга бижимелди азар ужурлуг. Алексей Тоорукович ырактан шыгаап, команда берген – Пар-оол аскан. Ол ажыл база чогуй берген. Ында улуг чогаалчының сөстерин Пар-оол иштинде номчааш, найырал дугайы-дыр деп хууда билип алган.

– Дузалааның дээш четтирдим, Пар – дээш, Алексей Тоорукович Пар-оолдуң каракгарынче көрген.

– Ажырбас-ажырбас, башкы.

– Сээң-биле ам мону дугуржуп алыр бодай-дыр мен. Таптыг-ла ийи хонгаш, кежээкиниң алды шакта бо класска кээп ужуражыылы. Ынчан черле озалдавазымны хүлээнип алыйн – дээш, башкы хүлүмзүрүй каапкаш, немээн: – Шагыңар бар-ла ыйнаан?

– Бар-бар, оттурар-шактыг бис, башкы. Доңгайтыр салып кааргa, ажылдаар шак болгай, часпазы шору.

– Че, ынчаар дугуржуп алыр бис бе?

– Ийе, ийи хонгаш, кежээкиниң алды шакта.

– Кымнар келирил?

– Мен, оон ыңай силер.

– Шын-дыр. Ам чанып болур сен. Байырлыг.

Пар-оол кудумчулап бажын өрү көдүрүпкен кылаштап орган. Буттары чиик-чиик, каракгары чырык-чырык. Долгандыр бүгү чүве өңгүр, чараш көзүлген. Хемде бүрүзүн түлеп каапкан шааараш арга. Мыя бо хар чаапкан бедик даглар баштары, кудумчу дургаар хүл дег саарлып чыдар

© ГБНУ ИЭ РТ ИРНИЦ

куу довурак безин онза өң-биле будуп каанзыг. Кылаштаткан кижилер, улуг байырлал уткаан чүве дег, базымнары шалып-шалып, арыннары сергек, чазык эртип тургулаан. Өрү шураксаазы, ырлаксаазы келген. Эрткен улусту доктаадып, чугаалажыксаазы келген. Сактырга, кылып-ла шыдавас чүвези чок ышкаш. Бажың-даа тудуп, машина-даа чолаачылап шыдаар хире. Онаалгаларда чүү боор! Чайлыг-ла. «Дузалажып бергеним дээш Алексей Тоорукович кайы хире өөрүдү че – деп, Пар-оол боданган. – Меңээ база өөрүнчүгдүр, башкы. Ам-даа дузалажып болур мен. Одаар ыяжыңныдаа чарып берейн, сууңну-даа суглап берейн». Ынчаар-ла күзеп, бодап чоруй, бажыңынга чедип келгенин безин эскербейн барган.

Ачазы тайгада ыяш белеткеп турар. Чеңгези (соңгу иези) бажыңында элээр олурза, эки-ле-дир ийин. Чемнени шаап алгаш, бажың ажылы кылгай. Ыяш чарып, суугу одаай, бажың ишти чуггай. Ынчанмыже чүнү-даа кылып каарга, херекке алыр кижи бар эвес. Эки-багай-даа кылдынганы билдинмес. Пар-оол оон-на хөңнү калган, чалгаарап, холу салдынган, бажың ажылындан былдаар апарган. Эжикке кээрге, шынап-ла, кара шооча халая берген турган. Чеңгези бажыңнар кезий бергенде, дүлгүүрүн каар эвес. Сумказын эжик кастыңынга салгаш, чада кырынга олуруп алган. Өөрүп чүткүп чоруп орган хөңнү карарып бады барган. Сагышта солун, өөрүнчүг, күзенчиг чүү-даа артпаан. Ыракта даглар соок хар шугланыпкан, дидиредип кээр, чоогунда куу арга тенниг будуктары-биле карак-кулак чушкуп каггы дег, бажыңнар соңгалары, оңгарда дүдүй берген хөөлбектер дег, караңгы көзүлген. Ол дүлгүүр салыр черже көрүнмээн-даа. Соңгу иези дөмей-ле дүлгүүрүн кагбаан. Бир иже бергенде, Пар-оолду шуут уттуптар, ыяап-ла каш хонук улаштырыптар амытан чүве-дир.

Чыварлап турар, соогу аажок боорга, ыжык тыртып, кладовка артынга кээп, ажыт черге олуруп алган. Ам таакпылап болур. Костюмунуң иштики карманындан уушталчак хаптыг «Север» уштуп, кыпсып алгаш, ыжын чий каап, харамдыгып тырта берген. Башта ам чүү-даа артпаан – хос доңга дег апарган. Демги эки сактыышкыннар, бо эстеп чоруп каар таакпы ыжы дег, арлы берген. Уг-биле хөй ыш тырттынып канындан ийикпе, бажы дескинип келген. Ишти

© ГБПОУ РТ ИРНШ

долгадып, кускузу-даа келген. Аш ижинге таакпы ыжы дээпкен деп боду каяа билир ийик. Шак ажыг манап орбуже, ам-на эжикте шимээн дыңналган...

Пар-оол эртен оттуп келген дораан, Алексей Тооруковичиниң чагыын сактып келген. Дүүн чеңгезинге шугулдаар дээш, орта онаалга кылбаанын сагынган. Дегийт тура халааш, сумказын үженген. «Чедир кылдынмаан онаалгаларны ыяап-ла күүседир херек – деп, ол бодангаш, столга кээп олурупкан. – Бүзүрээр болган башкы-ла болгай. Даарта ужуражырывыс база бар, черле утпайн көрейн». Далажып-даа ора, онаалгаларын кылып алган.

«Бо хүн эки эртти эвеспе» деп Пар-оол ылап-ла билген. Багайлар албаан. Сагыжынга «бүзүрел» деп сөс бо-ла кире дүжер, карааның уунга бо-ла номчуттуна бээр болган. Чапсарларда ол кым-биле-даа аас былаашпаан, кымны-даа дегээлевээн, шенектевээн. Дежурныйлардан дескелеп, бир булуңдан ыраваан.

Ийиги хүн эрткен. Пар-оол черле дөспейн, ийи оол эдертип алгаш, арыгга барып таакпылап алган. Коридорлап бөрттүг эртип чытканын дежурный көре тыртып каан. Харалаанын, уттундура берген бооп-тур. Ынчалза-даа башкызының айыткан шагындан озалдаваан. Класс эжиин дидим ажыда тыртыпкан.

– Эр хейни аарай. Бээр кир-кир, олур – деп, Алексей Тоорукович мурнуку столче айтып, сеткили ханганы илдең чугаалаан. – Көрбес сен бе, Пар, ийи хонукта бот-бодувуска бүзүрежип келдивис. Ооң бадыткалы бо-дур. Сөзүвүстү ээлеп, чогуур шакта чедип келдивис. Сөс ээлеп деп чүве белен эвес боор чүве. Бо удаада база эрес кылындың. Аайлыг кижи-дир сен... Ам сени үр тутпас мен. Чаңгыс айтырыг салыр, ийи даалга бээр мен. Харыылап көрем, онаалгаларны чогум канчаар күүседип тур сен? Дөгерезин кылып четтигердир сен бе?

– Ийе, башкы, четтигип тур мен – дээш, Пар-оол доңгайып алган, партаны аажок-ла суйбаан орган.

– Кыдыраажыңны хынап көөрүмге, онаалганы арай-ла далаш күүседип турар чордуң. Сеңээ онаалганы чиигедир дугайында клазывыстың башкылары-биле дугуржур бодай-дыр мен. Кандыг деп бодаар сен?

– Ажырбас-ажырбас, башкы. Шыдаар мен.

© ТЫВИКОРТ ИРНЧ

– Ынча дивейн көр. Бодуңга эки болур. Чүгле бо улдуңда чиигедир бис.

Пар-оол чөпсүнүп, ыыттавайн барган.

– Баштайгы даалгам бо эвеспе. Даарта тыва дыл кичээли кээр болгай. Онаалганы эки хынамчалыг, арыг күүседип кээп көрем. Өске башкылар бижиир онаалганы эвээжедип, база мен ышкаш негелде кылыр эвеспе.

– Чаа. Кызар мен, башкы.

Алексей Тоорукович даянгыыжын тудуп алган туруп келген. Столга олурган Пар-оолдуң чанынга кээп, бир холун ооң эктинге салгаш, бүгү боду-биле хаарлып, оожум үн-биле чугаалаан:

– Ам ийи дугаар даалгам эвеспе. «Хүлээлге» деп сөстүң утказын билир боор сен. Сен-даа, мен-даа хүлээлгелерлиг болгай бис. Кандыг хүлээлгелер сээң мурнуңда туруп турарын, чугаалаар сен...

– Өөренир – деп, Пар-оол дегийт харыылай тыртып каар бодаан.

– Чүгле ол эвес-ле болгай. Бажыңга-даа, каяа-даа чоруй, хондур боданып, кол-кол хүлээлгелериңни санап көрем. Даарта меңээ чугаалаар сен. Бөгүн бистиң чугаавыс ол-ла эвеспе. Ам чанып болур сен, Пар...

«Адырам, эки чүнү кылыпкан мен? – деп, Пар-оол боданган. – Даарта кел дээн, чедип-ле келдим. Башкым элдепле кижи-дир. Бүдүү билир-даа чүве ышкаш, онаалгаң күүседип четтикпейн турар сен дээр. Шынап, чүгле бижимел онаалгага өй кижи болгай мен. Номчуур онаалгага шак артпас чүве... Онзагай башкы-дыр». Ындыг-ындыг бодалдар бажын долуп, арай ээдереп чораан. «Хүлээлге, хүлээлге» деп сөстер ону ам амыратпайн барган.

Даартазында расписание ёзугаар тыва дыл кичээли-даа келген. Алексей Тоорукович онаалганы хынап эгелээн. Черле ындыг чаңы-биле баштай ажылдарны кыры-биле чүгүртү көрүп, столдар аралап чоруй, Пар-оолдуң дужунга кээп тура дүшкен...

– Пар-оол хүлээлгезин эки күүседип-тир, көрүңерем, уруглар – дээш, кыдырааштың онаалга бижээн арнын чада тудуп, өрү көдүрген. – Дески хол үжүү-биле арыг бижээн, частырыг көзүлбейн-дир. Кижиниң хүлээлгези кончуг. Хүлээнгени – күштүг, күүседирин билир болгаш утпас херек.

© ТывГУ МОРТ ИРНШ

Алексей Тоорукович онаалганы хынап дооскаш, бот ажыл берген. Оон Пар-оолду кыйгыргаш, эжикче кылаштапкан. Коридорга үнүп келгеннер. Шөлээни аажок болган. Эжиктен ырадыр кылаштажы бергеннер.

– Таакпылаар кижи болгай сен, Пар. Карманыңда таакпыңны бээр уштуп келем – деп, башкы сымыраны аарак холун сунган.

Пар-оол бажын суйбанып, кезек оорлуңайнып тура, костюмунуң иштики карманындан бүдүн хап «Север» уштуп сунган. Арны дораан-на өрт дег кыза берген. Эпчоксунмайн канчаар, башкы кайы хире мактааш барган ийик.

– Таакпыңны хавырар апаар-дыр. Бо дугайы чүгле бис ийиниң аравыска артсын. Таакпы хураап алганымны кымдаа билбезин дээрим ол-дур. Кымга-даа чугаалавазымны хүлээнип алыйн. Кичээл сөөлүнде ужуражыр бис, Пар – дээш, башкы «Северни» ап, карманнап алган.

Кичээлдер доозулган.

Ам база-ла класста иелээ артканнар.

– Че, Пар-оол, чугаалап көрем. Кол-кол хүлээлгелериң чүл?

– Эки өөренир...

– Оон ыңай?

– Чурумнуг болур.

– Шын-дыр – дээш, башкы Пар-оолдуң характарынче шыңгыы көрүп алгаш, кезек ыыт чок олурган. – Оода оларны хажытпас херек. Өөренikчи кижи таакпылавас дээрзин билир-ле болгай сен. Оода өөрүңнү дедир баштавайн көрем. Чазып турар-дыр сен.

– Чок, башкы. Ачамның саттырган таакпызы чүве – деп, Пар-оол агартынарын кыскан.

– Кулаам узун болдур ийин, Пар – дээш, башкы оожум каттыргылап, чөгенчиг чавыс үн-биле немээн: – Дыңнап каапкан мен дээрим ол. Чон караа көскү-ле болгай. Бир эвес ачаңның таакпызы болза, аппарып бер, ма. Че, чоп тутпайн тур сен? Сеңээ бүзүрээр болгаш, ынчаарым ол. Ма, ап ал.

Алексей Тоорукович «Северни» оолдуң карманынче суп бергеш, бир холун ооң эктинге салгаш, чагаан:

– Хораннаардан башка, бичии-даа ажыы чок, багай чаңчыл-дыр ийин. Мен база таакпылаар кижи болгай мен. Аныяк шаамда эскербес-даа чордум. Назы дөгүй бээрге, ооң

© ГБУ МО РТ ИРНЦ

хоразы билдинип келбес ийикпе. Багай чаңчыл-биле канчап черле демисежип болбас деп. Угаанныг кижи болза бодап билги дег. Бодум хуумда таакпыны ыяап-ла каар бодап алган мен. Сеңээ, аныяк кижиге, эртелээни-ле дээре боор – дээш, Алексей Тооруковичиниң арны бодамчалыг кыннып, терең кирбиктери көдүрлү бергилээн туруп келгеш, даянгыыжын шалага даашкыр үстүре каапкаш, немээн: – Че, Пар-оол, сен ам чанып барып, дыштан. Номчу. Келир улуг-хүнде мээң бажыңымга чедип кээриң кандыгыл? Чайың бар-ла ыйнаан?

– Чайым бар-бар, Алексей Тоорукович – деп, Пар-оол башкызын бир дугаар адай каапкан. – Чеде бээр мен – деп, ол улуг кижизиг харыылааш, булуңда чаңгыс черже кайгап алган турза-ла турган.

Бажында янзы-янзы бодалдар иткилежип, үңмерлежип-ле келген. «Бо башкы элдеп-ле кижи-дир. Багай мээң-биле ынчаар чугаалажыр, таакпыны дедир сунуп чыдар. Шевер Чудай-оолович болза чүгле класс мурнунга эвес, бүгү школага, бүгү башкыларга чарлап каапкан».

Шынап-ла, «Пар-оол ындыг, Пар-оол мындыг» дээн сөстер чаңгыланып-ла үнер турган. Ынчан Пар-оолга кижи бүрүзүнүң үнү чииртим дыңналыр, караа кылчаң көстүр. Дүргеннe баш сугар чер дилээр турган. Ам бо башкыны көрбес бе, кижиге бүзүрээр, идегээр. Чо-ок, чок ам дээрезинде Пар-оол таакпы каар дугайты бодунга-даа, башкызынга-даа бүзүрээр аргажок болган. Ынчанмайн канчаар, Шевер Чудай-оолович таакпыга удур чүнү кылбаан деп. Чеже-даа аас-биле сургап келди, эм-даа чалап, сорар конфета-даа садып келди. Дуза болбаан. Пар-оол дижин дүдүк сарыг кылдыр таакпылап алган бо-ла келир...

Та канчаары ол ыйнаан, Пар-оол бөгүн бажыңынга келгеш, карманында «Северин» ужулгаш, ачазының таакпы салыр чери – шкаф кырынче октай каапкан.

Орай күс. Ыяштар шагда-ла түлеп каапкан – айгадаң-на чүве. Тайганы бүдээлгелээн хар-туман ишкээрлеп кирип-ле орган. Оон кээп турар соок сырынның ындазында өткүдү аажок. Сактырга, хамык бойдус муңгарап, шыырныккан-даа ышкаш. Шынында кайын ындыг боор ийик, шагның дөрт эргилдези дөгерези бодунуң ээлчээнде эки-ле чүве болгай.

© ГБУ РЦНТИ

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Алексей Тоорукович болгаш Пар-оолдуң аразында харылзааның чоок болу бергенииң планын чогаал сөзүглелинге дүүштүр тургускаш, эдерти чугаалаңар.

2. Алексей Тооруковичиниң уруглар-биле ажылдаар аргамергежилиниң онзагайы чүде илереттинген деп бодаар силер? Делгереңгей харыыдан бериңер.

3. Шевер Чудай-оолович башкының аажы-чаңынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

4. *«Мен сеңээ бүзүрээйн, сен меңээ бүзүре»* деп Алексей Тоорукович өөреникчизинге кандыг сорулгалыг чугаалаан деп бодаар силер?

5. *«Сээң мурнуңда кандыг хүлээлгелер туруп турарыл, чугаалаар сен»* дээн даалганы күүседиринге Пар-оолга дузалажыңар. Өөреникчи кижиниң мурнунда кандыг-кандыг хүлээлгелер барыл?

6. Орай күскү пейзаж чурумалының чогаалга ужур-утказын тайылбырлаңар.

Артык Хөм-Оттуковна ХОВАЛЫГ

(1951)

ҮШ ҮНЕ

Мээң черим – мээң чүрээм!
Дамырларым хемнер болуп, сени куржаар.
Даглар дээрге өрү сунган ийи холум.
Хөрзүнүңнү адыштарым чассыг суйбаар.
Хөңнүм частып, эргелелим эриин ажар.
Сыртык, чүг дег чиңгистерге чаактарым дээр.
Сыгырга куш арга долдур куюм ырлаар.

© ГБУ МО РТ ИРНШ

Эрээн-шокар ховуларның чиңгиртилээн
Элезини эриннерим ошкай кааптар.
Меңгилерниң мөңгүннелчек кылаңнаажы –
Мээң черим сеткил-хөңнү, хүлүмзүрүү.
Ыдык черим эгелерин адап бердим.
Ындын ырын олар меңээ хайырлааннар.
Күжүр чүрек доктаашкынга ораатпаза,
Черим алгаан одуруглар саарлып турар...
Чеже-чеже чурттар эргип чорбадым дээр,
Хүннүг черим сеткилимге – үнелиг даш.
Мээң чонум – мээң ханым!
Пөрүк, чымчак, улуг тура эдилевээн,
Бөдүүн болгаш ажыл-ишчи, мерген, шевер
Мээң чонум – салым-чолум, үнген дөзүм.
Мээң чонум – бедик черниң кижилери.
Доңгаяартыр салгылап каан аяктар дег,
Довурзак ак өөр өглер – аалым ол.
Дезиг-Доруун сыдымнааштың, мунуптарга,
Дээрде куштар деңге чаржып ужукканзыг.
Мээң чонум бойдузунга хини тудуш:
Бедик сынга сыртыктанып өзүп келген.
Хилиң ышкаш аяңнары – олбук болур,
Кирген-үнген аяк шайны амзааш баарлар.
Каргыраазын, хөөмейин бадыра бээр,
Каптагайда чүгле ол-ла ындыг ырлыг.
Чонар-дашка ишти-хөңнүн сиирип сиилбиир,
Чогаадып каан тоолу, ыры – уян, уран.
Өгбелерниң бурун, ыдык дылын меңээ
Өргүп шаңнаан хайыралыг Таңдыларым!
Мээң дылым – мээң ыдыым!
Мээң дылым – хомус ышкаш онза ырлыг,
Мерген болгаш чараш сөстер – белээңер ол.
Эвээш-даа бол, чиге сөглээр өгбелерниң
Эртине дег төрээн дылы – чалгыннарым.
Хаяларда бижиттинген үжүктери
Кандыг чажыт чагыг-сүме сиирип алган?
Тибет номнар, бижимелдер номчуп албайн,
Дидимнелип, төөгүм төөгүп аар мен бе?
Угаан-бодал бөөлдениишкинин, эки-бакты
Уран дылым, түрк дылым, чарт сөглээр.

© ВНУ ИФ РТ ИРНШ

Ынакшылдың, эргелелдиң сөстери-даа,
Ыяңгылыг авам ыры – сээң төлүң.
Тыныжымда тудуш болган черим, чонум,
Дылым чокта – мен мен дептер шаам бар бе?

Айтырыглар болгаш онаалгалар

1. Шүлүктү аянныг номчааш, темазын, идеязын тодарадыңар.

2. Чогаалды «Үш үне» деп адаанының чылдагааны чүдел? Делгереңгей харыыдан бериңер.

3. Шүлүкте ажыглаан уран чурумалдыг аргаларны айтыңар: эпитеттер, метафоралар, диригжидилгелер болгаш деңнелгелер...

4. Артык Ховалыгның дугайында дыңнадыг азы рефераттан кылыңар.

5. Тыва чер, тыва дыл, тыва чон дугайында аңгы-аңгы чогаалчыларның бижээн шүлүктеринге уран номчулга мөөрейинден эрттириңер.

6. Тыва дугайында кинолардан көрүңер.

© ГБНУ МО РТ ИГИНШ

ДОПЧУЗУ

Чогаал дугайында сөс 3

I кезээ. ТАҢДЫМ ТУРДА, ТАҢДАШ-ЛА МЕН...

С.А. Сарыг-оол. Улуг-Хемим..... 4
Чогаал теориязы. Шүлүглел дугайында билиг..... 14
Ю.Ш. Кюнзегеш. Дыт 15
Ю.Ш. Кюнзегеш. Чөөн чүктүң кижизи мен 16
М.Б. Доржу. Даг эзири..... 20
С.С. Сүрүң-оол. Ырла, Хемчик..... 24
М.Б. Кенин-Лопсан. Хүттүң ужары..... 26
К.-Э.К. Кудажы. Таңды кежии..... 28
З.С. Байсалова. Тайга ээзи..... 34
З.А. Намзырай. Дуруяалыг шөл..... 37

II кезээ. ТАРААМ ТУРДА, ТОДУГ-ЛА МЕН...

К.-Э.К. Кудажы. Тараа..... 39
А.К. Үержаа. Ажыл 59

III кезээ. КИЖИ ЧУРТТУГ, КУШ УЯЛЫГ

В.Ш. Көк-оол. Самбажык..... 61
С.А. Сарыг-оол. Чечен биле Белекмаа 118
Чогаал теориязы. Шии дугайында билиг..... 154
А.К. Үержаа. Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагыы.. 155
М.Б. Ховалыг. Ыдыктаан тук..... 162
Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг.. 182

IV кезээ. «АВАЙ, АВАЙ, АВАЙЫМНЫ...»

С.А. Сарыг-оол. Херээжен 183
С.А. Сарыг-оол. Авамның ынак оглу 184
Е.Т. Танова. Иениң салым-хуузу..... 186
А.А. Даржай. Авамга чечээм..... 207
М.М. Дуюнгар. Авамның тону 215
З.А. Намзырай. Авам мени манап орар..... 225

V кезээ. КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН...

Ч.Ч. Куулар. Шораан 226
К.Д. Чамыяң. Ханы дазыл 275
А.Х.-О. Ховалыг. «Үш үне» 300

© ТувГУ МОРГ ИРНШ

Учебное издание

КУЖУГЕТ Мария Амын-ооловна,
ООРЖАК Лидия Хорагаевна

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

8 класс

На тувинском языке

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

Редактор *Л. А. Ооржак*. Компьютерная верстка *Л. Д. Донгак*, *Т. К. Монгуш, Л. А. Ооржак*. Корректоры *В. В. Монгуш, У. Г. Домур-оол, А. А. Кужугет*.

Подписано в печать 23.03.2022. Формат 60x90$^{1}/_{16}$. Бумага офсетная.
Гарнитура TTSchoolBook. Физ. печ. л. 19,0. Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен в ГБНУ Министерства образования Республики Тыва «Институт развития национальной школы», 667000, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2. тел.\факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

Отпечатано в полном соответствии с качеством представленного электронного оригинал-макета в ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51. e-mail: commerc@pic-ofset.ru

© ГБНУ МО РТ ИРНШ